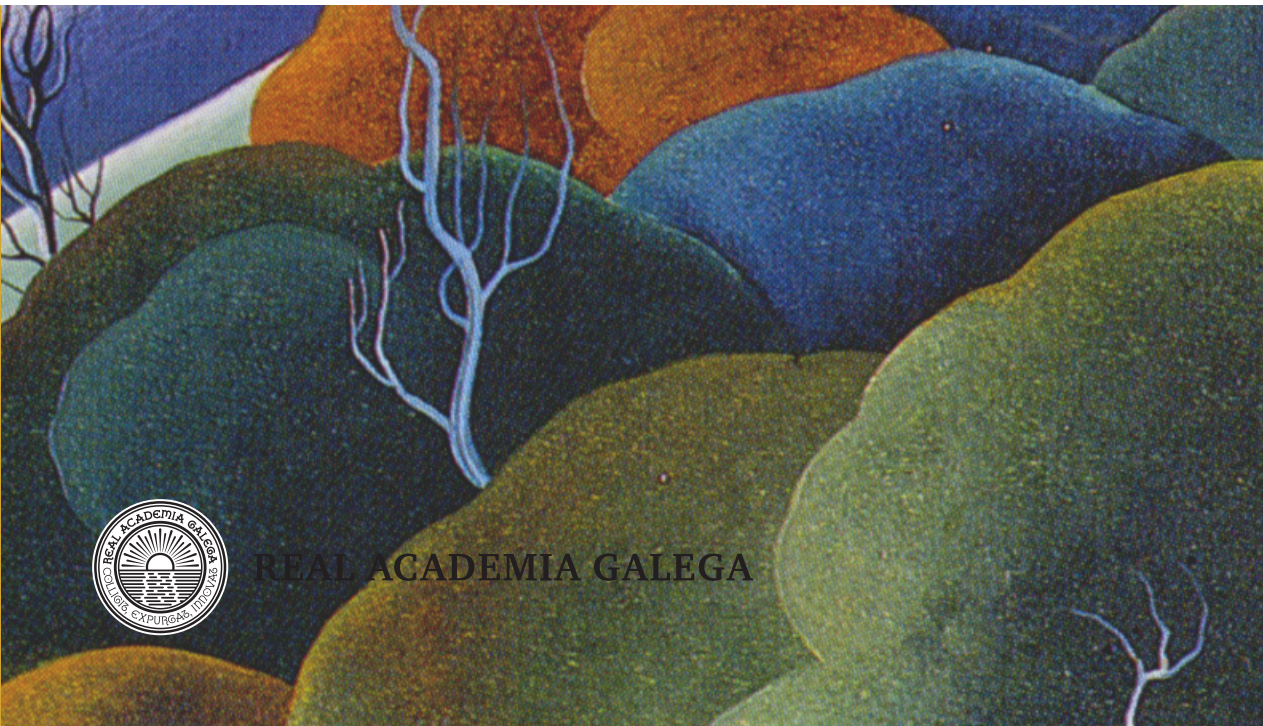

Sección de Lingua / Seminario de Onomástica

Estudos de Onomástica Galega VII

A onomástica literaria

REAL ACADEMIA GALEGA

Estudos de Onomástica Galega VII

Edita:
Real Academia Galega

ISBN:
978-84-17807-22-1

Depósito Legal:
C 2022-2022

<https://doi.org/10.32766/rag.405>

© Real Academia Galega, 2022

Deseño da colección:
Grupo Revisión Deseño

Imaxe da cuberta:
Galaxia / Urbano Lugrís (1951)
Cortesía da Axencia Española de Cooperación Internacional
para o Desenvolvemento
Colección artística. (Nº de inv. 652 CA)

Maquetación:
Real Academia Galega

Impresión:
LUGAMI ARTES GRÁFICAS
A Infesta, 96
15319 Betanzos
Tel. 981 77 41 71
www.lugami.com

**REAL
ACADEMIA
GALEGA**

Sección de Lingua / Seminario de Onomástica

Estudos de Onomástica Galega VII

A onomástica literaria

Xornada de estudo

15 de outubro de 2022

Edición de Ana I. Boullón Agrelo e Luz Méndez

REAL ACADEMIA GALEGA

Limiar

Ana I. Boullón Agrelo
Luz Méndez
Real Academia Galega

O eixe temático desta VII edición da Xornada de Onomástica de Pontevedra é a onomástica literaria, que se basea principalmente no estudo dos nomes propios de persoa ou de lugar na creación literaria e da súa función estilística, tanto desde o aspecto do contido (a relevancia e o valor dun nome en canto que se lle aplica a un personaxe e a un lugar), coma desde o da forma (o efecto estético ou a sonoridade, máis evidentes na poesía, por exemplo). E son diversos os enfoques desde os que pode abordarse, como podemos ver nos traballos sobre esta materia que tomaron como punto de partida a nosa literatura: a poesía galega (Cochón 2008, 2009), autores específicos como Sarmiento (Angueira 2014), Pondal (Ferreiro 2017, 2018), Álvaro Cunqueiro (Ionescu 1993; Palacio 2004; Nogueira 2004, 2007) ou Novoneira (Angueira 2010), novelas concretas, como *Maxina* (Fernández Salgado 2016) ou *Costa do solpor* (Lema Suárez 2017). Todas elas achegas importantes, pero, como se ve, magras no seu conxunto, se consideramos a pegada e a significación da onomástica na nosa literatura: nomea o espazo, a terra, a paisaxe; nomea as persoas, con alcumes, con nomes, ás veces inventados, sempre significativos. Por iso dicía Novoneira: “É nomeando e non describindo cando as palabras cumpren a súa potencia” (ápuđ Angueira 2010, p. 37). Na poesía, os innumerables nomes nosos serven non só para a descrición da beleza, senón tamén como sinal de resistencia ou de denuncia.

No que toca especialmente á narrativa, Aleksander Wilkoń propuxo en 1970 (ápuđ Gibka 2019) unha tipoloxía de funcións dos nomes propios na literatura: amais da función primaria de todo nome propio, a individualización de persoas ou lugares concretos, sinalaba cinco secundarias: localizadora (sitúan a acción nun tempo ou lugar específico), sociolóxica (indican a afiliación social, de grupo ou nacional), a alusiva (se se refiren de forma máis ou menos cifrada a persoas ou lugares reais), a expresiva (manifestan determinadas emocións e un fondo emocional) e a semántica (expresan o mesmo có seu significado literal ou metafórico). Non necesariamente os nomes propios desempeñan todas estas

funcións, e tamén é posible que exerzan outras, pero esta aproximación dá boa conta da complexidade e do interese que poden ter para o bo entendemento dunha obra literaria.

Para arrequecer estas olladas sobre os textos literarios, con pouca tradición en Galicia e no ámbito ibérico en xeral, convidamos diferentes estudosos a abrir novas vías de exploración neste campo.

Anxo Angueira, profesor da Universidade de Vigo e presidente da Fundación Rosalía de Castro, lémbra-nos que os nomes son a paisaxe emotiva dun tempo e ilústrao cos nomes de Rosalía e dos seus personaxes. A pescuda das escolllas dos nomes dos seus personaxes literarios revela que, alén da súa significación poética, están influídas polas lecturas literarias da autora (Hugo, Verne, Poe...) e mais polas súas circunstancias biográficas.

M.ª Xesús Nogueira, profesora da Universidade de Santiago de Compostela, fala de *nomes feridos* desde a perspectiva da ecopoesía, un subxénero da poesía recoñecido nos últimos tempos que pon unha forte énfase no ecolóxico. Os nomes de lugar evocan un tempo e un espazo perdidos e son útiles para dar máis forza ós desastres naturais ou provocados que sofre o territorio: a construción do encoro de Castrelo de Miño, a mina de ouro de Corcoesto, o afundimento do *Prestige*...

Pola súa parte, Helena de Carlos (Universidade de Santiago de Compostela) enlaza o sentido alegórico das lendas de Troia e o concepto de etimoloxía da época antiga e medieval como método para chegar á verdadeira esencia das cousas nomeadas. Móstranos así como se quixo vincular con Galicia personaxes errantes que partiron de Troia, como Teucro, considerado fundador da estirpe dos *Gallaeci*, ou o presunto parentesco de *Lisboa* (*Ulissipo*) con *Ulises* e de *Ache-las* (mosteiro lisboeta) con *Aquiles*.

Céntrase tamén na literatura da Idade Media Bieito Arias Freixedo (Universidade de Vigo), quen estuda a onomástica nos paratextos, a aonimia como recurso, os artificios *aequivocatio* e *interpretatio nominis* na creación onomástica das cantigas, a funcionalidade dos alcumes e, finalmente, propón novas hipóteses de edición a partir da interpretación de nomes en pasaxes escuras. Tamén menciona as referencias na lírica profana á materia de Francia (*Rolán*), da artúrica (*Artur*, *Xenevra*, *Lanzarote*, *Tristán*) e da troiana (*Paris*). Finalmente, salienta o valor do material onomástico para a edición textual.

Moitos destes nomes citados naceron nun ámbito exclusivamente literario, nomeando persoas reais. Antón Palacio, académico correspondente e profesor da Universidade de Vigo, examina a contribución ó repertorio de nomes de pía galegos dos nomes literarios, especialmente os artúricos, na sociedade galega medieval e moderna. As lendas do ciclo de Bretaña inspiraron nomes como *Brianda*, *Briolanxa*, *Grimanesa*, *Guiomar* e *Iseu*; en *Helena* hai obvia influencia tamén da historia de Troia. Desde a Idade Media, pero sobre todo no século XVI, os nosos fidalgos gustaban de ver reflectidos nos seus fillos e fillas os personaxes literarios.

Coma nas demais edicións destas xornadas, préstaselle atención ó aproveitamento didáctico da onomástica nas aulas. Nesta ocasión, Marga do Val (IES Rosalía de Castro, Santiago de Compostela) expón propostas que, por unha banda, indagan na onomástica propia do alumnado mediante a confección de árbores que reconstrúen nomes e espazos familiares, e por outra examinan pseudónimos dos escritores (incluídos os trobadores medievais) e títulos de obras, amais de nomes dos personaxes nas obras ficcionais do Rexurdimento e doutros autores dos séculos XX e XXI. Todo isto contribúe a situar a onomástica no seu mapa xeográfico e emotivo e como elemento de identidade.

Ademais da importancia que teñen estes novos estudos para o desenvolvemento da onomástica literaria galega, ata agora pouco tratada como se dixo, consideramos do maior interese ter en conta a perspectiva do autor: a persoa que narra ten presente no momento de escoller un nome para un personaxe o seu contexto persoal (o do creador e o do personaxe), o público implícito e o carácter do personaxe, entre outras consideracións. Xosé Luís Méndez Ferrín, creador dun dos máis singulares espazos onomásticos na nosa literatura, ó ser preguntado de que partía a súa escolla, dicía: “[Na elección dos nomes] xoga o pracer de evocar mundos totalmente gratuítos, porque, ata que non lles poñamos nomes propios, non existen” (Salgado e Casado 1989, p. 201). E reconece que neles hai “unha coherencia interna, a medias consciente e racional e a medias poética”. Para examinar como o autor escolle un nome para a súa obra literaria, Richard Coates (2018) propuxo a seguinte clasificación, na cal incorporamos exemplos da literatura galega:

1. Inventado *ex nihilo*, ou coa aparencia de selo: *Pamela* por Philip Sidney (séc. XVI), *Mr Spock* na serie *Star Trek*, *Ulf Roam* no *Retorno a Tagen Ata* de Méndez Ferrín...

2. Escollido aleatoriamente dun conxunto preexistente: *Robinson Crusoe* de Defoe, *Emma* de Jane Austen, *Balbino* de Neira Vilas...¹
3. Conmemorativo: replica deliberadamente o nome dun individuo real ou ficticio coñecido polo autor como nome de personaxe ou para recrealo: *Lenina* n' *Un espléndido mundo novo* de Huxley, *Stephen Dedalus* de Joyce, tomado da mitoloxía grega, *Fedra*, de Racine, a partir de Eurípides, *Morgana*, de Begoña Caamaño, do ciclo artúrico, ou *Circe*, da mesma autora, das lendas de Troia.
4. Inventado, pero composto de elementos lingüísticos interpretables que o autor desexa que sexan transparentes para o lector: os personaxes de Harry Potter² ou algúns dos protagonistas dos debuxos animados *Os tolos do volante* (ing. *Wacky Races*; cast. *Los autos locos*): *Dick Rañas* (ing. *Dick Dastardly*; cast. *Pierre Nodoyuna*), *Paspán* (ing. *Muttley*; cast. *Patán*), *Penélope Chusquiña* (ing. *Penelope Pitstop*; cast. *Penélope Glamour*).

Nesta xornada, para contarmos coa voz directa dos autores, organizamos unha mesa redonda composta por tres narradores de diferentes idades e estilos: Berta Dávila, a académica Fina Casalderrey e Marcos Calveiro. A mesa foi moderada pola académica Marilar Aleixandre, tamén escritora.

Bérta Dávila procura que os nomes non sexan singulares para que non estorben na lectura despregando un abano de connotacións curiosas ou raras; tamén foxe de nomes con dúbidas de pronuncia ou con sons alleos á nosa lingua; busca nomes transparentes que causen pouco impacto no texto, que non produzan “contaminación lumínica”, e por iso en ocasións non nomea algúns dos personaxes.

Marcos Calveiro, na súa intervención oral, denominou *onomástica matemática* a ecuación coa que despexa a incógnita durante o proceso creativo, dada a dificultade que lle supón atopar os nomes das personaxes. Cre que os nomes lles teñen que acaer e fai moreas de combinacións previas ata que o consegue, tendo en conta outra cuestión importante: a eufonía. Tamén considera unha *onomástica xeográfica e histórica*, coherente coa época e o lugar para conseguir

1 Independentemente da significación que o nome Balbino adquiriu en Galicia trala popularidade de *Memorias dun neno labrego*.

2 Véxase Marilar Aleixandre (2007), onde comenta a súa proposta de tradución dos nomes propios para o primeiro volume da saga, que non se publicou por imposición da editorial Salamandra por razóns de mercadotecnia.

a verosimilitude, que lle parece fundamental; ás veces son nomes simbólicos, como cando non lles pon nomes a uns nenos escravos que só os reciben cando se liberan. Outra das etiquetas empregadas, esta vez ironicamente, é a de *onomástica de vinganza*, nomes con que salda contas con personaxes reais.

Fina Casalderrey cre que os nomes deben trasladar ó lugar onde acontecen os feitos; molestan cando o lector os encontra raros e fóra de lugar e son resultado dunha escolla intencionada, da mesma forma que as persoas alteran o seu nome ó longo da súa vida na busca máis ou menos consciente dunha identidade propia. Tamén nos conta do simbolismo e das razóns dos nomes dos seus propios personaxes. Porque os nomes importan, na vida real e nas vidas ficcionais.

A moderadora, Marilar Aleixandre, subliña a necesidade da verosimilitude, exposta por tódolos participantes, conseguida antes coa utilización das guías telefónicas e agora coa consulta dos datos dos Institutos de Estatística. Tamén se pon de relevo, nas exposicións e no debate subseguinte, que a elección de nomes especificamente galegos na ficción non ten por que restarlle credibilidade, porque a ficción é sempre un artefacto en que o lector admite implicitamente as regras das que parte. E que, se a literatura non se crea para a normalización da lingua (ou da onomástica) si pode contribuír a ela.

Pechou a xornada Xosé María Álvarez Cáccamo cun acto poético baseado no seu *Cántico dos topónimos esdrúxulos* (2010), no cal actuaron Madalena Gamalho, como solista, e Iria Iglesias, pianista, que nos ofreceron a conxunción da música coa palabra.³ Gonzalo Navaza, na súa presentación, recordou a definición da literatura como a linguaxe liberada da propia necesidade de comunicar, o cal ten a súa maior expresión nos topónimos, pois, pola súa propia natureza, non significan nada, senón que só designan. A materia do libro, topónimos esdrúxulos, permite construír enunciados con ritmo dactílico, o que en poesía se chama pé de muiñeira. Transcribimos a seguir un exemplo destes poemas de Álvarez Cáccamo, un soneto que tamén contén un acróstico:

Úbeda Brántega Cícere Nétoma
 Nóitegos Lácere Prógalo Mántaras
 Sálvora Cáparos Mótega Pántaras
 Óutara Bréixome Páramos Éntoma

3 A súa forza sonora pódese escoitar aquí: <https://youtu.be/HPUiRPd7EPM>

Nóutigos Cádavo Líncora Bértola
Ézaro Bóveda Cógomo Názara
Tállara Céltigos Féveda Lázara
Óutara Pígara Cádevas Bértola

Dádivas Pértega Cótaro Sísamo
Édramo Sárdoma Gándara Sésamo
Ábedes Trástigos Lóngara Guísamo

Mórdomo Támoga Córcores Sábade
Órrea Béxeres Érmora Méixamo
Rétede Frádega Lóuzara Rábade.

En fin, son moitos os camiños que se lles quixeron abrir con esta xornada ós investigadores e ós creadores. Esta publicación pretende ser un punto de partida para que as reflexións sobre a onomástica literaria continuaren a daren tan bos froitos coma estes.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Aleixandre, Marilar (2007). Samaín versus Halloween, cultura e mercancías: nomes na tradución de Harry Potter. En: Luz Méndez e Gonzalo Navaza, eds. *Actas do I Congreso Internacional de Onomástica Galega "Frei Martín Sarmiento"*. Santiago de Compostela, 2, 3 e 4 de setembro de 2002. Santiago de Compostela: Asociación Galega de Onomástica, 633-642.
- Alvarez Cáccamo, Xosé María (2010). *Cántico dos topónimos esdrúxulos*. [Culleredo, A Coruña]: Espiral Maior. [Poema-epílogo de Gonzalo Navaza].
- Angueira, Anxo (2010). Terra e pobo en Novoneyra. *Boletín da Real Academia Galega*. 371, 29-40. <https://doi.org/10.32766/brag.371.346>
- Angueira, Anxo (2014). Literatura, paisaxe e toponimia: outra vez Sarmiento. *Madrygal*. 17, 153-161. Disponible en <https://revistas.ucm.es/index.php/MADR/article/view/46290/43516>
- Coates, Richard (2018). Linguistic aspects of literary name origination. *Onoma*. 53, 11-31. <https://doi.org/10.34158/ONOMA.53/2018/2>

- Cochón, Iris (2008). Lírica reversible. Toponimia y poesía contemporánea. En: Paolo D’Achille, ed. *Lessicografia e onomastica 2. Atti delle Giornate internazionali di Studio. Università degli Studi Roma Tre. 14-16 febbraio 2008*. Roma: Società Editrice Romana, 655-670.
- Cochón, Iris (2009). Onomástica e poesía: a antroponimia como indutora de ficcionalidade. En: Esther Corral Díaz, Lydia Fontoira Surís e Eduardo Moscoso Mato, eds. *“A mi dizen quantos amigos ey”*. *Homenaxe ao profesor Xosé Luís Couceiro*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, 103-110.
- Fernández Salgado, Xosé Antonio (2016). Significado e función dos antropónimos en *Majina*, a primeira novela galega. *Revista Galega de Filoloxía*. 17, 53-75. <https://doi.org/10.17979/rgf.2016.17.0.1871>
- Ferreiro, Manuel (2017). *Esta é a terra dos eidos amigos. Escolma xeográfica da poesía pondaliana*. A Coruña: Deputación da Coruña.
- Ferreiro, Manuel (2018). *Coa faz á terra volta*. Toponimia e poesía en Eduardo Pondal. En: Ana Isabel Boullón Agrelo, ed. *Estudos de Onomástica Galega III. Os alcumes*. A Coruña: Real Academia Galega, 169-182. <https://doi.org/10.32766/rag.337>
- Gibka, Martyna (2019). *Literary onomastics: A theory*. Łódź: ArchaeGraph.
- Ionescu, Christian (1993). La onomástica en Cunqueiro. Antroponimia de los relatos cortos. En: Xesús Domínguez Dono, ed. *Actas do Congreso Álvaro Cunqueiro. Mondoñedo, 9-13 de setembro de 1991*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, 15-34.
- Lema Suárez, Xosé María (2017). A onomástica da novela *Costa do Solpor*. En: Ana Isabel Boullón Agrelo e Luz Méndez, eds. *Estudos de Onomástica Galega II. Os nomes e os apelidos: aspectos legais, sociais e lingüísticos*. A Coruña: Real Academia Galega, 109-126. <https://publicacions.academia.gal/index.php/rag/catalog/book/323>
- Nogueira, María Xesús (2004). Achegamento á onomástica na narrativa galega de Álvaro Cunqueiro. En: Rosario Alvarez Blanco, Francisco Fernández Rei e Antón Santamarina, eds. *A lingua galega, historia e actualidade. Actas do I Congreso Internacional, 16-20 de setembro de 1996, Santiago de Compostela*. Santiago de Compostela: Instituto da Lingua Galega / Consello da Cultura Galega, vol. III, 637-649.

- Nogueira, María Xesús (2007). A autorrepresentación onomástica na obra de Álvaro Cunqueiro. En: Luz Méndez e Gonzalo Navaza, eds. *Actas do I Congreso Internacional de Onomástica Galega "Frei Martín Sarmiento": Santiago de Compostela, 2, 3 e 4 de setembro de 2002*. Santiago de Compostela: Asociación Galega de Onomástica, 643-655.
- Palacio, Antón (2004). Os sobrenomes como materia literaria en Cunqueiro. En: Ana I. Boullón Agrelo, ed. *Novi te ex nomine. Estudos filolóxicos ofrecidos ao Prof. Dr. Dieter Kremer*. Biblioteca Filolóxica Galega do Instituto da Lingua Galega. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza, 519-540.
- Salgado, Xosé M. e Casado, Xoán-M. (1989). *Xosé L. Méndez Ferrín*. Barcelona: Sotelo Blanco Edicións.

I

A onomástica na obra de Rosalía de Castro:
algúns principios e perfís

/ ANXO ANGUEIRA

Seguirán falando os nomes a voces.

Toponimia e ecopoesía na literatura galega

/ M.ª XESÚS NOGUEIRA PEREIRA

Onomástica literaria en Galicia. I.

Media ducia de nomes artúricos femininos

/ ANTÓN PALACIO

A poética dos nomes. Funcionalidades da onomástica
na poesía profana galego-portuguesa

/ BIEITO ARIAS FREIXEDO

O misterio do nome:

etimoloxía e alegoría nas lendas de Troia

/ HELENA DE CARLOS VILLAMARÍN

A onomástica na obra de Rosalía de Castro: algúns principios e perfís

Anxo Angueira

Universidade de Vigo, Fundación Rosalía de Castro

Aínda que non haxa estudos de onomástica sobre unha autora que orixinou e continúa orixinando un poderoso e diverso caudal de investigacións no ámbito da filoloxía, o certo é que a obra de Rosalía de Castro ben merece unha consideración, polo menos xeral, como imos facer aquí, desde esta disciplina. Unha consideración que si mereceu o seu propio nome, obxecto durante décadas de reflexións, opinións e mesmo de certa polémica. Nun recente estudo de Cabo Aseguinolaza (2020), dado a coñecer na *Revista de Estudos Rosalíanos*, o profesor compostelán incide en que o nome *Rosalía de Castro* é unha construción póstuma. Aínda que *La flor*, a primeira obra da autora, fose así asinada en 1857, o certo que é que despois asina case sempre como *Rosalía Castro de Murguía*. Deste xeito, *Rosalía de Castro* e *Rosalía Castro* foron as dúas opcións póstumas coas que foi e aínda é designada a nosa autora, á beira da espida e familiar *Rosalía*.

Houbo certa polémica histórica entre os defensores de cada unha das opcións. Todos tiñan diferentes tipos de argumentos de carácter histórico-literario e mesmo social: Augusto Cortina, Eduardo Blanco Amor ou Alberto Insúa defendían a supresión de “esa preposición de aire nobiliario” ou “caprichosa”. E mesmo tamén se alegou para cada unha das opcións, testemuñas orais como Murguía primeiro e logo Gala. Triunfou e estendeuse maiormente e institucionalizouse, e nese triunfo foi un baluarte Bouza Brey (1960), a opción *Rosalía de Castro*. Poida que por ser talvez socialmente máis prestixiosa. Pero o propio Fernando Cabo, coma outros investigadores e investigadoras nos últimos tempos, utiliza no seu artigo *Rosalía Castro*. É unha posición que os seus usuarios reforzan co uso espido do apelido nas súas valiosas achegas académicas. A Rosalía citada nestes casos é designada como *Castro*, polo apelido, do mesmo modo que o son Pardo Bazán ou Novoneyra. O propio Cabo (2020, p. 13) así nolo exemplifica: “de modo que Castro profunda nunha peculiar formulación do *contemptus mundi*, como desdén pola vida pública”. Isto proba que a cuestión,

que pode ter algún perfil máis dos que aparenta, aínda non acabou de resolverse de todo, que é en realidade o fondo do artigo, algo ó que contribúe ilustrativamente a posición práctica do seu autor ó respecto.

Así que, desde o seu propio nome, as cuestións de tipo onomástico non lle son alleas a Rosalía. Ela mesma, que no bautismo figuraba como María Rosalía Rita, familiarmente foi chamada Rosa e asinou con ese nome algunhas das cartas máis íntimas enviadas ó seu marido, nese caso Manolo, home que á súa vez asinaba como Manuel Murguía, cando era Manuel Antonio Martínez Murguía. E en certos círculos tamén foi chamada *Lieders*, título do texto publicado pola nosa autora no *Álbum de El Miño* en 1858. Así tamén se recolle na correspondencia de Murguía en dúas cartas de Benito Vicetto dese ano. Na última delas dise como despedida: “Que cante *Lieders* nuestra santa Libertad!” (Barreiro e Axeitos 2003, pp. 103 e 106). Detrás con certeza están as cancións, cantos ou cantares, os *Lieder* de Heine, cun plural incorrecto engadido.

E aínda nos parece outra referencia críptica a Rosalía a que tamén fai na despedida a Murguía Juan Manuel Paz (Barreiro e Axeitos 2003, p. 295): “Suyo, con recuerdos a *Botas azules*”. Iso si, a carta é de 1865 e a novela de Rosalía de Castro do ano 67, o que non deixa de engadirlle interese e alimentar certos enigmas de *El caballero de las botas azules*.

Especialmente despois de morta, Rosalía de Castro foi coñecida con alcumes, referencias ou alusións como: *Céltiga ovatesa* (Francisco de la Iglesia), *Rola de Galicia* (Lamas Carvajal), *Senhora da Saudade e da Malencolia* (Teixeira de Pascoaes), *Cantora do Sar* (Borobó)... Ou dun xeito aínda máis simple como *Nai*, *Tola*, *Santa*, *Santiña*... Por veces, e así o fixo Méndez Ferrín en artigos publicados sobre a autora, é designada tamén cun poderosamente inquietante *Ela*.

As escollas onomásticas non son aleatorias, nin na obra de Rosalía nin en ningunha. Pero que Rosalía segue certos principios e actúa con determinadas estratexias onomásticas fica fóra de toda dúbida. Imos aducir dous exemplos preliminares. En primeiro lugar os nomes que, con Murguía, lles puxo ós fillos. Sabemos que en homenaxe a Alejandro Chao, íntimo da parella, e á súa nai, a primoxénita chamouse en 1859 Alejandra Teresa. Pero ignoramos, ou eu ignoro, que motivacións houbo detrás dos restantes nomes: Aura María Luz en 1868, Gala Blanca Eleonora e Ovidio Enmanuel en 1871, Amara Honorata en 1873 (aínda que aquí pode influír no Amara o ser nada na Coruña, onde é referencia o topónimo *Santo Amaro*), Adriano Honorato Alejandro en 1875 e Valentina en

1877. O caso é que tódolos nomes con que son coñecidos os fillos que aparecen na célebre e derradeira imaxe familiar na horta da Matanza (Alejandra, Aura, Gala, Ovidio e Amara) son nomes dun perfil literario, maiormente clásico e mesmo pouco cristián, por teren escaso ou nulo peso no santoral católico. De feito, no caso de Aura, Murguía xustifica en certo xeito a elección dicindo “hai esta santa”, para o que aduce o testemuño do P. Flórez, que recolle da existencia dunha relixiosa, Aura Bellide, “que fundó el monasterio de Santa Eulalia de Morgadáns” (Naya 1998, p. 152).

Outro exemplo son os títulos das súas obras literarias, algún dos cales merece certo comentario. *Flavio*, de 1861, ía chamarse *Mauro* segundo podemos deducir dunha carta dese ano que a nosa autora lle envía a Murguía e que de paso nos desvela que a cidade onde se desenvolve maiormente a acción está inspirada en Compostela: “En Santiago hace un frío espantoso y apareció a mis ojos tal cual lo he descrito en *Mauro*” (Castro 1966, p. 1543). Este nome de *Mauro*, co que actualmente a igrexa católica quere substituír o enxebre Amaro por toda a xeografía galega, conseguíndoo en certos casos, non foi finalmente segundo o que parece do gusto de Rosalía e no seu lugar temos un *Flavio* que, desde o noso punto de vista, enlaza coas raíces irienses da autora. Detrás está sen dúbida a denominación *Iria Flavia*, desenvolta desde o século XVIII por unha moda historicista que se reflicte no mapa de Fontán, fronte á *Iria* (así, sen máis, limpa de apelidos) de toda a historia orixinal e hoxe real, non libresca. O nome do asentamento que foi capital de raíces prerromanas e especialmente no reino suevo e en toda a época medieval é o que recollen obras tan relevantes como *Corónica de Santa María de Iria*. O nome con que hoxe designamos a aldea e a parroquia os habitantes das terras irienses é *Iria*, *Santa María de Iria*. Non hai *Iria Flavia*. Rosalía reflicte estas dúas opcións.

No primeiro poema que abre *En las orillas del Sar*, despois de somerxerse moi orixinal e significativamente en topónimos menores como *A Trabanca*, *A Torre*, *A Presa* ou mesmo microtopónimos como *Fondóns*, a nosa autora recolle toda aquela paisaxe, todo aquel mundo co verso “¡Cuán hermosa es tu vega, oh Padrón, oh Iria Flavia!” (Castro 2019, p. 193), porque agora está falando dunha abstracción que lle permite introducir o invento, o historicismo *Iria Flavia*, esa Iria máis vella e máis grande e importante que Padrón. Pero cando dous anos antes retrataba con vigor realista as inundacións desa mesma veiga e desde a mesma fiestra de Lestrobe da que baixara no poema, Rosalía utiliza a única

forma viva na fala, a única forma real, que é *Iria*. E en dúas ocasións (Castro 1861a e 1861b):

Aún recordamos que, siendo en una pequeña laguna, hoy cegada, y que existía en la vega de Iria, pretendían hacernos ver en su fondo cenagoso las puntas de una torre que, segun las leyendas, pertenecía á la ciudad que allí yacía sumergida (...).

Las campanas armoniosas de Requeijo y de Iria vibran de una manera particular.

Nin veiga de Iria Flavia nin as campás de Iria Flavia harmoniosas á beira das de Requeixo existen. Ninguén vai á misa a Iria Flavia do mesmo modo que ninguén vai ó San Froilán de Lugo Augusto ou Augusti. E se algún día de hai dous mil anos houberse *Iria Flavia* hoxe sería *Iria Chava*. O esplendor varias veces milenario de *Iria*, dese nome que brilla por riba de imperios pasaxeiros, nin ten nin precisa de apelidos.

É a nosa opinión que Rosalía puido manexar tamén dous títulos para esta derradeira obra. Triunfou finalmente *En las orillas del Sar* sobre a outra opción, que puido ser *Postrimerías*. Como cremos demostrar no noso estudo sobre o tema (Angueira 2019, pp. 14-19), os textos do manuscrito que Rosalía chamou *Postrimerías* non son posteriores. De feito, varios deles están recollidos e foron impresos na súa derradeira publicación. Esta opción de *Postrimerías* era un título moi acaído para unha serie de poemas e mesmo para a obra, sen dúbida, porque conectaba coa temática centrada na finitude que recorre boa parte do conxunto. Ademais tamén conectaba moi directa e expresamente coa última das series poéticas. Pero sobre o eixo do tempo preferiu a autora levar á presenteira o espazo e inscribirse con *En las orillas del Sar* nunha cartografía vital, literaria, cultural e política significada. Era o Sar o río da vida de Rosalía, o que unía Conxo con Padrón, Compostela con Iria. Era o Sar, ese nome, a súa forma de situarse en Galicia e no mundo.

Pero despois da decisión, Rosalía aínda cuestiona o título elixido. Dalgún xeito é o que pasa con *Follas novas*. A edición de 1863 de *Cantares gallegos* leva nos preámbulos a indicación de que é a primeira parte, o primeiro volume dunha serie que despois a autora non seguiu, coma os *Contos gallegos*, iniciados en 1864 e dos que só nos quedou unha primeira mostra. Pero o que se anuncia na segunda edición de *Cantares*, de 1872, é un novo volume co título de *Follas novas* (Davies 1987, pp. 231-232). Non houbo segunda parte, como se proxectou

inicialmente, senón un novo proxecto cun novo nome, como se remarca no título. Así se comunica e se seguiu anunciando na prensa de finais dese mesmo ano, ou en xaneiro e xuño do 74, ou no 76 e tamén, xa con máis lóxica, a inicios de 1880. Había un proxecto e un título, pero o libro tardou en saír, en boa medida, como creo que demostramos (Angueira 2016, pp. 9-17), porque se foi facendo durante un longo período.

O caso é que unha vez que se publica, a autora distánciase del. Faino no prólogo, onde nos indica que “Máis de dez anos pasaron —tempo case que fabuloso a xusgar pola présa con que hoxe se vive— desde a maior parte destes versos foron escritos...”, ó que se lle engade “Escritos no deserto de Castilla...” (Castro 2016, pp. 125 e 126). E isto non é certo, ou non o é totalmente. En todo caso, desde o noso punto de vista, aínda que unha parte importante do volume estivese escrita en 1870, Rosalía pretende, con modos retóricos propios da *captatio benevolentiae*, distanciarse do seu propio libro, deses versos condenados “á eterna olvidanza”, desvincularse deles situándoos no pasado, coma fillos doutras terras e doutros tempos... E non é así, hai poemas como “San Lourenzo” asinado o 30 de marzo de 1880, cando o propio libro o foi o 23 de febreiro, como se sabe. E desde logo un poema que reflexiona precisamente sobre este mesmo tema, sobre o título do seu propio libro, tivo que escribirse nun momento moi próximo á publicación, polo que estaríamos diante dese mesmo proceso de distanciamento retórico: “Follas novas, risa dáme / ese nome que levás”. E claro que eran realmente follas novas, porque aínda que algúns dos poemas fosen vellos e outros gardasen similitudes cos *Cantares gallegos*, o libro respondía a novos retos estéticos e literarios, contiña unha nova poética, abría un novo camiño. De aí que causase certa sorpresa e mesmo incompreensión, de aí que lle rompese os esquemas á primeira teórica e crítica do denominado Rexurdimento, a Pardo Bazán, para a que *Follas novas* non encaixaba nos moldes e nos prexuízos con que ela analizou e interpretou a literatura galega daquel tempo.

Probablemente o título que non responde moito ó contido é o desta miña intervención, dado que estas cativas reflexións serán feitas a partir fundamentalmente do que me é máis próximo e coñecido: a obra en galego da nosa autora. Partamos de *Cantares gallegos*.

O seu prólogo, dunha envergadura que excede con moito a convención e que pode ser considerado un verdadeiro manifesto, ben merece a nosa atención onomástica. Nel emerxe con total protagonismo Galicia, considerada provincia

na retórica política da nosa autora, a provincialista, naquel momento: pénsese que do Banquete de Conxo mal pasaran sete anos. Nunha altura do prólogo, no contexto da defensa que a autora fai da dignidade de Galicia, da súa lingua, da súa cultura, pero sobre todo da súa paisaxe, Rosalía compara Galicia con outras “provincias” e cita Castela, Estremadura, A Mancha, Alacante e Murcia, territorios que efectivamente visitou. Pero a partir de aí, a comparativa xa non está nin en provincias nin no ámbito español (Castro 2013, p. 122):

Lagos, cascadas, torrentes, veigas froridas, valles, montañas, ceos azúes e serenos como os de Italia, horizontes nubrados e melancónicos anque sempre hermosos como os tan alabados da Suíza, ribeiras apacibres e sereniñas, cabos tempestuosos que aterran e admiran pola súa gigantesca e xorda cólera..., mares imensos... Que direi mais?

As comparacións ou con Italia (o *Risorgimento* foi o modelo para o noso denominado Rexurdimento, como se pode ler en *Los precursores* ou n’*O divino sainete*) ou con Suíza (comparación recorrente desde aquela pola viabilidade dun pequeno Estado) mudan clara e significativamente a categoría política manexada agora para Galicia: de provincia a nación, tamén na terminoloxía daquel tempo. E aínda o xogo de agravios con provincias españolas deixa paso ó teatro internacional, incluíndo o de ofensas, no que Francia é o modelo que lle serve á autora para ilustrar as humillacións que España recibe e para que as entenda no espello das que ela executa con Galicia. Efectivamente o escenario político e dialéctico en que Rosalía nesta obra sitúa a Galicia está construído desde o prólogo a partir da oposición Galicia / España, da que se usa como metonimia Castela, tanto en “Castellana de Castilla” como aínda máis enfaticamente en “Castellanos de Castilla”. De modo ben senlleiro resulta explícito neste sentido o poema “A gaita gallega”, onde aberta e claramente se nos di: “Pobre Galicia non debes / chamarte nunca española”. En todo caso, e volvendo ó prólogo, podemos rastrexar un símbolo onomástico que consideramos moi ilustrativo do horizonte literario, político e cultural de Rosalía. Vexan a palabra final tanto deste limiar coma do de *Follas novas* (Castro 2013, p. 124 e 2016, p. 131): “pra que así, ó menos en fama xa que non en proveito, gane e se vexa co respecto e admiración merecidas esta infortunada Galicia!” e “nos corazóns que sufren e aman esta querida terra de Galicia”.

Por outro lado, a presenza da toponimia chama poderosamente a atención no poema de *Cantares* “Como chove miudiño”. Noutro lugar xa explicamos

(Angueira 2014) que Rosalía segue aquí a Sarmiento e as primeiras copras do seu *Coloquio*. Así como o bieito precursor se sitúa no alto da Fracha, na Chan da Parafita, para describir a paisaxe do que hoxe chamamos ría de Pontevedra, a nosa autora describe tamén desde un lugar elevado, as Torres de Hermida, o que podemos chamar, na Terra de Iria, a nación de Rosalía, de súa nai, da súa estirpe. Na descrición, como fixera Sarmiento, introdúcense os topónimos: con *Laiño* e con *Lestrobe* están *A Ponte*, *A Adina*, *A Arretén*, *Padrón*, *San Lois*, *O Souto*, *Campañá*, *Valga*... Chove e non chove. O ceo escuro de Caldas tórnase azul pola Adina. Pero a paisaxe tamén é política, como sabemos desde o prólogo, e este lugar de encanto, este lugar de perenne maio e suave *core* onde chove e fai sol ó mesmo tempo responde abertamente ó “Pálido sol en cielo encapota-do” de Góngora, ós toxos de Góngora, ás covas profundas e ásperos collados de Góngora (Angueira 2013, pp. 64-65). Por iso tamén se invoca Italia, coma no prólogo, e o seu sol. Non o sol abrasador de Castela e mais de España, non: o sol “d’amore” de Italia, o sol de Garibaldi e da súa modélica e exitosa insurrección.

A toponimia da Terra de Iria continúa presente en *Follas novas* porque este territorio está profundamente marcado na cartografía lírica da nosa autora, como nos demostra o: “Padrón...!, Padrón...! / Santa María... Lestrobe... / Adios! Adios!”. Topónimos repetidos insistentemente ó longo do emblemático poema, nomes que convocan e fan presente unha realidade do pasado. Fóronse “Aquelas risas sin fin, / aquel brincar sin dolor, / aquela louca alegría”. *Ubi sunt?* “Onde están? Que delas foi?”. Os nomes son a paisaxe emotiva dun tempo, a testemuña que fica e permanece por riba de tódalas idades: “Padrón...!, Padrón...! / Santa María... Lestrobe... / Adios! Adios!”. Velaí o cemiterio da Adina, o de Santa María de Iria, convertido en todo un epicentro, onde tamén se escenifica o “Estranxeira na súa patria” e van e veñen as ceboleiras mentres se escoita o “chirrar dos carros da Ponte” e as “tristes campanas de Herbón”.

Pero en *Follas novas* alcanza talvez máis protagonismo Compostela. Non falta a “catredal”, o seu interior, coa súa *Groria* ou o seu popular Santo dos Croques, e a campá exterior tan presente na vida da cidade. Pero Compostela en Rosalía non só é monumental: está a Compostela dos barrios coa forza evocadora dos topónimos, entre o Sar e o Sarela, Belvís, Vidán, Santo Domingo e sobre todo Conxo e San Lourenzo, lugares de recollemento e mesmo de fuxida, citados tamén na correspondencia máis íntima con Murguía. Conxo co camiño de Cornes, co cruceiro de Ramírez, co mosteiro... San Lourenzo coa súa carballeira

e os seus xardíns, as súas ruínas, o seu “craustro deserto e ruinoso”... Precisamente o poema, datado en marzo de 1880 pola autora nun signo inequívoco de constatación histórica, quere ser unha denuncia das obras de restauración levadas a cabo naquel momento pola duquesa de Medina e que estragaban a alma e a enxebreza do lugar, unha posición totalmente contraria como xa explicamos (Angueira 2016, pp. 55-57) á de Pardo Bazán.

Compostela e Iria, Santiago e Padrón son eses dous espazos fundamentais da vida e da obra da autora que organizan a onomástica presente na súa obra en galego. Velaí unidos no poema “Miña casaña, meu lar!”, protagonizado pola épica doméstica da muller que, sen nada, elabora o milagre do “caldo de gloria”: “Vin de Santiago a Padrón / cun chover que era arroiarse”.

O camiño feito por esa muller é o que xunta os dous puntos da xeografía vital e literaria máis intensa da nosa autora. Tamén os xunta *En las orillas del Sar*. Faino desde o título, coa presenza do Sar, que baixa como a muller de Santiago a Padrón, de Compostela á Terra de Iria e que está presente en dous poemas fundamentais da obra: o que encabeza e lle dá título ó libro (“Orillas del Sar”) e o que denuncia, á beira do río, a corta da carballeira de Conxo (“Jamás lo olvidaré!”). Hai nos dous espazos rosalianos capitais cadansúa inmersión, cadanseu paseo lírico que se acompaña dunha onomástica moi expresiva. En “Orillas del Sar” a autora sitúanos nas fiestras do pazo ás que antes nos referimos, as mesmas de “Como chove miudiño”. Os dous poemas participan dun mesmo punto xeográfico e mesmo lírico. Pero agora o eu lírico identificado coa autora abandona a contemplación, baixa e percorre, pisa a paisaxe. O seu periplo organiza o mundo de novo a través da toponimia dun xeito totalmente distinto. O itinerario, polas ribeiras do Sar, lévanos desde as Torres de Hermida en Lestrobe (non citadas), pola Trabanca, A Torre e maila Presa, deica Fondóns. Trátase dunha excursión a un retiro apartado da humanidade (Fondóns), a través tamén da implicación e significado dos propios topónimos, que van perdendo paulatinamente conexión con ela, con esa humanidade, para integrarnos na natureza. Despois, como motivo recolector están Padrón e Iria Flavia e o monte Miranda, chamado tamén Meda, presidindo a Terra de Iria, pero o itinerario do percorrido é especialmente significativo. A Trabanca, homenaxe a Manuel Barros, é o barrio padronés da outra banda do Sar, polo tanto máis marxinal. *A Torre* e *A Presa*, moi próximas aínda á Trabanca, xa non son topónimos propiamente de habitación humana, aínda que designan na súa base léxica construcións feitas polo home: a primeira

delas garda relación coa habitación humana, pero a segunda xa non, o que alimenta o proceso. Finalmente *Fondóns* é un microtopónimo que asocia no seu nome a representación dese apartamento “profundo”, desa natureza non pisada, non catalogada, máis virxe e máis distante do elemento humano. Rosalía deulle en xeral dignidade literaria á toponimia galega, mesmo a microtopónimos coma *Fondóns* e mesmo na súa obra en castelán. E esta non é revolución menor da nosa autora.

O outro itinerario é o realizado por Compostela no poema “Santa Escolástica” e que Bouza Brey (1962) explica desde a Porta Faxeira, a partir da residencia compostelá de Rosalía nos anos anteriores a 1880 na rúa da Senra. Na nosa análise (Angueira 2019, pp. 113-117) entendemos que en realidade este percorrido éo por unha cartografía escultórica, na que hai moito máis discurso sobre arte ca sobre relixión ou outros temas. Comeza coas “estatuas y relieves” da porta de Fonseca e da porta do grande Hospital, continúa coa Gloria da Catedral e o Cebedeo ecuestre e matamouros do Pazo de Raxoi, e remata na Santa Escolástica de San Martiño Pinario. Todo está en función dunha lóxica determinada en boa medida polos estudos históricos e artísticos de Murguía recollidos en publicacións daquela época e que defendían a arte compostelá do XVIII en xeral e vehementemente a Santa Escolástica de Xosé Ferreiro, escultor de quen tamén é a “celeste imagen” do Cebedeo citado. Pero é diante do grupo da Santa Escolástica onde se produce unha especie de goce extático, que desde o noso punto de vista, como dixemos, é máis claramente de carácter estético ca relixioso. Diante da arte, diante da poesía escultórica de Xosé Ferreiro, en Compostela pode haber vida, “debe haber cielo, ¡hay Dios!”.

E é que efectivamente *En las orillas del Sar* ten unha dimensión nacional galega que non pasa desapercibida. Están a Terra de Iria e Compostela, o Sar de Padrón e da Trabanca e o Sar de Conxo e da súa carballeira histórica e literaria e política e monumental, a do Banquete de Conxo. A Galicia de *Cantares e Follas* tamén está aquí. Rosalía escribe desde os desafíos do seu tempo, que proceden “desde los cuatro puntos cardinales”, que son globais, coma o capitalismo. A eles responde desde Galicia: “Pero yo en el rincón más escondido / y también más hermoso de la tierra” (Castro 2019, p. 315). E faino, con referencias universais da cultura, desde o traballo artesanal e como muller, coma Penélope, que tece e destece sen cesar a súa tea, “sin esperar a Ulises”.

Pero o poema onde máis claramente se pode ver isto, e non falta o referido á emigración como “Volved!”, é o de “¡Jamás lo olvidaré!”. Nel non se cita Conxo nin o Sar, aínda que a carballeira aludida non pode ser outra. Está o Turia do arcebispo Payá que ordenou a corta e están as referencias bíblicas e relixiosas para denunciálo indirectamente: Xerusalén, os cedros do Líbano, o mártir do Gólgota... Hai unha destas referencias, ó final, que nos parece extraordinariamente relevante: a de Lázaro. Escribindo en castelán Rosalía non ten outra referencia que Galicia e escribindo en castelán alude ó proceso que a súa patria, como lle ela chama, está vivindo naquela altura do s. XIX. Lázaro é o símbolo desa resurrección, dese renacer, do que moito despois demos en chamar Rexurdimento. Este é o ilustrativo colofón do poema, tan ecoloxista, pois, como político (Castro 2019, p. 228):

mas ¡oh, Señor! a consentir no vuelvas
que de la helada indiferencia el soplo
apague la protesta en nuestros labios,
que es el silencio hermano de la muerte
y yo no quiero que mi patria muera,
sino que como Lázaro, ¡Dios bueno!,
resucite a la vida que ha perdido;
y con voz alta que a la gloria llegue,
le diga al mundo que Galicia existe,
tan llena de valor cual tú la has hecho,
tan grande y tan feliz cuanto es hermosa.

Outras toponimias da autora nestas obras de referencia inclúen igualmente esa dimensión nacional, a asociada neste caso á emigración, cuxa cartografía está moi presente na obra da nosa autora. Á emigración temporal e peninsular a Castela, da que xa algo falamos, cómpre engadirlle a de Cádiz ou Cais. Aparecen naturalmente en *El Cadiceño*, pero tamén no poema de Vidal de *Cantares* e no denominado “Conto gallego”. Nestes dous casos Cais é orixe dunha real ou imaxinaria herdanza. Podo testemuñar, se se me permite, que a forma *Cais* estaba viva hai uns anos na Terra de Iria. Na miña propia aldea teño escoitado este dito irónico “Os probes de Cais comen pantrigo!”, que encaixa ben con ese real ou imaxinario poderío económico da cidade andaluza e que está case literal tamén en “El Cadiceño”: “—¡Qu’ ha haber, señora! ¿Brona? Ni los perros

la arrostran, ni la hay en el mundo coma no sea aquí. Pan branco de diario y a pasto, lo comen pobres y ricos en Cais” (Castro 1865, p. 38).

É dubidoso que o Cais de “os mozos de Cais” que aparece no poema da romaría do Seixo tamén de *Cantares* sexa referido á emigración, porque pode selo, segundo aducen Anxos García e Quique Sanfiz (2018), ós mozos gaditanos que facían o servizo militar en Ferrol.

Ó lado desta emigración peninsular, a transoceánica, tema fundamental da autora, tamén coas súas marcas xeográficas. No poema 19 de *Cantares* temos *O Carril* como referencia da partida. Rosalía usa o topónimo sempre coa forma que cremos que é a correcta, a que incorpora o artigo. Aquí “ribeira do Carril” e no chamado “Conto gallego” aparece “ostras do Carril”. E *O Carril* neste poema rima co Brasil do cantar popular: “Si o mar tivera varandas / fórate ver ó Brasil”. Porén en *Follas novas* a referencia portuaria é o Parrote da Coruña, citado no poema “Pra A Habana”. A capital cubana eríxese nesta obra en protagonista da dimensión transoceánica da emigración retratada por Rosalía. E é que a propia obra se editou baixo o selo de La Propaganda Literaria de Alejandro Chao en La Habana e vai dedicado á Sociedade de Beneficencia dos Naturales de Galicia, tamén da capital cubana, que nomeara a nosa autora Socia Honoraria. As relacións de Rosalía con este territorio tan significado na historia da emigración galega, naquela altura aínda español, mantívose ata os seus derradeiros días de vida. Porén, *En las orillas del Sar* ten que ver moito máis coa emigración á “pratenso ribeira” arxentina. Alí viron luz os poemas fundamentais da obra antes de se agruparen no libro. Foi en *La Nación Española*, diario dirixido polo padronés Manuel Barros, figura indispensable nese proceso. Con todo, a obra non deixou pegada onomástica expresa que rexistrase este feito.

A propósito do Parrote da Coruña e desa dimensión nacional de Rosalía, cómpre tamén advertir da pegada que esta cidade, na que a autora viviu uns anos, deixou na súa obra. Ademais das gabanzas que fai da cidade na súa correspondencia con Murguía, Rosalía asinou na Coruña un poema que crea unha nova cartografía na súa obra. A oda byroniana a Sir John Moore, xeneral inglés morto na batalla de Elviña e dedicada a María Bertorini, amiga e veciña en Iria, “nativa do País de Gales”, está protagonizada por unha nova relación xeográfica de Galicia, ben distinta da mencionada no prólogo de *Cantares*, pero en todo caso propia dunha lóxica política autónoma de España. Rosalía asume aquí o papel de poeta nacional e fala en nome do pobo, “un puebro / co seu respeto

compasivo”, que acolle e vela as cinzas do heroico xeneral estranxeiro. Por un lado, a figura de Moore fora xa visitada literariamente por autores románticos ingleses: a súa heroicidade era a de morrer, ficando só e lonxe, para salvar a fuxida dos seus soldados. En certo sentido, Rosalía contesta ese abandono en que fora deixado: “We carved not a line, and we raised non a stone / But we left him alone with his glory” (Charles Wolfe, 1791-1823). É Galicia unha terra que sabe honra-lo estranxeiro: “Terra fidalga é nosa terra”. E é Rosalía unha poeta que nesta elexía, tantos e tantos anos atrasada, fai que Sir John Moore renaza mozo e cheo da compañía de distantes sombras: a cadeira de brazos, o fogar sen lume, a alfombra, o can que agarda... Hai polo tanto un diálogo interliterario de cuxo fondo emerxe con forza a figura de Lord Byron. Mais tamén, como alenta a dedicatoria a María Bertorini, con esa puntualización de “nativa do país de Gales”, parece que o texto, case sesenta anos despois da batalla de Elviña, quere articular unha serie de pontes culturais e políticas entre Galicia e as Illas Británicas, substrato ideolóxico nado so o paraugas do celtismo. O mar aquí, máis que o espazo da traxedia, é precisamente esa talasocrática, aberta ponte, porque une as dúas ribeiras, porque é o mesmo: (Castro 2016, p. 226):

I o mar, o mar, o bravo mar que ruxe
cal ruxe aquel que te arrolou na cuna,
mora onda ti, vén a bicar as pedras
dun chan de amor que con amor te garda,
i arredor teu deixa crece-las rosas...!
Descansa en paz, descansa en paz, ou Moore!

En canto á toponimia, tamén merecen comentario alusións como as realizadas ó viño do Ribeiro, pola súa excelencia (aínda que Rosalía é a primeira en citar literariamente as “albariñas uvas”), e ó propio Ribeiro de Avia. Tamén a “Costa do Mar de Ovellas”, en Ames, que aparece en cursiva no poema “A probiña, que está xorda!” de *Follas novas*, probablemente porque sobre o lugar pairan versos populares como “A Costa do Mar de Ovellas / a subila e a baixala / xa me chían as orellas”. Cómpre aquí tamén indicar que no mesmo poema se di: “Dos Anxos o val hermoso / sabán de verdor ostenta”. Refírese Rosalía á freguesía que hoxe se denomina oficialmente *Os Ánxeles*, no concello de Brión. Rosalía fai enxebre un *Los Ángeles* que sería á súa vez, como nos indica o profesor Antón Palacio (2014), unha substitución eclesiástica do século XVI dun primitivo *Perros*.

E, claro, o val aludido pola nosa autora sería o val da Maía. Sirva este exemplo como proba tamén da vontade regaleguizadora de Rosalía neste ámbito, polo menos na súa obra en galego, o que fai que existan as parellas: *Muxía* e *Mugía* (*La hija del mar*), *Conxo* e *Conjo* (*El primer loco*) ou *San Lourenzo* e *San Lorenzo* (na correspondencia con Murguía).

Moitos dos lugares de *Cantares gallegos* van asociados a romarías, coma a da Virxe da Barca desa Muxía antes citada. Neste sentido apuntouse recentemente con sólida argumentación que a “festa do Seixo na beira do mar” do poema “Si a vernos Marica” era a do Seixo de Mugar dos, con implicacións biográficas da propia Rosalía (García e Sanfiz 2018). Con todo, aínda non demos situado a “Miña Santa Margarida / miña Margarida Santa” que ten a casa no monte, aínda que particularmente nos parece a da Coruña. As invocacións de santos e lugares de culto a eles asociados son numerosos e propios desa relixiosidade popular que a autora retrata. Moi expresivo neste sentido é o poema “Dende aquí vexo un camiño” de *Follas novas*, onde se nos di (Castro 2016, p. 324): “Xa collas para Santiago, / xa collas para o Portal, / xa en San Andrés te deteñas, / xa chegues a San Cidrán”. Son lugares de romaxe, ós que se vai camiñando. O San Cidrán, con seguridade por estar na Terra de Iria e por sermos testemuña, é o que se chama tamén *San Sidrán* e está en Dimo (Catoira) ó pé do monte Xiabre. Cremos que detrás disto, coma noutras cousas, hai un antecedente. Xepiño, nas *Copras* de Sarmiento, menciona unha boa representación do santoral galego asociado a romarías. Trátase, como xa dixemos (Angueira 2014), dunha marca nacional e acumulativa, coma noutros casos, dun signo de identidade. El, traballando de criado en Madrid, lémbrese das santas e santos galegos. Están, coma en Rosalía, Santiago (“noso padroiro”) e Santo André de Teixido. A enumeración do rapaz é un antecedente que invoca, coma Rosalía, os santos que a el (e a Sarmiento) lle son máis próximos. Algunha non pode faltar, claro, e cadra na onomástica tamén coa da padronesa: “Santa Margarita / do Monte Porreiro, / que ten ó carballo / mayòre dò reyno”.

Se, como acabamos de ver, na toponimia podemos rastrexar certas influencias ou máis ben ecos de Sarmiento e as súas *Copras*, na antroponimia da obra en galego da nosa autora poderíamos dicir o mesmo. Agora ben, cómpre advertir que na literatura galega contemporánea e desde o primeiro libro impreso en galego que coñecemos, o *Entremés* de Salvador Francisco Roel de principios do XVIII, o nome das persoas, neste caso das personaxes, mostra unha clara

tendencia diferencialista e popularizante. Eran naquel caso: *Afonso, Cristobo, Alberte, Cathaliña, Irena e Marta*. En Sarmiento, *Marcos da Portela* preséntanos na onomástica dos segadores e segadoras e dos rapaces e rapazas que traballan en Madrid un perfil moi ilustrativo neste sentido dado que o nome, xeralmente tamén popular, está ademais sempre acompañado dun alcume ou do lugar de procedencia: *Antón de Domaio, Farruca da Braña, Maruxa das Rulas, Perucho dos Merlos* etc.

En *Cantares gallegos*, polo tanto, é lóxico bater con esta tradición, que se viñera desenvolvendo na literatura popular do XIX. E cómpre advertir tamén que estamos diante dunha obra que Rosalía quixo especialmente facer dialóxica, na mesma liña do *Coloquio* ou do *Entremés* aquí citados. Falan fundamentalmente personaxes e detrás deles hai regularmente un nome popular. De todos eles creo que o máis utilizado pola nosa autora é *Marica*, nunca *Maruxa*, como si utilizaba Sarmiento. Marica é a moza de “Cantan os galos pró día”, a de “Se a vernos, Marica, nantronte viñeras”, pero tamén a muller de Mingo en “Sábado á noite Marica pilla a roca” ou a de “Unha voda na aldea”, na que Marica casa con Ramón. Temos tamén unha Mariquiña nun poema singular desta obra a este respecto, como é o de “Vente rapasa, / vente miniña”. Nel aparece o mundo infantil de Minguíño, Xan, Pedro, Antona e a propia Mariquiña. Rosalía utiliza diferentes nomes con este mesmo perfil popular e con marca galega diferencial ó longo da súa obra en galego, como *Bras, Lourenzo, Xaquín, Xuana, Margarida e Antón*.

Algúns nomes parece que figuran por encaixaren coa rima, como *Camilo* no poema de “escribírache unha carta / nas alas dun paxariño”. Outros tamén riman, pero engaden, ademais da recorrencia rimática, algún outro perfil. *Manuela* rima con “dela” no poema “Compadre desque un vai vello”, pero a Manuela costureira do poema “Miña santiña, / miña santasa”, que rima con “nela”, tal e como xa explicamos hai anos (Angueira 2002), sendo un nome comodín nos cancioneros, especialmente nos satíricos, aparece por veces vinculado ó labor específico da costureira: “Manuela retirada / nin por eso Manuela / deixas de ser marmurada”, “María Manuela corpo delicado / quen che puxo o nome / cascabel furado”, “María Manuela / miña costureira / faime un mandil / daquela maneira”. Tamén *Jacinto* rima con “sinto” no poema “Díxome nantronte o cura”, pero nesa forma asociada á flor cremos ver a proxección do desexo da moza, moi expresivamente retratado no texto e que ten a Jacinto por obxecto do desexo. Esa mudanza radical nos roles é realmente o “pecado” do poema.

Por outro lado, o nome popular *Xan*, que lle dá título a un poema de *Follas novas*, recolle precisamente o motivo popular do Xan baldrogas e miñaxoia. Pepa, a muller de Xan, ten a sorte que non teñen outras porque “cando un busca un Xan, / casi sempre atopa un Pedro”. E este Pedro, que representaría o contrario de Xan, non é alleo ó mesmo substrato popular. De feito aparecen xuntos en ditos como “Tan bo é Xan coma Pedro” ou “Dous Xans e un Pedro fan un home enteiro”. A misoxinia contra a que se revira Rosalía nese poema é similar á que retrata no único texto de ficción narrativa en galego que conservamos da súa autoría. Nese conto Lourenzo realiza comentarios totalmente despectivos contra as mulleres no seu diálogo inicial con Xan antes de burlarse de Margarida, recentísima viúva de Antón. Cando lle Xan pregunta a Lourenzo se aínda viu mulleres boas e se todas lles saben poñer a un home honrado os cornos na testa, este responde moi explícito a respecto do que estamos falando: “—Todas, Xan... todas; e pr’os Xans aínda máis; que mesmo parés qu’ ó nom’ as atenta” (Castro 1864, p. 13).

Creo que tamén merece certa consideración, neste mesmo sentido, o nome *Vidal*, protagonista do senlleiro poema de *Cantares* que comeza “Aló no currunchiño máis hermoso / que a luz do sol na terra alomeara”. É Vidal o probe de pedir, o que non ten nada, o que nunca probara o porco. A raíz popular do personaxe aparece en copras como “Ahora que tamos no antroido / darredor do carnaval, / dime que tal porquiño mataches / na túa casa Vidal”. E esta, á súa vez con toda probabilidade o tomou de contos coma o que reescribe Rosalía, nos que na música de clausura do texto *Vidal* rimaba con “varal”. Noutras tradicións, esta música final está formada con outros nomes: “adelante” con “Carlante” ou “Escalante” e “morcillas” co “Tío Tirillas” (Angueira 2016).

O caso da *Marianiña* do romance “N’hai peor meiga que unha gran pena” está claro que nos pon en relación con outros romances en lingua española que teñen como protagonista a unha Mariana ou Marianita que como esta tamén é vítima e que pode estar inspiradas en Mariana Pineda, personaxe histórica, fonte de cantigas e de romances, cuxo drama foi levado por García Lorca ó teatro.

De tódolos xeitos tamén atopamos nomes digamos máis convencionais como *María*, tanto na obra galega como na escrita en castelán. Agora ben, o de *Rosa*, do que en certo sentido xa falamos, chama poderosamente a atención. Do mesmo xeito que é a flor máis citada pola nosa autora e con diferenza, tal e como se indica n’*O herbario de Rosalía* (López, Fraga e Fraga 2021), tamén é

o nome que máis veces se rexistra na obra rosaliana. Rosa é a de “Nasín cando as prantas nasen”, é a nai aleitadora de “Ora, meu meniño, ora”, a “Queridiña dos meus ollos”, e Rosa son varias das “viúdas de vivos e mortos que ninguén consolará”. Ás veces en poemas enlazados precisamente por este nome: “Íñase a probe Rosa, /pero... para a outra vida!” con “Pois consólate, Rosa, / que moito ten que padecer na vida” (Castro 2016, p. 340).

Cómpre tamén indicar, e non é un dato menor, que nunha obra literaria en galego e en castelán dominada polos principios que hoxe consideramos feministas e nos que Rosalía lles concede un papel protagonista, literario, social e político ás mulleres, sexan os nomes de muller os que precisamente destacan. Desde o primeiro, da primeira estrofa do primeiro poema do primeiro libro, que é *Argelines* en “Un desengaño” de *La flor*. Esa *Argelines* é unha muller máis de tantas outras vítimas, como Teresa e Esperanza de *La hija del mar*, a súa seguinte obra. Rosalía pon os ollos especialmente nas mulleres. A elas dálles voz e protagonismo, aínda que non lles dea nome, como sucede en casos verdadeiramente rechamantes, coma o de “A xusticia pola man” ou “Castellanos de Castilla” ou “Miña casíña, meu lar!”, por exemplo. Pero diante desa multitude moitas veces anónima de mulleres erixidas en suxeitos literarios e políticos, as descritas como categoría social e lírica no prólogo de *Follas novas*, por veces temos nomes particulares. Por exemplo, entre “As viúdas de vivos e as viúdas de mortos” encontramos a María ou a Antona ou a Rosa.

Precisamente unha destas *Rosa* é Rosa de Anido, que asociamos loxicamente a *Álvaro de Anido* ou *Álvaro Anido*, un nome intrigante para nós e ó que non lle demos, polo menos de momento, unha explicación satisfactoria. Con toda probabilidade cómpre asocialo co contido do poema en que aparece: “Á présa Álvaro Anido”. Ese Álvaro de Anido, que representa o estrés de 1880, “a présa con que hoxe se vive” que Rosalía critica desde o prólogo de *Follas novas*, ten moito que ver coas obras de Jules Verne, coas súas viaxes extraordinarias, como apunta Henrique Neira (2018). *Les Aventures du capitaine Hatteras* (1864-1866), *Voyage au centre de la Terre* (1864), *Le Tour du monde en quatre-vingts jours* (1873), *Cinq semaines en ballon* (1863) e *De la Terre à la Lune* (1865) terían o seu correlato nestes versos (Castro 2016, p. 252):

Vai dun polo a outro polo,
rexistra os antros terreos,
monta na locomotora,
sube nos globos aéreos
e coa centela recorre
do vacío o espazo inmenso:
es home e cansarás, Álvaro,
correndo e correndo.

Deste xeito, aínda que nin Henrique Neira nin nós poidamos explicar a escolla de *Álvaro de Anido*, o que si que parece clara é a súa natureza literaria, que o achegaría de xeito crítico, polo que acabamos de ver, a Phileas Fogg.

En todo caso, a antroponimia utilizada pola autora non é casual ou arbitraria. A propósito deste último exemplo e das relacións interliterarias da nosa autora, apuntemos tamén que o poema titulado “Margarita” de *En las orillas del Sar* ten ese nome porque alude ós conflitos da personaxe homónima do *Fausto* de Goethe, ou que as protagonistas femininas de *El primer loco*, Esmeralda e Berenice, como indicou Fernando Cabo (2014, p. 617), levan os nomes de dúas personaxes de Victor Hugo e Edgar Allan Poe, respectivamente. E parece lóxico pensar que se “Las literatas”, ese texto que denuncia a desigualdade e os prexuízos que padece a muller que se quere dedicar á literatura, leva o subtítulo de “Carta a Eduarda”, é porque ese era o nome dunha moza moi próxima a Rosalía de Castro. Que asine Nicanora non ten relevancia, pero que vaia dirixida a Eduarda e isto figure no título, si. En 1866, data da súa publicación, aínda estaba viva na memoria da nosa autora a amiga que a acompañara en 1853 á romaría da Virxe da Barca e non puidera sobrevivir ó tifo. Eduarda Pondal Abente cadrara con Rosalía en Compostela e partillaban como mozas as inqedanzas do seu tempo, incluídas as propias de seren mulleres. No horizonte das dúas, poida que co teatro e a música, estaba sen dúbida a dedicación á literatura. Rosalía, a compañeira sobrevivente do tifo naquela romaría, invoca a moza que ficou no camiño para dicirlle retrospectivamente, despois da súa propia experiencia, que non, que se escribe non publique, que a vida da muller escritora é unha verdadeira tortura.

Por sorte a padronesa foi quen de vencer todos os atrancos e prexuízos que se retratan no texto e que na ficción agora lle conta a Eduarda e así deixarnos o tesouro inesgotable da súa obra. Eduarda, resucitada no texto, será para sempre a moza amiga, para sempre a colega principiante nas artes e na literatura que

acompaña a nosa autora na tarefa de encarar, un día e outro día, tódalas adversidades da muller empeñada en asumir un papel activo na sociedade do seu tempo. *Eduarda* será sempre o seu nome.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Angueira, Anxo (2002). Un poema de Rosalía de Castro. *A Trabe de Ouro*. 49, 13-38.
- Angueira, Anxo (2013). Estudo introdutorio. En: Rosalía de Castro, *Cantares gallegos*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia, 11-114.
- Angueira, Anxo (2014). Literatura, paisaxe e toponimia: outra vez Sarmiento. *Madrygal*. 17, 153-161.
- Angueira, Anxo (2016). Estudo introdutorio. En: Rosalía de Castro, *Follas novas*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia, 9-89.
- Angueira, Anxo (2019). Estudo introdutorio. En: Rosalía de Castro, *En las orillas del Sar*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia, 9-180.
- Barreiro, Xosé Ramón e Axeitos, Xosé Luís (2003). *Cartas a Murguía I*. A Coruña: Real Academia Galega / Fundación Barrié. <https://doi.org/10.32766/rag.166>
- Bouza Brey, Fermín (1960). El solar y mayorazgo de A Arretén de los antepasados de Rosalía de Castro. *Cuadernos de Estudios Gallegos*. XV(46), 164-192.
- Bouza Brey, Fermín (1962). Adriano y Valentina, motivaciones inspiradoras de Rosalía de Castro. *Cuadernos de Estudios Gallegos*. 53, 374-390.
- Cabo Aseguinolaza, Fernando (2014). Entre Lérmonov e o gótico de fin de século: as dúas novelas últimas de Rosalía. En: Rosario Álvarez, Anxo Angueira, María do Cebreiro Rábade e Dolores Vilavedra, coords. *Rosalía de Castro no século XXI. Unha nova ollada*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega, 603-620.
- Cabo Aseguinolaza, Fernando (2020). Rosalía de Castro, póstuma. *Follas novas. Revista de Estudos Rosalianos*. 5, 11-23.
- Castro, Rosalía de (1864). *Contos da miña terra*. A Coruña: Tipografía Galaica.
- Castro, Rosalía de (1865). El Cadiceño. *Almanaque de Galicia*. Lugo: Soto Freire.
- Castro, Rosalía de (1881a). Padrón y las inundaciones. *La Ilustración gallega y Asturiana*. 6 (28/III/1881), 63-64.

- Castro, Rosalía de (1881b). Padrón y las inundaciones. *La Ilustración gallega y Asturiana*. 9 (28/III/1881), 99.
- Castro, Rosalía de (1966). *Obras completas*. 6ª ed. Madrid: Aguilar. Ed. de Victoriano García Martí.
- Castro, Rosalía de (2013). *Cantares gallegos*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia. Ed. de Anxo Angueira.
- Castro, Rosalía de (2016). *Follas novas*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia. Ed. de Anxo Angueira.
- Castro, Rosalía de (2019). *En las orillas del Sar*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia. Ed. de Anxo Angueira.
- Davies, Catherine (1987). *Rosalía de Castro no seu tempo*. Vigo: Galaxia.
- García Fonte, M.^a dos Anxos e Sanfiz, Henrique (2018). Unha lectura de *Si a vernos, Marica, nantronte viñeras*, á luz de novos datos. *Follas novas. Revista de Estudos Rosalianos*. 3, 50-73.
- López Sánchez, María, Fraga, Mabel e Fraga, Miguel (2021). *O herbario de Rosalía*. Padrón: Fundación Rosalía de Castro.
- Naya Pérez, Juan (1998). *Estudios acerca de la familia Murguía-Castro*. A Coruña: Deputación Provincial da Coruña.
- Neira, Henrique (2018). As viaxes extraordinarias de Rosalía. *Código Cero*. 180, 16.
- Palacio, Antón (2014). *Malos, Perros e Cas*, topónimos interditos. *Estudos de Lingüística Galega*. 6, 217-231.

Seguirán falando os nomes a voces. **Toponimia e ecopoesía na literatura galega**

M.ª Xesús Nogueira Pereira
Universidade de Santiago de Compostela

O nome líganos coas xeracións do pasado, con tódolos antepasados que o usaron e dános certa seguranza de permanencia, de pervivencia, desnihi-líganos, en certa maneira.

Uxío Novoneyra

un corazón soña como as árbores soñan: en Bagdad-Vietnam, nas emo-
quetadas serras afganas, nas costas de Galicia, en Hiroshima.

Chus Pato

Coñecida é a estreita vinculación existente entre a escritura poética e os nomes de lugar. Numerosos son os casos en que a identificación entre voces e nomes converteu a toponimia en lugar literario: o mar de Vigo en Martin Codax, Padrón en Rosalía de Castro, os topónimos bergantiñáns en Pondal, O Courel en Uxío Novoneyra ou Fisteus en Lupe Gómez, por mencionar tan só algúns exemplos.

As conexións entre a escritura poética e a toponimia foron salientadas por Anxo Angueira (2010 e 2014), quen estudou ademais a utilización de topónimos en autores como Sarmiento, o mencionado Novoneyra ou Méndez Ferrín, reparando na súa función de estratexias de apropiación e resistencia. Iris Cochón chamou tamén a atención sobre como

la toponimia, por su libérrima y misteriosa arbitrariedad, por su transparencia u oscuridad etimológica [...] y por hallarse fuera del caudal común de la lengua, posee una faceta enigmática de la que la tradición textual ha extraído intenso provecho apoyándose en el ritmo de sus capacidades sonoras. (2008, p. 657).

* Varias destas reflexións foron feitas no marco do proxecto *El tropo animal: Un análisis ecofeminista de la cultura contemporánea de Galicia e Irlanda* (PGC2018-093545-B- I00 (MCIU/AEI/FEDER/UE)) dirixido por Manuela Palacios González.

A representación dos nomes de lugar resulta especialmente evidente tanto nas composicións vinculadas á biografía e os espazos vitais de quen as escribe, como nas que teñen como obxectivo a representación da paisaxe e que se enmarcan, no caso da literatura galega, nunha longa tradición. Neste senso, é obrigado recordar, conforme demostraron os traballos fundamentais de María López Sánchez (2008 e 2009), o valor identitario que lle foi conferido á paisaxe e, engado eu, aos nomes que a designan desde o Rexurdimento. Foi precisamente esa carga a que posibilitou utilizacións políticas da paisaxe e dos seus nomes ás que non son alleas as composicións que tratarei nesta comunicación.

Se parece obvia a existencia dunha relación entre o contido das composicións e a frecuencia da representación toponímica, a poesía de temática ecolóxica revélase, como tentarei demostrar, un corpus rico para o estudo dos nomes de lugar na literatura. Á hora de definir os seus lindes resulta operativo remitir ao exercicio de (re)escritura levado a cabo desde posicións que se afastan da idealización e problematizan a relación do eu, ou do ser humano, cun medio natural ameazado. Neste punto, fago meu o trazo diferenciador do concepto de *ecopoesía* empregado no limiar dunha antoloxía recente que, por outra banda, constitúe unha mostra da vitalidade destes discursos, *A Different Eden. Ecopoetry from Ireland and Galicia*: “a crecente conciencia sobre a fragilidade dos ecosistemas que habitamos” (Payne, Shaughnessy e Veiga 2021, p. 10). A presente análise céntrase polo tanto en composicións poéticas que mostran un cambio de perspectiva “do ego ao eco” (2021, p. 10), particularmente naquelas que abordan o motivo do espolio e a degradación medioambiental.

OS NOMES FERIDOS

A literatura galega conta cunha nutrida e crecente tradición de textos xurdidos no contexto de mobilizacións contra agresións ao medio e catástrofes ecolóxicas ocasionadas polo ser humano en nome da industria e do progreso. Tal é o caso do ciclo de composicións que tratan o tema da construción de encoros e que se estende desde os anos 60 do pasado século até a actualidade. Un dos primeiros textos difundidos é o “Romance de Castrelo de Miño”, de Albino Núñez Domínguez, que circulou clandestinamente por Galicia e que foi publicado en Buenos Aires en 1966 (Alonso Montero 2016, p. 17). A composición, de ton

popular e considerada durante tempo anónima, comeza cunha enumeración de topónimos correspondentes a localidades de Castrelo de Miño ameazadas polo asolagamento:

Santa María, Barral,
San Payo de Ventosela
Groba, Sanín, Trasariz
Xubín Layas San Esteban.¹
Pobos que á beira do Miño,
con lexítima fachenda
vivístedes deica agora
felices nas meigas terras
que ás vosas prantas se tenden
formando as úbedas veigas
de míllaras e vacelos
que o val do Castro enfeitan.

(Núñez [1966] 2007)

A centralidade que o autor concede a estes lugares coa súa mención vese reforzada pola repetición dos encadeamentos dos primeiros versos, “Santa María, Barral, / San Payo de Ventosela” en dous momentos da composición. Dentro da liña argumentativa na defensa das terras de Castrelo de Miño, o romance incorpora un comentario metaonomástico cohesionador da identidade ao se referir aos “tempos en que ó país / ourizado de fortezas / chamábanlle nos papés «Territorio de Castela»” (Núñez [1966] 2007).

Outro exemplo significativo do emprego da toponimia na ecopoesía que abordou a construción de encoros atópase nunha composición, moi posterior no tempo, pertencente ao libro *Remitencias* (2013), de Xosé Lois García.

Trátase neste caso dunha fotografía das ruínas da aldea de Seixón, anegada pola presa de Belesar e que emerxe, debido ao descenso do nivel da auga. A semellante estampa, evocadora de paisaxes posbélicas, segue un poema que comeza cos versos

Non é Guernika, nin Hiroshima nin Nagasaki,
é Seixón respirando a súa dispersión.

(García 2013, p. 182)

1 En todos os casos a letra grosa que resalta os topónimos nas citas é miña.

Os exónimos mencionados no primeiro verso equiparan a aldea asolagada con espazos de destrución e con lugares que noutro momento denominei *escenarios do horror* (2016a) para nomear referentes que están a funcionar nos discursos da poesía social máis recentes como símbolos da barbarie. Guernika, Hiroshima e Nagasaki non só redimensionan a devastación de Seixón senón que a sitúan nun contexto global, á beira doutros espazos destruídos pola acción do ser humano.

As mencións (micro)toponímicas —o sufixo é relevante— son tamén frecuentes nunha das últimas achegas ao tema, o poemario *Asulagadas* (2021), de Suso Díaz. O libro evidencia, xa desde o subtítulo reproducido na portada, un claro exercicio de memoria —“Á memoria do val do Limia / (**Aceredo, Buscalque, O Vao, Reloeira**)”—, que se retoma na dedicatoria:

Poemas á memoria da xente do val do Limia e das aldeas asulagadas polo encoro de Lindoso: **Aceredo, Buscalque, O Vao** e a **Reloeira**.

A reiteración da toponimia na soleira do libro complementábase coa enumeración detallada, nos primeiros parágrafos da nota limiar do autor, das aldeas afectadas pola construción do encoro:

Aceredo, Buscalque, O Vao, Reloeira, Malleta, Quintela, Compostela, Lantemil, A Herdadiña, Portaxe, Torno, Xendive, Ganceiros, Ribas de Arauxo, San Martiño, Fondvila, Lobios, Manín, Orelas e Galez en Galicia, **Lindoso** e **A Várzea** en Portugal [...] (2021, p. 9).

Na súa teimosa reiteración, estas adicións están a funcionar no conxunto da obra como operadores múltiples: inventarían, deixan testemuño documental e anticipan a centralidade dos (micro)espazos na obra. O valor de fixación e o exercicio de memoria non se limita á reconstrución da “vida que noutrora tivo este val” senón que implica, conforme se explica no citado limiar, unhas escollas lingüísticas das que a (micro)toponimia constitúe tan só unha parte:

Comezo aclarando que iste libro recolle, na medida en que fui capaz de recordar, as palabras que empregamos, ou decemos acotío no val do Limia, onde o galego transita co portugués dun xeito único e que pouco a pouco se vai perdendo (2021, p. 9).

A enumeración evocadora volve estar presente no subtítulo da sección “Sangue do mesmo mar (**Ludeiros, Quintela, Lentemil, Portaxe, Malleta, Madalena, Olelas, Lindoso, A Várzea...**)”. A designación toponímica asociada a un sentimento de perda é polo tanto unha constante ao longo do libro, segundo se pode comprobar en exemplos como os que seguen onde os nomes de lugar exercen unha función preservadora, cando non restauradora, da memoria:

Polas congostras ficaba
Obobriga en **Ludeiros**,
nas chairas do ceo
pescudando na barra
do **Quinxo**,
chorando tanta perda,
tanta soidade asulagada
nas congostras do **Vao**
ó encontro co esquezo.

(Díaz 2021, p. 80)

Perdemos a ponte do **Mao**,
e a de **Herdadiña**,
as que xunguían **Buscalque**
ó lombo do **Quinxo**.

(2021, p. 188)

Unha frecuencia alta ten tamén a toponimia no corpus que podemos denominar *poesía do Prestige* (Nogueira 2022), tanto na escrita a raíz da catástrofe ecolóxica que seguiu ao afundimento do barco como na producida nos anos posteriores. A adición de topónimos da costa galega afectada pola marea negra está presente en numerosas composicións que recorren aos nomes de lugar con valores asociados á documentación e tamén á resistencia. Tal acontece na composición “Autocollage para un mar de piche”, de Fran Alonso, onde o propio título anticipa a técnica enumerativa:

este silencio denso son as voces do embalo,
as voces que o vento mareiro trae, coma un asubío pastoso,
do **Pindo** e do **Areal de Trece**, de **Roncudo** e de **Camelle**,
de **Muxía** e da **Punta Cabalo**, da **Boca do Río** e do **Cabo Prior**,

das **Cantareiras de Mougás**, de **Ons** e de **Lariño**,
da **Punta Nariga** e do **Cabo Vilán**, da lus da **Robaleira**
e do faro de **Silleiro**, que ouvea, iluminando o ceo negro.

(Alonso 2003, p. 14)

Os topónimos que fan referencia a accidentes xeográficos costeiros compoñen no poema de Alonso unha sorte de densa e *pastosa* ladaíña traída polo vento. Significativa resulta tamén a identificación de toponimia da Costa da Morte cunha Galicia “dorida por tanto chapapote” no poema “Nunca Máis”, de X. C. Gómez Alfaro:

Antes había luz, música e vida,
en **Carnota**, en **Fisterra** e **Camariñas**;
en **Muros**, **Corcubión**, **Mougás**, **Muxía**...
E hoxe toda Galicia está dorida
por tanto chapapote e tantas tiñas
e mora na negrura e na agonía.

(Gómez 2003, p. 93)

En series de topónimos semellantes ás citadas identificou Iris Cochón unha “lítica reversible” no relativo á ordenación dos nomes, capaz de “expresar a trepidación, el dinamismo y la amorfia característicos del mundo contemporáneo, para lo que resulta imprescindible tomar en consideración las fuerzas caóticas que lo rigen, del capitalismo a la entropía” (2008, p. 664). A estudosa reconece no entanto a existencia dalgúns principios de ordenación no seo destas series que conforman pares opositivos ou outras estruturas. Ocorre, no corpus que estou a estudar, coa composición “Os nomes a voces”, de Marilar Aleixandre, onde a toponimia é empregada cunha clara función de denuncia e de resistencia. O poema comeza cunha enumeración de nomes en que, alén de explotar as súas compoñentes fónicas, presenta unha agrupación conforme o criterio da ordenación alfabética para a construción do acrónimo “NUNCA MÁIS”:

Nemiña, **Niñóns**, as **Negras**
Udra
Nasa, **Nave**, **Punta Nariga**,
Camariñas, **Carnota**, **Corcubión**
Arnela, **Aldán**, **Aguiño**

Malpica
Areamaior, Arneliña
Ínsua
Sardiñeiro, Sisargas, Silleiro.
(Aleixandre 2003b, p. 79)

A esta relación segue toda unha reflexión sobre o valor da toponimia como estratexia de resistencia que alude á represión e a *impostura*:

se cala a miña voz ou se eu enmudezo
se tapian as fontes do grito
cun entullo de imposturas
seguirán falando os nomes
a voces.

(Aleixandre 2003b, 79).

Ás *voces dos nomes* recoñéceselles a capacidade de transcenderen o enmudecemento da voz que enuncia o poema e de se ergueren nun *berro* de protesta. Este discurso é representado mediante unha nova e heteroxénea serie de topónimos que ven reforzada a súa asociación á idea de resistencia mediante a aliteración creada coa reiteración de fonemas consonánticos palatais e vibrantes:

berrarán desde o mapa desde o vao
Novelle, Uña de Ferro, Neda, Carballiña, Adraño
Mallas, Ameixenda, Igrexa, Sembra
tomarán prestados serras ríos regos
Nemancos, Ulla, Narón, Cuño, Amarela
Morpeguite, Arneliña, Irixoa, Seteigrexas
(Aleixandre 2003b, p. 79)

Outro ciclo na escritura ecopoética que evidencia o emprego reivindicativo da (micro)toponimia é o conformado por textos que teñen como tema as explotacións mineiras. O caso máis salientábel até o momento é o derivado das mobilizacións contra a extracción de ouro de Corcoesto, que deu lugar a unha publicación colectiva, *Versus cianuro. Poemas contra a mina de ouro de Corcoesto* (2013), en cuxa xestación é posíbel recoñecer dinámicas levadas á práctica na poesía do Prestige.

A enumeración de binomios toponímicos, que prescinden dos signos de puntuación, nos versos pares é o recurso empregado na primeira parte do extenso poema “Corcoesto”, de Xosé Luís Santos Cabanas, titulada, de xeito tamén revelador polo emprego do deíctico, “Primeira folla: aquí estamos”:

Corcoesto
Baneira Regoseco
os nomes amasados
O Lugar Grande Cardezo
no padal devanceiro
Xabarido A Braña
dura historia a nosa
O Castro As Lamas
aínda non contada
o **Dequente Teixedo**
nosos como cada pedra
Cruces Bello
cada pinga de auga
Perrol Fonterremula
nomes comunais
Montefurado Barralláns
coma as augas do mar
A Rectoral Cures
nosos como cada rego
A Fontaiña Millán
como cada cabazo cada pedra
do minifundio
suor
Corcoesto
(Santos 2013, p. 100)

Nunha estrutura trabada pola reprodución, no comezo e no final, do topónimo Corcoesto, os nomes de lugar confiren verosimilitude e evocan, dun lado, un tempo antigo, perdido (“nomes amasados / no padal devanceiro”) e, doutro, a pertenza a unha colectividade que se identifica coa súa toponimia (“nomes comunais”, “nosos”). Interesa tamén reparar na última parte da composición, “Cuarta folla: CIANURO NON”, en que se recuperan os nomes dos lugares mencionados na primeira para facer un chamamento á xente que os habita:

Xentes de **Baneira de Regoseco**
do **Lugar Grande do Dequente** e mais da **Braña**
de **Castro de Cruces de Cardezo**
de **Xabarido de Bello** e mais das **Lamas**
de **Fonterremula de Teixedo da Rectoral**
da **Fontaíña de Cures de Barralláns**
de **Montefurado de Perrol** e de **Millán**
Corcoesto

porque

hoxe toca defender sen dó
os teus nomes comunais
nosos como cada pedra
como cada pinga de auga
o sabor de cada leira
o aroma dos regatos
as pedras dos cabazos
o monte
as augas
do común
como as augas do mar
mariñeiro.

(Santos 2013, p. 103)

Nótese a distribución isotópica, tamén das series toponímicas, e a estrutura circular da composición. Máis alá de desempeñaren unha función evocadora dun tempo perdido, os nomes de lugar están a ancorar o poema na realidade do momento en que foi escrito e a reforzar a idea de identidade e resistencia.

Aínda dentro das composicións dedicadas ao espolio ocasionado polas explotacións mineiras cabe citar, pola singularidade do seu contradiscurso, o poema “Comunicado de última hora (3 sonetos estrambóticos + 1 estrambote)”, de Elvira Riveiro Tobío:

A comisión de toponimia deste
poema vén de reunirse con carácter
excepcional para reclamar a apro-
bación, por parte dos mandatarios do

réxime en vigor, dun cambio no nomenclátor do concello de **Cabana de Bergantiños**. A amentada solicitude prodúcese ante a inminente

posta en funcionamento dunha mina a ceo aberto, irmá no ouro e na pezoña doutras de terras colonizadas.

Fica comprobada por esta comisión a obsolescencia (programada polas autoridades digamos eufe-

misticamente competentes) do nome de lugar **Corcoesto**, referente este a vetusteces dos (disque) celtas. Por todo o antedito, as expertas en ma-

teria lingüística e paralingüística, lexicógrafas, semasiólogas e especialistas de recoñecido prestixio en asuntos de macro e micro-

toponimia hidronimia, e demais toponimia miúda pertencentes á arriba citada comisión, propoñen un re-

ferendo protonacional co fin de escoller o neotopónimo máis acaído de entre a lista que se ofrece a seguir:

opción a): **Lodomesto**,

opción b): **Porcorresto**

opción c): **Foxoinfesto**,

opción d): **Mortoapesto**,

opción e): **Sonmolesto**,

opción f):

[a cubrir polo/a interesado/a en caso de presentar a súa propia suxestión ao respecto]

Subsecuentemente, esta soberana
comisión quere proporlle ao presiden-
te do infragoberno da pseudoauto-
nomía a erección dun monólito na al-

dea aludida onde fique gravada con
letra capital (killer) e (por supos-
to) de ouro a data de tan egrexio intre
para a parroquia bergantiñá posmo-

dernamente rebautizada. [Addenda
de urxencia: este poema vén de ser
atacado por hordas de escritura

desenfreadas e contrarias á re-
visión toponímica e, sen previo avi-
so nin explicación, ten que morrer.

(Riveiro 2013, pp. 86-87)

A autora opta nesta ocasión por un rexistro paródico, que non resulta estraño na ecopoesía, mediante o que alude a decisións relativas á designación dos lugares tomadas pola “comisión toponímica deste poema” que se reúne para aprobar “un cambio de nomen- / clátor do Concello de Cabana de Bergantiños”, logo da “posta en funcionamento dunha mina a ceo aberto”. A composición distorsiona o (pseudo)discurso metaonomástico e filolóxico en xeral ao se referir á suposta orixe da forma *Corcoesto*, “refren- / te [...] a vetusteces dos (disque) celtas”, ou ás “expertas en ma- / teria lingüística e paralingüística, / lexicógrafas, semasiólogas e / especialistas de recoñecido / prestixio en asuntos de macro e micro- // toponimia, hidronimia, e demais topo- / nimia miúda pertencentes á arriba / citada comisión”. O proceso de carnavalización ten a súa continuidade no referendo no cal se pretende a escolla do novo topónimo entre varios creados, a partir do esquema vocálico do orixinal, mediante unha deformación paródica que incorpora os significados de contaminación, morte e incomodo: **Lodomes- to, Porcorresto, Foxoinfesto, Mortoapesto, Sonmolesto**.

O proceso ao que Elvira Riveiro somete o topónimo central, *Corcoesto*, garda relación con estratexias deformantes incorporadas á ecopoesía, como as empregadas no poema “Cigalia, país do chapapote” (2003), de Alfonso Álvarez Cássamo.

A ECOLOXÍA DOS NOMES

A ecopoesía atendeu tamén á deterioración da lingua en relación coa do medio natural e puxo o foco na perda do patrimonio toponímico. Neste senso resulta relevante a centralidade concedida á “toponimia miúda”, retomando as palabras de Elvira Riveiro Tobío, ou á microtoponimia, termo elixido por Marilar Aleixandre para titular un poema do seu libro *Desmentindo a primavera* (2003). O texto, que debido á súa importancia para a cuestión tratada, considero oportuno reproducir na súa integridade, é o seguinte:

microtoponimia

prado de Eiroas Gumi cova de Agrelo
Beirán o Mexerico agra de Toba
pelouros nomes marcos de palabras
rabuñados na terra co legón
¿quen vos invocará agora?

indescifrables nomes do pequeno
seca a lingua que vos levou debaixo
como pedras no río do olvido
¿quen dirá **Rego Foxo** **Seis Ferrados?**

medidos paso a paso co calibre
de calcular as airadas do vento
o círculo perfecto dos abruños
a **Chousura**
Xarois as **Viñas**
nunca escritos prendidos na estrema
que divide agra e agra
pasadíños como a risca laranxa
dun vimbio
agra de **Guimareu** **Porta Ventosa**
Rego Mar **Carballese** **Sete Grixas**
¿por canto tempo aínda
ficaredes prendidas na memoria?
¿quen lembrará que se vían sete igrejas?
Trala Horta **Estivadas**
Os Milladoiros **Dornas**

o **Noucho Fontefría Tallo do Vao**
¿quedarán carballos nos **Carballases**?
¿soprará o nordés pola **Porta Ventosa**?
(Aleixandre 2003a, pp. 58-59).

O texto combina a enumeración de microtopónimos coa interrogación a respecto da súa subsistencia ante a deterioración e a perda do idioma, a “seca da lingua que vos levou debaixo”. A composición identifica a realidade á que fan referencia estes “indescifrables nomes do pequeno”, “nunca escritos”: un prado, unha cova, unha agra, uns pelouros. O discurso sobre a perda exprésase mediante preguntas que fan referencia á diminución de falantes (“quen vos invocará agora?”, “¿quen dirá Rego Foxo Seis Ferrados?”) e á desmemoria (“por canto tempo aínda / ficaredes prendidas na memoria?”). Resulta curioso reparar tamén en como, no final da composición, a voz poética deixa constancia do significado denotativo dunha boa parte da microtoponimia e bosquexa un discurso metaonomástico sobre cuestións como a orixe, a transparencia e a capacidade de designación dos nomes de lugar:

Rego Mar Carballese **Sete Grixas**
[...]
¿quen lembrará que se vían sete igrexas?
[...]
¿Quedarán carballos nos **Carballese**?
¿soprará o nordés pola **Porta Ventosa**?

A estas cuestións *ecotonímicas* volveu Marilar Aleixandre no seu discurso de entrada na Real Academia Galega, cuxo título resulta indicativo do seu interese polos nomes: “Voces termando da paisaxe galega”. Significativo resulta tamén o contexto do comentario reproducido a seguir, que non é outro que a crítica á destrución da paisaxe polas explotacións mineiras:

Os leitos dos ríos onde noutrora chimpaban troitas e ras e revoaban picapeixes foron ocupados polas canteiras e a auga desviada a tubos de formigón. Moitos topónimos das fráxiles comunidades de Pena Trevinca perderon o seu sentido: hai tempo que non hai serpes na mítica **Lagoa da Serpe** nin pombas no **Regueiro das Pombeiras** (Aleixandre 2017, p. 19).

CONCLUSIÓNS

A análise dos textos achegados revela a importancia da toponimia, en toda a súa diversidade e extensión, na poesía de temática ecolóxica. A súa presenza resulta máis notoria naqueles textos escritos como reacción á degradación e o espolio ocasionados por accións concretas, como a construción de encoros e explotacións mineiras, ou por catástrofes medioambientais.

Os nomes de lugares e de accidentes xeográficos exercen unha función primaria de documentación dos feitos que permite ancorar o discurso nunhas coordenadas e reforzar a verosimilitude do seu contido. Máis alá do exercicio de visibilidade e realismo, estas fórmulas evocan a miúdo un tempo, e tamén un espazo, perdidos. Semellantes valores engadidos converten a toponimia mencionada na escritura ecopoética en estratexias de resistencia e ferramentas de denuncia.

Os textos analizados mostran tamén como a ecopoésia acolle un importante caudal de microtoponimia, cuxa presenza realza a semántica da identidade e a pertenza, ao tempo que pon en práctica unha sorte de ecoloxía lingüística ou, talvez máis propiamente, de ecotoponimia.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Aleixandre, Marilar (2003a). Microtoponimia. En: *Desmentindo a primavera*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia, 58-59.
- Aleixandre, Marilar (2003b). Os nomes e as voces. En: *Alma de beiramar. A Asociación de Escritores en Lingua Galega contra a marea negra*. Vigo: Asociación de Escritores en Lingua Galega / A Nosa Terra, 79.
- Aleixandre, Marilar (2017). *Voces termando da paisaxe galega*. A Coruña: Real Academia Galega. Dispoñible en <https://publicacions.academia.gal/index.php/rag/catalog/book/315>
- Alonso, Fran (2003). Autocollage para un mar de piche. En: *Negra sombra. Intervención poética contra a marea negra*. Vigo: Federación de Libreiros de Galicia, Espiral Maior e Edicións Xerais de Galicia, 14.
- Alonso Montero, Xesús (2016). Prólogo. En: Arturo Reguera. *Castrelo de Miño: loita, represión, espolio, desastre ecolóxico, desastre humano*. Santiago de Compostela: Meubook, 7-23.

- Angueira, Anxo (2010). Terra e pobo en Novoneyra. *Boletín da Real Academia Galega*. 371, 29-40. <https://doi.org/10.32766/brag.371.346>
- Angueira, Anxo (2014). Literatura, paisaxe e toponimia: outra vez Sarmiento. *Madrygal*. 17, 153-171.
- Cochón Otero, Iris (2008). Lírica reversible: toponimia y poesía contemporánea. En: Paolo d'Achille e Enzo Caffarelli, eds. *Lessicografia e onomástica 2*. Roma: Società Editrice Romana, 655-670.
- Díaz, Suso (2021). *Asulagadas*. Santiago de Compostela: Positivas.
- García, Xosé, Lois (2013). *Remitencias*. [Guitiriz]: Asociación Cultural Xermolos de Guitiriz.
- Gómez Alfaro, X. Carlos (2003). Nunca máis. En: *Negra sombra. Intervención poética contra a marea negra*. Vigo: Federación de Libreiros de Galicia, Espiral Maior e Edicións Xerais de Galicia, 93.
- López Sánchez, María. (2008). *Paisaxe e nación: a creación discursiva do territorio*. Vigo: Galaxia.
- López Sánchez, María (2009). Rosalía e a paisaxe galega. En: Anxo Angueira, ed. *Rosalía 21*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia, 25-35.
- Nogueira Pereira, María Xesús (2016a). Escribir despois de Auschwitz: apuntamentos sobre conflitos e discursos sociais na poesía galega actual. En: Beatriz Fernández Herrero, Elena Freire Paz e Xaquín Rodríguez Campos, eds. *A crise de occidente*. Lugo: Axac, 121-138.
- Nogueira Pereira, María Xesús (2016b). Naming the Foreign: External Toponymy in Galician Poetry Written by Women (2000-2014). En: María Jesús Lorenzo Modia, ed. *Ex-sistere: women's mobility in contemporary Irish, Welsh and Galician literatures*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholar Publishing, 27-53.
- Nogueira Pereira, María Xesús (2022). *Negar o azul*. A poesía do Prestige na literatura galega. *Madrygal*. 25, en prensa.
- Núñez Díaz, Albino ([1966] 2007). Romance de Castrelo de Miño. *Albino Núñez Domínguez*. [13/X/2022]. Dispoñíbel en: <http://www.albinonunez.com/?q=poesia/inedita/romancecastrelo>
- Payne, Keith, Shaughnessy, Lorna e Veiga, Martín, eds. (2021). *A Different Eden. Ecopoetry from Ireland and Galicia / Un Edén diferente. Ecopoesía de Irlanda e Galicia*. Dublín: Dedalus Press.

- Riveiro Tobío, Elvira (2013). Comunicado de última hora (3 sonetos estrambóticos + 1 estrambote). En: *Versus cianuro. Poemas contra a mina de ouro de Corcoesto*. Malpica: Caldeirón, 86-87.
- Santos Cabanas, Xosé Luís (2013). Corcoesto. En: *Versus cianuro. Poemas contra a mina de ouro de Corcoesto*. Malpica: Caldeirón, 102-103.

Onomástica literaria en Galicia. I. Media ducia de nomes artúricos femininos

Antón Palacio

Real Academia Galega - Universidade de Vigo

Son, desde novo, curioso dos nomes dos personaxes das novelas artúricas e dos libros de cabalería, como *Tristán*, *Lanzarote*, *Amadís*, *Xenevra*, *Oriana*, *Iseu*.

Coido que a curiosidade e interese por tal onomástica naceu en min coa lectura dun documento en que aparecía un dos meus “santospasados” (como dicía a tecedeira de Bonaval), chamado Lope Taboada de Lemos, quen, achándose enfermo, respondeu ó chamamento para a guerra que en 1510 lle fixo Carlos I e propúxolle que no seu lugar acudise como alférez real de fidalgos de Galicia o seu irmán Galaor á fronte da tropa proporcionada por Lope, que este se comprometeu a soste cos ingresos proporcionados polo couto de Orbán, que serían administrados por Galaor (a. 1510 COQ). Nunca oíra eu nin lera tal nome, *Galaor*, que me sorprendeu e fixo prender en min a curiosidade.

Anos máis tarde, xa traballando eu na Universidade, atopei e gardei un artigo do *Faro de Vigo* en que figuraba un personaxe chamado *Esplandián de Cea*. Inicieí daquela un pequeno arquivo que perdín e está hoxe desaparecido.

Sabedores desta miña afección ou curiosidade, os colegas do *Dicionario dos apelidos galegos* propuxéronme que preparase unha charla sobre estes nomes que, como dixo Cunqueiro, levaron “os paladíns e as fermosas damas”. Así pois, un pouco forzado, púxenme a buscar nos arquivos dispoñibles en rede: o ARG, o ACS, o AHUS, o portal PARES; ademais, para confirmar que, como adoitan repetir algúns estudosos que tratan este aspecto da onomástica, estes nomes eran propios de fidalgos e de escribáns e das súas esposas e fillas, consulteí algúns libros de xenealoxías e historias de familias galegas, por exemplo o do padre Crespo Pozo (PCP) e o de Carlos Martínez-Barbeito (CMB) sobre os pazos da provincia coruñesa e algúns outros. Lin, ademais, artigos que trataron o tema, coma os de Carlos Alvar, Rafael Usero e X. Carlos Breixo, Pardo de Guevara e outros, e incorporei ás miñas listaxes os nomes artúricos das persoas citadas neles.

Fixen así un cadro para cada un dos nomes. Cada cadro componse de catro columnas. Na primeira vai o nome; na segunda, o ano en que se documenta; na terceira, a fonte; e na cuarta, observacións que dan información sobre a persoa citada.

Os datos desa cuarta columna permiten case sempre resolver dúas das maiores dificultades: a) *o problema das homonimias* e b) o do que podemos chamar a *transmisión caótica* dos apelidos, pois non sempre se cumpría a norma, hoxe habitual, de que os fillos levasen o apelido do pai, senón que algúns dábanlle preferencia ó da nai, outras veces usaban os dous sen orde aparente ou calquera outro que usara un avó ou outro familiar. Por iso atopamos alteracións da orde, unha mesma persoa que ten diferentes apelidos en documentos distintos, apelidos que se unen ou que se separan...

O feito de que apareza en varios documentos como esposa dun Bermúdez de Castro, cabaleiro de Santiago, ou como nai doutro Bermúdez de Castro permite identificar a *Elena de Castro Puga* (a. 1632 AHUS) con *dona Helena de Castro y Puga* (a. 1644 ACS), con *dona Helena de Mera y Castro* (a. 1650 ACS), con *Elena Mera y Castro* e con *Elena de Mera* (a. 1672 ARG). Malia a alteración na orde dos apelido, a secuencia coincidente dos dous nomes de pía permite recoñecer que *Francisca Elena Muñiz de Pedrosa* (a. 1600-1699 ARG), *Francisca Elena Seijas Muñiz de Pedrosa* (a. 1700 AHUS) e *Francisca Elena de Pedrosa Muñiz* (a. 1702 ARG) foron a mesma persoa.

Os dous problemas enunciados dilucidáanse ou ben polas datas, ou ben pola veciñanza ou localización do personaxe, ou ben polos matrimonios (como acabamos de ver) ou por algunha outra circunstancia vital. Por iso, *Tristán de Araújo*, veciño do couto de Feáns (Negreira ou Santiago de Compostela; a. 1566 e a. 1574 ACS) non debe se-lo mesmo ca *Tristán Araújo de Vasconcelos* que aparece en 1620 (PARES) sendo veciño de Salcedo (A Pobra de Brollón). Ademais da diferenza cronolóxica de 54 anos entre estes dous *Tristán de Araújo*, a distancia entre Feáns e A Pobra do Brollón indica que non parece probable que se refiran á mesma persoa en lugares tan afastados. Tamén debe ser outro distinto don *Tristán de Araújo y Ulloa*, señor da vila de Madarnás, no condado de Monterrei (a. 1602 ARG). Unha *Ginebra García* que en 1564 (ARG) tiña problemas coa xustiza de Xunqueira de Ambía por amancebamento con Juan de Cacharrequille (Montederramo) pode se-la mesma que, sete anos máis tarde (a. 1571 ARG), figura noutro documento xa casada con Gregorio Rodríguez, en Monterrei, pero

non poder ser outra *Xinebra García* (tamén a. 1571 ARG) casada con Antonio Camiña porque, ademais de teren maridos distintos, preiteaba pola posesión da metade dunha casa na “vila de Santo Tomé”, que pode ser San Tomé do Mar, en Cambados, ou calquera outro, pois ningún dos lugares San Tomé queda cerca de Xunqueira de Ambía ou de Monterrei.

A *Iseu López*, veciña de Santiago que, estando doente, outorgou testamento no Real Hospital (a. 1536 AHUS) non pode se-la mesma señora de nome e apelido idénticos que figura nun documento (a. 1500 ARG) titulado “Gasto que hizo María García en las honras de *Iseu López*, su madre”: se lle fixeron o funeral no ano 1500 non puido testar no hospital 36 anos despois.

A *Iseu López* que morreu en 1500 figura noutro documento como *Iseu López* de Montenegro (a. 1502 ARG); é a mesma que se cita nunha carta de pagamento dunha manda testamentaria (a. 1511 ARG) e nunha solicitude de partilla de bens que fixo a súa neta Sancha Núñez no a. 1526 (ARG). Ademais da coincidencia temporal, para a identificación desta persoa axuda a presenza nos documentos de apelidos toponímicos portados por parentes seus: dona Iseu tiña un fillo chamado Pedro Núñez *de Vilouzás* e a neta Sancha Núñez estaba casada con Juan Piñeiro *de Naraío*: Vilouzás (Paderne) e Naraío (San Sadurniño) son lugares próximos a Pontedeume, onde a señora Iseu residía. Por outra banda, a media ducia de documentos do ARG en que figura esta *Iseu López* ou *López Montenegro* proceden todos do legado da familia Pita da Veiga, polo que non cabe dúbida de que se trata da mesma señora.

E unha *Bibiana Rodríguez*, muller que foi de Antonio Calvo e era en 1787 veciña de Espiñaredo, nas Pontes de García Rodríguez, non debe se-la mesma ca outra de idéntico nome que en 1795 (oito anos máis tarde) era veciña de Recemel, nas Somozas, e fora muller de Ramón Martínez (as dúas no ARG). Malia a proximidade entre As Pontes de García Rodríguez e As Somozas, que son concellos lindeiros, non parece probable que a mesma *Bibiana* fose viúva dúas veces en tan poucos anos.

Debo advertir que nos arquivos electrónicos tomei os nomes que aparecen nos rexestos e non comprobei a lectura abrindo o documento, labor que queda para máis adiante. Con todo, os mesmos rexestos acláranse ás veces entre eles. Así, unha *Bibiana Lince* *de Lince* que aparece no a. 1626 (ARG) nun preito polos montes de Bens, na parroquia de Visma (A Coruña), volve aparecer con ese raro apelido (*Lince*) 25 anos máis tarde no a. 1651 (ACS) como moradora en

Santiago; pois ben, esta *Bibiana* de estraño apelido, ten que se-la mesma *Bibiana Lence* que en 1628 (ARG) reivindicaba unha herdade en Carrafeito, na mesma parroquia de Visma que acabo de citar. Así pois, *Bibiana Lince* era *Bibiana Lence* e non debemos contala como dúas persoas.

O feito de que nos dous documentos figure como “veciño de Caldas de Reis” indica que *Eitor González* (a. 1551 AHUS) é o *Héctor González*, xastre, que en 1533 (ACS) lle paga 1 438 reais por uns panos a Juan do Couto, mercador compostelán.

Como dixen, elaborei táboas de catro columnas para cada un destes nomes:

Artur / *Arturo* (2), *Brianda* (3), *Briolanxa* (8), *Eitor* / *Héctor* (22; e varios como apelido) *Esplandián* (2), *Florestán* (só como apelido), *Galaor* (6), *Galaz* (3), *Galeote* (2 como segundo nome), *Galván* / *Galbán* (frecuente como apelido), *Grimanesa* (9), *Guiomar* / *Giomar* (69), *Helena* / *Elena* / *Herena* (221), *Iseo* / *Iseu* (14), *Lanzarote* (3), *Leondres* (1), *Leonell* / *Lionel* (16), *Olinda* / *Holinda* (23), *Oliveros* / *Olivero* (10), *Percival* (1), *Rogel* (12, todos, menos un, como segundo nome: *Pedro Rogel*...), *Tristán* (23), *Viviana* / *Bibiana* (53), *Xinebra* / *Ginebra* (44).

Repárese en que inclúo aquí *Eitor* / *Héctor*, un nome do ciclo clásico, por *sir Héctor de Maris*, un dos cabaleiros da mesa redonda, que era medio irmán de Lanzarote do Lago e primo de Bors e de Lionel.

Inclúo tamén *Helena*, pois considero que, ademais da Helena de Troia e de santa Helena, nai do emperador Constantino, na frecuencia deste nome no período que nos ocupa debeu influír tamén o homónimo artúrico, adaptación de *Elaine*, a sobriña do rei Artur e amante de Lanzarote e de Galaz.

Entre os femininos, por esta orde: *Helena* (221), *Guiomar* (67), *Viviana* (53), *Xenevra* (47), *Olinda* (28), *Iseu* (15), *Grimanesa* (9), *Briolanxa* (8), *Brianda* (3).

Nas miñas pescudas atopei outros nomes de orixe literaria dos que non vou falar e que me limito a citar: *Hércules* (2 portadores), *Febus* (3), *Gaiferos* (1 portador), *Briseida* (2), *Policena* (2).

Algunhas observacións:

1. Nalgúns casos, os nomes artúricos aparecen en irmás ou entre membros da mesma familia. Así, un Juan Mariño de Lobeira e Aldao (PCP, p. 271), da casa da Pedreira, en Sisán (Ribadumia), tivo dúas fillas; á máis vella, que morreu celibata, púxolle *Xinebra* e a outra máis nova chamouna

Briolanda, que quedou tamén celibata. O *Galaor Taboada* do pazo de Orbán, que citei ó comezo, tiña unha irmá chamada *Iseo González de Taboada* e unha descendente súa foi *Iseo de Taboada*, filla de Pedro Pardo de Trebolla,¹ no séc. XVI (a. 1529 C. Alvar). Isto indica o que podemos chamar “unha clara vontade de estilo” por parte dos pais, un marcador de distinción fronte a outras familias próximas.

2. Os nomes pasaban de nais a fillas ou a netas, ou de tías a sobriñas. *Ginebra de Avalle*, de Redondela, que casou en 1593 cun Alonso Laso, natural de Vigo, foi nai doutra *Ginebra de Avalle*, casada con Nuno Prego de Montaos, segundo o padre Crespo Pozo. Unha *Iseo Taboada*, viúva de Sancho López de Ron, veciña de Santo Adrao de Lourenzá (Lourenzá), era titora de María e de *Iseo de Ron*, que supoño fillas súas (a. 1613 PARES). Unha *Grimanesa Pereira*, de orixe portuguesa, que casou primeiro cun mercador compostelán e, xa viúva, contraeu novas nupcias cun receptor do almacén do sal que vivía en Vilagarcía, foi avoa duna *Grimanesa Pereira “la moza”* que se meteu a monxa en Monção. E unha *Ginebra das Mariñas*, señora de Mesía, casada con Antonio de Quiñones, foi tía doutra *Ginebra das Mariñas*, casada con Sueiro Gómez de Soutomaior (PCP). Da mesma familia era *Ginebra de Haro* (a. 1508 C. Alvar).
3. Vemos pois, que certas familias eran “afeccionadas” ó uso destes nomes literarios. Unha *Grimanesa Suárez de Moscoso* foi nai de don *Percibal* de Lira, que naceu na vila de Monção en 1608 e morreu en 1644; está enterrado na igrexa parroquial de S. Mª de Monção. Unha *Briolanja Rodríguez*, veciña que foi da vila de Valença, no reino de Portugal, foi a nai dunha señora residente en Santiago e chamada *Grimanesa Pereira* (a. 1593 ACS).
4. Tense dito e repetido que estes nomes artúricos eran propios das familias da nobreza e das dos escribáns, que estarían máis afeitas á lectura; ademais dos casos que acabo de citar, isto compróbase, por exemplo, con dona *Xinebra de Soutomaior (Ginebra de Sotomayor)*, que pertencía a unha das liñaxes de Noia que propoñían suxeitos para alcalde (a. 1590 ARG). *Ginebra Faxardo*, viúva de Juan de Soutomaior, formaba parte do padroado da capela de San Luís, da igrexa de San Bartolomeu de Pontevedra (a. 1577-1580). Estes casos son a maioría con certos nomes, pero non parecen

1 Sic en Alvar; debe ser o actual *Trebolle*, aldea da parroquia de Torre, no Páramo (Lu).

darse coa mesma intensidade con outros, como *Olinda* e *Viviana*, que comprobamos levaban mulleres de tódalas clases sociais.

5. Ó lado das *Xenebras* con pazos e señoríos ou casadas con membros da fidalguía ou da nobreza, que son a maioría, tamén se atopan outras que parecen formar parte de clases menos privilexiadas. Xa mencionei antes aquela *Xinebra García* ourensá que tivo problemas coa xustiza de Xunqueira de Ambía por vivir amancebada, circunstancia que é dificilmente se pode concibir nunha muller pertencente á fidalguía. Engado agora unha *Xinebra de Riva*, casada con Luis Rodríguez, boticario (a. 1501 ARG) e unha *Xinebra de Deza*, casada con Gómez Moure, mercador de Ourense (a. 1514 C. Alvar).
6. As secuencias onomásticas denotan a súa castelanización crecente, tanto nos nomes coma nos apelidos. Así o vemos no nome dun xastre de Caldas de Reis, que aparece como *Eitor González* (a. 1551 AHUS) e, anos máis tarde, como *Héctor González* (a. 1554 ACS). Como exemplos de castelanización do apelido, temos a *Elena Naveira*, muller de *Alonso Naveiro*, veciño de Arca (O Pino; a. 1547 AHUS) que figura noutro arquivo como *Helena Navera*, muller de *Alonso Naveiro* (a. 1536 ACS), da mesma veciñanza; e a *Elena Hurtada* (a. 1528 AHUS) ou *Elena Furtada*, muller de *Diego Furtado*, coiteleiro (a. 1545 AHUS).

E, chegado a este punto, quería lembrar aquí un fermoso artigo de Cunqueiro que, como é ben sabido, escribiu en bastantes ocasións sobre este tema dos nomes artúricos e presumía de ter entre os seus devanceiros a Tristán de Montenegro, xuíz en Pontevedra; o mindoniense utilizou o nome dese trasavó como un dos seus moitos pseudónimos. Cunqueiro escribiu aquel conto ben fermoso que titulou “Tristán García”, a historia dun mozo que se botou ó mundo en busca de Isolda ata que foi atopar unha, xa moi velliña, en Venta de Baños. Eu lamento declarar aquí que non atopei ningún *Tristán García* entre os 23 *tristáns* que fun atopando nos arquivos galegos en que se agachan. Sinto mágoa por non poder testemuñar que Tristán García non só viviu na imaxinación do noso grande escritor. Pois ben, o artigo a que acabo de aludir titulouno “Papeles que fueron vidas”, sintagma que Xesús González aproveitou para o libro de crónicas literarias cunqueirianas (Cunqueiro 1994). Nese texto, Cunqueiro móstrase sostenendo nas mans o catálogo dunha exposición que celebraran os notarios baixo

o lema *El documento notarial en la Historia*, e despois de ler nel unha serie de protocolos notariais dos séc. XIII ó XIX escribe:

Qué vidas y qué vidas. Los más de los documentos darían para que un escritor escribiese una estampa a la manera de Aloysius Bertrand en su *Gaspard de la Nuit*, libro que siempre tanto me tentó imitar, o un cuento, e incluso una novela larga tanto a la manera de Stendhal como a la manera de Balzac o una ejemplar de don Miguel de Cervantes.

E prosegue:

El catálogo de los documentos es como una colmena bien poblada. Ya digo, pueden sacarse mil historias de estos papeles que fueron vidas.

Pois ben, tamén os *regesta* ou asentos que manexei para preparar esta charla son rexistros de “papeis que foron vidas”. Por iso, porque sería pesado e aburrido ler aquí as listas dos nomes artúricos encontrados (que, en todo caso, poderán consultarse nas táboas que elaborei) vou ir falando deles e destacando algunhas noticias máis ou menos sorprendentes dos personaxes citados.

Ademais, teño que advertir que, nalgúns nomes, os rexistros son numerosos e, sobre todo, tan difíciles de organizar, que hoxe decidín referirme soamente a media ducia de nomes femininos. Outros tres nomes (*Olinda*, *Viviana* e *Xenevra*) e tódolos masculinos quedan para outra ocasión.

BRIANDA

Brianda era unha dama ó servizo de Oriana. Era filla de Olinda e irmá de Florestán de Escocia. Segundo García Gallarín, o nome *Brianda* está relacionado co irlandés *Brian*, posiblemente a partir da disimilación de *Brianne*; e *The Oxford Names Companion* (ONC) considera que *Brian* procede posiblemente dunha palabra do antigo céltico que significaba ‘alto’ ou ‘nobre’.

Nos arquivos consultados atopo tres (ou catro) mulleres chamadas *Brianda*:

1. *Brianda de Castro* (s.d., PCP, p. 307).
2. *Brianda de Tobar y Rivadeneira* (a. 1569 PARES), que figura noutros documentos como *Brianda de Ribadeneira* (a. 1571 PARES), *Brianda Tobar Pimentel y Rivadeneira* (a. 1578 ARG), *Brianda de Tovar y Ribadeneira*,

veciña do couto de Lea, sucesora ó morgado de Antonio de Tovar e Blanca Pimentel de Ribadeneira, seus pais defuntos (a. 1584 e a. 1590 PARES) e como *Brianda de Tobar* (a. 1584 ARG e a. 1590 PARES) ou *Brianda de Tovar* (a. 1595 PARES); hai un erro de lectura (*Tebar* por *Tobar*) no nome de *Brianda de Tebar* que con seus fillos preitea contra o conde de Lemos (a. 1564 PARES).

3. Aínda que a coincidencia dos apelidos e dos topónimos fai sospeitar que se trate da mesma señora cá anterior, pode non selo e ter con ela algún grao de parentesco (e, neste caso, sería a terceira) *Brianda de Seijas*, casada con Alonso Ordóñez de Seijas y Tobar (a. 1619 PARES), *Brianda das Seijas* (a. 1630 e a. 1641 ARG).
4. Á casa dos marqueses de Valadares pertenceu *Brianda Ordóñez*, casada con Diego de Oca.

Ademais, no portal PARES hai ata 445 documentos en que figura algunha *Brianda*, un nome a maior parte das veces levado por unha muller da nobreza. Quizais a que máis veces aparece é *Brianda de la Cerda*, duquesa de Béjar (morta en 1602). Estraña que, entre tantas *Brianda* do PARES, só apareza unha galega, a citada *Brianda de Tovar* que tamén achamos no ARG. Por proximidade xeográfica, puideron ter relación con Galicia *Brianda Barba*, de Astorga (León; a. 1492-1506 PARES) e *Brianda Osorio*, recomendada para abadesa do mosteiro leonés de Las Dueñas, no Bierzo (a. 1504 PARES).

Na base da datos de microtopónimos galegos non se conserva ningún en que apareza este fermoso e aristocrático nome artúrico.

BRIOLANXA

Briolanxa era a raíña de Sobradisa e esposa de Galaor. Aparece no *Amadís de Gaula*, de Garci Rodríguez de Montalvo. Segundo Avall-Arce (1990), o nome deriva de Briolande, castelo de certa prominencia en *L'estoire de Merlin* e non é, como quixeron Menéndez Pelayo e Williams, derivado de Brion, nome que non aparece nas fontes favoritas dos primeiros autores e refundidores, como o Merlin, o Lancelot, e o *Tristan en prose*. De ser así, sería un caso dun topónimo convertido en antropónimo, como ocorre con Carduel.

1. A máis antiga *Briolanja* que documento é unha “frayra del velo preto” que vivía no comezo do séc. XVI no mosteiro de Santa María a Nova, na cidade de Lugo: chamábase *Briolanja Díaz* (a. 1502 CDMaia). As monxas do veo negro constituían a elite. Só elas tiñan dereito a votar nas eleccións conventuais e a seren elixidas para algún cargo do convento. Estaban libres dos traballos manuais e servís e a súa principal obriga era o canto das horas canónicas no coro. Hai que deducir, polo tanto, que pertencía a unha familia nobre ou fidalga. No mesmo mosteiro vivía unha *Guiomar Rodriguez*, tamén freira do velo preto.
2. Tamén da primeira década do séc. XVI é *Briolanja* (a. 1507 CDRibadavia).
3. Ferro Couselo (ápuod Boullón 1998) cita unha *Briolanja de Nóvoa* (a. 1533), muller do xuíz do couto de Abruciños, en Amoeiro.
4. Era portuguesa a muller de Rodrigo de Sequeiros, do pazo de San Tomé de Freixeiro, en Vigo, chamada dona *Briolanja Pereira*, quen en 1540 vinculou os bens da Quinta da Silva, en Portugal, xunto con outros bens móbiles e inmobles sitos en Braga (ARG). Polo padre Crespo Pozo sabemos do seu segundo apelido: *Briolanja Pereira Silva* (PCP, III, p. 15).
5. Uns anos máis tarde atopamos en Santiago a *Briolanja da Moreira*, muller de Xoán Feroso, quen deu un poder a Antonio da Casa, veciño da Coruña, para que cobrase os doce ducados que lle debía un licenciado Tomás por “haber enseñado y sustentado a unas sobrinas” (a. 1565 ACS); vemos, pois, que esta *Briolanja da Moreira* tiña pupilas na casa, e que as alimentaba e educaba, o que indica unha certa posición na escala social. Nese mesmo ano *Briolanja* foi requirida por Juan González, fillo de Fernando González, mercador e veciño de Santiago, para que o día de san Xoán de 1566 lle deixase libre e desembargada a casa en que ela “vive y mora”, ó non ter un contrato de arrendamento; ela respondeu que tiña a casa acordada por palabra co seu pai por nove anos.

Houbo un erro de lectura e un cambio de sexo no rexesto doutro documento do mesmo ano (1565 ACS) en que atopamos un *Briolángel de Moreira*, veciño de Santiago, que asina un contrato con Pedro Farto, clérigo santiagués, de modo que o *Briolángel* acolle na súa casa a María de Freixido, a súa parente (entendo que do crego) a cambio de 28 ducados. Vese que o redactor do rexesto leu mal *Briolanjel* por *Briolanja* e, descoñecendo o nome da raíña de Sobradisa e levado pola terminación errada

da súa lectura, transcribiu “veciño” en lugar de “veciña” e consumou esta “transexualidade” pioneira.

6. Cunha variante, quizais só gráfica, na primeira sílaba atopamos no Ribeiro unha *Brialanja*, filla de Alonso Suárez e de Constança Mosqueyra, veciña de Leiro (a. 1580 PadrónSClodioRibeiro). Debe se-la mesma que figura no mesmo censo como *Briolanja de Caldas*, primeira muller de Rodrigo González de Eyra de Mouros, que residía en Eira de Mouros (Lebosende, Leiro).
7. Xa contra a fin do século atopamos unha *Briolanja de Nóvoa*, muller de Pedro López Mosqueira, veciña de San Paio de Castrelo, que lle vende un censo de catorce ducados e tres reais de renda anual a Diego Suárez de Tanxil, cóengo de Santiago, por unha suma de 200 ducados (a. 1593 ACS).
8. Por último, atopamos unha *Briolanja Rodriguez*, veciña que foi da vila de Valença, no reino de Portugal, que era a nai dunha dama residente en Santiago e chamada *Grimanesa Pereira*, outro nome de estirpe artúrica de que falarei despois (a. 1593 ACS).

O nome conservouse ata a actualidade na microtoponimia galega: *A Briolanxa* é a denominación dun terreo mixto na parroquia de Videferre, no concello ourensán de Oímbra.

GRIMANESA

Grimanesa era amiga de Apolidón e irmá de Elena.

Se buscamos en Internet, a Wikipedia infórmanos erroneamente de que *Grimanesa* é un antropónimo feminino e que ese foi o nome dunha princesa guanche. Tamén nos di que existe no Perú, no departamento de Piura, unha cidade chamada Santa Grimanesa. O nome da cidade peruana débese a Grimanesa de Mogroviejo, unha dama nacida en Mayorga de Campos (Valladolid) c. 1546, e morta en Lima en 1635; era irmá de san Toribio de Mogroviejo, segundo arcebispo de Lima, figura clave na evanxelización de América, canonizado en 1726 e proclamado patrón dos bispos de Latinoamérica. Xunto co seu marido e os fillos, Grimanesa acompañou o seu irmán ó Perú e foi figura destacada da sociedade limeña. Está enterrada na catedral de Lima. A condición nobre da familia explica o uso do nome artúrico desta virtuosa dama emigrada ó Perú.

Nos documentos galegos consultados, aparecen as seguintes:

1. O padre Crespo Pozo cita sen data unha *Grimanesa de Liñares* casada con don Pedro de Neyra (PCP, III, p. 93). Eran donos da casa de Toirón e Sutorre, en Sarria.
2. Ademais, Crespo Pozo (PCP, III, p. 176) cita unha *Grimanesa Suárez de Moscoso*, que foi nai de don Percibal de Lira, quen naceu na vila de Monção en 1608 e morreu en 1644; está enterrado na igrexa parroquial de Santa María de Monção.
3. No a. 1550 (ACS) atopamos no Barbanza unha *Grimanesa Pereira*, viúva de Xácome de Romai, que preitea coa súa cuñada Catarina Vázquez de Romai, veciña da Pobra do Deán.
4. Co mesmo nome e apelido, houbo outra *Grimanesa Pereira* (a. 1593 ACS), solteira, residente en Santiago (a. 1612 ACS), que nacera en Valença, filla de Francisco Pereira e de *Briolanza Rodríguez*, veciños da citada vila do reino de Portugal. Esta dona *Grimanesa* fixo doazón de toda a herdanza que lle correspondía dos pais a favor do seu parente (sobriño?) Francisco Gómez, que estudaba en Santiago. *Grimanesa* casou con Luís Álvarez, mercador, veciño de Santiago, que tiña casas na Algalia de Arriba (a. 1573 AHUS). Despois de enviuar de Luís, casou con Xoán de Aguirre, veciño de Vilagarcía, receptor do *alfolí* do sal da vila da Pobra.
5. Este Xoán de Aguirre fixolle unha doazón e dote de dez fanegas de pan no lugar e casal de Figueira á súa neta *Grimanesa Pereira* “*la moza*”, para que fose monxa do mosteiro de San Bento da vila de Monção (a. 1600 AHUS).
6. *Dona Grimanesa Troncoso de Lira*, que nacera en 1610 (PCP) entrou de relixiosa en Tui na mesma data cá súa irmá dona Ventura, quen tamén abrazou ese estado co nome de Ventura de San Pedro (1622). A súa irmá máis vella, dona Ana (n. en 1601) entrou de relixiosa en San Francisco de Monção. Outra irmá, chamada dona Maior, nacida en 1605, tamén se fixo monxa en Monção. Seguramente é a *Grimanesa* que era tía de Diego de Lira, veciño de Areas, rexedor de Baiona, quen foi bautizado en 1643 (PCP).
7. *Grimanesa Pereira Suárez de Deza*, de finais do séc. xvi (PCP, III, p. 299) estivo casada con Xerome Gómez de Meneses, de Tomiño.

Repárese na circunstancia de que, agás as indicadas co nº 1 e co nº 3, as outras cinco *Grimanesa* están territorialmente vinculadas coa comarca do baixo Miño (Monção, Valença, Tui e Tomiño), o que quizais é indicio de que o nome foi máis frecuente en Portugal.

Na base da datos de microtopónimos galegos non se conserva ningún terreo con este nome. É posible que houbera unha deformación por aférese no *Monte da Manesa*, microtopónimo na parroquia compostelá do Castiñeiriño.

GUIOMAR

Aínda que na saga é nome de home, en Portugal e en España é nome de muller. *Guiomar* é primo de Xenevra, quen o desterra despois de converterse en amante da fada Morgana (Morgan le Fey).

Despois de *Helena*, entre tódolos nomes de muller, é *Guiomar* o segundo en número de rexistros, ata chegar a 67 ocorrencias. A *Guía de nomes galegos* (GNG) dáo como composto polas raíces **weig* ‘loita’ e *mar*, quizais de **marha* ‘corcel de batalla’, *marei* ‘mar’, ou *marka* ‘fronteira’.

Contra finais do século XII aparece unha *domna Guiomar* (a. 1196 CDF-Pantón), filla da condesa dona Fronila, que se ten como fundadora do mosteiro de San Salvador de Ferreira, en Pantón. No século XIII aparece *Guiomar* en poemas de Roi Queimado e J. García de Guillade: *Guiomar Affonso Gata* (LíricaProfana); Rivas (RivasOnom) rexístrao en Ourense en 1297 e en 1303 en Allariz. En 1366 unha *Guiomar Méndez* era *ona*, é dicir, ‘abadesa’ do mosteiro ourensán de Ramirás..

Como vemos nos documentos consultados o número das chamadas *Guiomar* medra moito a partir da segunda metade do século XV; así, dos 67 casos rexistrados, 53 son posteriores a. 1450. Xa que logo, cabe afirmar que tamén neste caso a influencia dos libros de cabalerías foi decisiva no incremento da frecuencia do nome.

Guiomar foi un nome que levaban mulleres da nobreza e da fidalguía. Xa citei a filla da fundadora do mosteiro de Ferreira e a abadesa de Ramirás, que aparecen nos documentos como *donas*. Na igrexa de San Fiz de Cangas, no concello de Pantón, está enterrada *Guiomar Meendes de Anvia*, muller “del moy noble caballero Gómez Ares Mosquera”. Unha *Guiomar Méndez* era irmá de

Juan Varela de Goiáns, señor da casa de Goiáns, quen a dotou para a súa voda con Cristóbal das Seixas, veciño de Pontedeume (a. 1574 AHUS). *Dona Guiomar de Navia y Billaamil* estaba casada co señor comendador Pedro Bermúdez de Santiso; eran sogros de Francisco Bermúdez de Castro, capitán de infantaría, veciño de Ribadeo (a. 1582 ACS). *Guiomar Faxardo* herdou bens de Juan de Barros Falcón, rexedor da vila de Vigo (a. 1664 ARG).

Á pequena nobreza pertencerían as casadas con escudeiros: *Guiomar Núñez*, muller de Álvaro González, que morreu por Celanova no ano 1443; *Guiomar Fernández*, muller de Lopo de Vilamide, escudeiro de don Fernando de Castro en 1465 (ACS); e *Guiomar González*, veciña de Santiago, muller de Lope do Cádabo (a. 1493 ACS). Outra *Guiomar Mendez* ou *Méndez de Ambía* estivo casada co “licenciado Luna” (a. 1580 ARG e a. 1595 AHUS). Ademais, hai que considerar dentro deste grupo as nais ou avoas que figuran nas probas de limpeza de sangue de catro colexiais de Fonseca ou de San Xerome.

A outros estamentos inferiores pertenceron *Guiomar Rodríguez*, casada con Fernán Rodeiro, boticario, veciño de Santiago (a. 1489 ACS); *Guiomar Alonso*, dotada con 10 000 maravedís para o seu casamento con Fernando de Perlada, acibecheiro (a. 1532 AHUS); era filla doutra *Guiomar Alonso* ou *Afonso* (a. 1538 AHUS); unha *Guiomar de Outeiro* era muller de Vasco do Barrio, labrador, e veciña de Portodemouros (Vila de Cruces; a. 1533 AHUS); *Guiomar Martínez*, foi muller de Bartolomé Mazás, cordoeiro, veciño de Santiago (a. 1592 ACS); *Guiomar Méndez de Ribeira* estaba casada con Juan Trigo, mercador de Pontevedra (a. 1580 AHUS) e *Guiomar Alonso de Montenegro* era viúva do mercador Sebastián Bernáldez e veciña de Mondoñedo (a. 1594 ARG). *Guiomar Rodríguez*, veciña de Redondela, foi nai dun prateiro compostelán (a. 1587 ACS).

Tamén neste caso o nome deixou pegadas na microtoponimia galega: *Guiomar*, un monte en Saiar, Caldas de Reis (Po) e *A Casa da Guiomar*, casa illada en Goián, Tomiño (Po).

HELENA

Helena ou *Elena*, coa súa variante *Herena* é, con moita diferenza, o máis documentado entre os nomes femininos que poden ter unha orixe literaria. Non podemos saber se este nome lles foi imposto ás portadoras como eco da lenda

da guerra de Troia ou se se debe á devoción a santa Helena, a nai do emperador Constantino, santa que non debeu ter un culto moi difundido no noso territorio, se temos en conta que en Galicia só é padroeira de Virís, unha pequena parroquia, con só tres lugares, do concello lugués de Begonte. O antigo couto de parroquia de *Santa Helena da Cruz* en Gondulfes, Castrelo do Val, figura hoxe no NG como Gondulfes (*Santa Cruz*).

Nalgún caso, hai indicios da inspiración no nome da protagonista da *Ilíada*, como ocorre con *Erena de Puga* (a. 1565 AHUS), casada co mercador Álvaro de Taboada, que tivo unha irmá chamada *Policena de Puga*, muller de Fernán Vázquez, escribán. Neste caso, parece evidente que o pai de *Erena* e de *Policena*, Pedro Vázquez de Puga, veciño de Esposende (Cenlle), lles puxo ás fillas senllos nomes tomados da lenda homérica.

Pero, para explica-la frecuencia de portadoras creo que, ademais, debe considerarse a posibilidade de que esteamos ante outro nome artúrico, adaptación de *Elaine*, *Helen* ou *Helena*, a sobriña do rei Artur e amante de Lanzarote e de Galaz.

Acabo de cita-lo caso das dúas irmás de nomes homéricos *Erena* e *Policena* de Puga. En cambio, parece que Gil de Amoeiro, veciño de Amoeiro, se inspirou nos libros artúricos para bautiza-las súas dúas fillas, *Ginebra* e *Elena Enríquez*, monxas ambas en Santa Clara de Santiago (a. 1554 ACS). É dicir, o nome de *Erena de Puga* é de inspiración troiana mentres que o de *Elena Enríquez* parece de orixe artúrica.

O elevado número de mulleres chamadas *Helena* permite comprobar que moitas delas non pertencían a unha clase social elevada. Así, atopamos unha *Elena* neta dun ferreiro e muller dun coiteleiro, outra que era criada dun crego e casou cun prateiro de Betanzos; outras casaron cun mareante, cun ferrador, cun zapateiro, cun tecedor, cun xastre, cun ferreiro, cun carpinteiro, cun *tundidor*, cun cerralleiro ou cun mercador. Outra estaba casada cun peixeiro e fora criada dun mercador e outra máis criaba un fillo alleo, supoño que por un acordo económico.

Pero tamén vemos que *Helena* era nome levado por mulleres relacionadas familiarmente coa fidalguía ou con personaxes da curia ou eclesiásticos. Así, *Helena López* (a. 1520 AHUS) foi dotada para o seu matrimonio polo clérigo Lopo de Deza e polo escudeiro Pedro López de Deza, que supoño parentes dela (tío e pai?; tío e irmán?...); dona *Helena de Castro y Puga* estaba casada con don Pedro

Bermúdez de Castro, cabaleiro do hábito de Santiago (a. 1632 AHUS); hai varias que son parentes de cóengos, que ás veces as fan herdeiras ou lles dan o dote para casaren, e que casan con escribáns ou son viúvas deles; outra era muller dun notario e outra era nai dun clérigo. A estas hai que engadir as que figuran como nais ou avoas de individuos que achegan probas de limpeza de sangue. Tamén pertencerían á fidalguía as fundadoras de vínculos e de morgados, como *dona Elena Pimentel* (a. 1644 ARG).

En fin, vexamos agora algúns feitos destas mulleres que aparecen nestes “papeis que foron vidas”:

1. Como *curador*, é dicir, como persoa designada por un xuíz para defende-los dereitos dun menor, un acibecheiro santiagués chamado Rodrigo del Cano presentou no ano 1537 (AHUS) unha petición ó gobernador e oidores da Audiencia para que non se procedese contra Xoán Lois porque, cando este quixo forzar a *Helena de Baamonde*, ela “no sufriu dano ni menoscabo en su honra”. Reparade no moito que mudaron os costumes para mellor nestes tempos do *me too*.
2. *Helena do Monte* foi a nai de Rodrigo do Monte, quen residía en Toledo e solicitaba un documento notarial que dese fe de que ía viaxar á “noble ciudad citada” a lombo dun faco e acompañado das súas dúas irmás; para poder partir, o documento debía testemuñar tamén que non había peste en Santiago (a. 1578 ACS). Helena do Monte estaba xa defunta e este, o do seu fillo que leva a canda si as súas irmás, debe ser un dos testemuños máis antigos da emigración de toda unha familia galega. E o certificado que solicita sobre a ausencia de peste en Compostela lémbra-los que usamos na recente pandemia e o conseguente confinamento.
3. *Helena González* (a. 1582 ACS) era veciña de Santiago e asinou un acordo don Xoán Barbado, veciño de Fiopáns (A Baña) a quen lle entregou dúas vacas e tres cabras para que as coidase; Helena obtería como beneficio o terzo das crías que os animais producisen. É, pois, un contrato entre parceiros.
4. O pai de *Helena López*, Xácome López, veciño de Bascuas (Vila de Cruces), pagou trece ducados por unha dispensa para que a súa filla puidese casar con Alonso Dono, pois os noivos eran parentes en cuarto grao (a. 1592 ACS). Tamén nisto cambiaron as leis para mellor.

5. *Herena González* (a. 1606 ACS), veciña de Pontevedra, asinou un contrato con Francisco Rodríguez, sombreireiro, veciño de Betanzos, a quen lle pagaría oito ducados para que este, durante dous anos, lle ensinase o seu oficio a Xoán González, seu fillo. Unha formación profesional a comezos do séc. XVII, moito antes de que existisen actuais centros especializados nela.
6. *Herena López de Andrade* (a. 1609 ACS), veciña de Santiago, que estivera casada cun escribán e xa estaba viúva, outorgoulle permiso á súa filla dona *Elena de Andrade* para que puidese renunciar á súa lexítima herdanza en favor do doutor Benito Méndez de Andrade, seu irmán, cóengo na igrexa de Santiago.

A base de datos de microtopónimos galegos rexistra o nome *Helena* nos seguintes: *A Zarra de Helena*, prados en Visantoña (Santiso), *As Touzas de Helena*, terreo de monte en Trasestrada (O Riós), *A Fonte de Erena*, terreos e fonte en Progo (Riós), o *Camiño da tía Helena*, en Goián (Tomiño) e *O Outeiro de Helena*, aldea en Coruxo (Vigo). O edificio relixioso que nesa base figura como *Igrexa de Santa Helena* en Gondulfes (Castrelo do Val) corresponde ó que no Catastro de Ensenada (a. 1753) estaba no “couto e parroquia de *Santa Elena de Gondulfes*” e noutros documentos figura como *Santa Elena da Cruz*.

ISEU

Iseu era filla do rei de Irlanda e estaba casada co rei Marco de Cornualla pero namorada de Tristán, sobriño de Marco. *Iseu* é variante de Isolda, tomada do francés *Iseut* e aparece nunha das cantigas do rei don Dinís: *Tristán sei eu ben que non amou Iseu / quant'eu vos amo*. O nome é de orixe discutida; a *Guía de nomes galegos* (GNG) supono relacionado co galés medieval *Essylt*, que debía significar ‘fermosa’. Tamén hai quen lle atribúe orixe xermánica, composto de **isan-* ‘ferro’ (ou de **is-* ‘xeo’) e **hildi* ‘batalla, combate’.

Pardo de Guevara (2009, p. 42) localiza dúas *Iseos* na Galicia da primeira metade do séc. XVI: a primeira é *dona Iseo González Taboada*, muller de Xoán Gaioso Nogueirol. Pardo de Guevara asegura que “no son pocos los documentos que trocan su nombre por el más común de *Isabel*, foneticamente próximo”. A segunda *Iseu* que cita, e que eu non dei atopado nas fontes consultadas, era *dona Iseo Núñez de Berbetoros*, documentada en 1543.

Encontrei once señoras máis con este nome; puido escaparme algunha do ACS, pois hai nese fondo 196 documentos en que aparece a secuencia *iseo*, as máis das veces sempre (se non sempre) contida nos nomes de dous cóengos de Santiago chamados *Eliseo de las Alas el Viejo* e *Eliseo de las Alas el Mozo*, con intensa actividade mercantil ambos e, polo tanto, presente en multitude de contratos de alugamento, compras e vendas etc.

1. A *Iseu* galega máis antiga localizada é *Iseo Enríquez* (a. 1484), citada por Ferro Couselo (ápud Boullón 1998), que pode se-la mesma que Elixio Rivas (RivasOnom) sitúa no a. 1491 en Ourense.
2. En 1502 (ARG) había unha *Iseu López*, veciña de *Puente deume*, nai de Pedro Núñez de Vilouzás; pode se-la mesma *Iseu López* que, sendo veciña compostelá, en 1536 outorgou testamento no hospital de Santiago (a. 1536 AHUS).
3. Unha *Iseo González de Ribadeneira* (a. 1527 ARG) outórgalle un foro a Catarina Osorio de propiedades, décimos, casas etc. na aldea de Buxán (O Viso, O Incio), nas freguesías do Viso e Goó (ambas no Incio), por medio real novo cada ano.
4. En 1542 (PARES) atopamos unha *Iseo Álvarez* que era veciña de Ourense e viúva de Pedro Sánchez de Cadórniga e preiteaba cunha cuñada pola herdanza do seu irmán Ruy Díaz de Cadórniga.
5. Ferro Couselo (ápud Boullón 1998) cita tamén a *Iseo Blanco* (a. 1547), filla do rexedor de Ourense.
6. A unha *Iseo Miguez*, parente (sería filla?) do cóengo Alonso Miguez asentouna un Francisco do Rego co matrimonio formado por Fernando e María de Seixas para que a educasen durante un ano (a. 1555 AHUS).
7. Houbo tamén unha *Iseo Fernández*, viúva de Rui Fernández, cerralleiro, veciño de Santiago (a. 1558 AHUS).
8. *Iseu López*, filla de Lopo Núñez de Vilouzás (Paderne) e de Isabel da Ponte, e os seus irmáns tiñan como curador dos seus bens a Xoán Pardo de Quiróa (a. 1561 ARG).
9. *Iseo de Miranda y Ribadeneira* (a. 1587 PCP, III, p. 379);
10. Unha *Iseo Vázquez* deixou bens polos que litigaban Pedro Ares de Brandariz e Francisco Varela con Xoán de Panadeiros (a. 1595 ARG).

11. *Iseo López de Aguiar* fundou un vínculo na freguesía da Canda (Piñor, na xurisdicción da Peroxa) polo que había litixios de posesión no século XVII, o que pode indicar a súa fidalguía. Demandaban os bens Luís Antonio Mosquera e Somoza e Pedro Fernández (a.1601-1700 ARG).
12. *Iseo Taboada*, viúva de Sancho López de Ron, veciña de Santo Adrao de Lourenzá (Lourenzá), era titora de *María* e *Iseo de Ron*, que supoñón fillas (a. 1613 PARES).
13. Xunto cunha Antonia Montenegro, outra *Iseo Taboada* fundou unha obra pía que dotaron cunhas casas na cidade de Lugo e con outros bens; puxeron como testamenteiro a Xacinto do Barreiro, cura de Santiago de Baamonde e de San Martiño de Pacios, dúas parroquias de Begonte (a. 1693 ARG).
14. *Iseo Fernández* fixo unha mellora vincular (a. 1703 ARG).

Se non hai erro de lectura, nun traballo de xenealoxía sobre a xurisdicción de Gaibor (Begonte), atopamos (sen data) un home chamado *Iseo López*, morto na guerra e irmán por parte de pai de Sebastián de Rábade (Platero 2022, p. 17). Constituiría, pois, un estraño caso de *Iseo* como nome masculino.

O apelido do home e do fillo indican a probable relación con Galicia de *Iseo Álvarez*, viúva de Francisco de Losada, quen desde España fai unha petición á Audiencia de Lima e ós xustizas de Quito para que poidan vir a España a filla e a muller do seu fillo, Antonio de Losada, quen “hace mucho pasó a Perú y ahora tiene una hija de 7 u 8 años llamada Juana, que la tuvo de una india llamada Juana, natural de Guatemala, ya que para adoctrinarlas convendría mandarlas a España con su familia” (a. 1559 PARES).

A base de datos de microtopónimos galegos non recolle ningún en que estea presente o nome de *Iseu*.

E detéñome aquí. Quedan para outra ocasión outros tres nomes femininos (*Oriana*, *Viviana* e *Xenevra*) e tódolos masculinos que citei ó comezo.

ANEXOS

Brianda

Nome	Ano	Fonte	Notas
1. <i>Brianda de Castro</i>	s.d.	PCP	t. II, p. 307
2. <i>Brianda de Tobar</i>	a. 1564	PARES	<i>Brianda de Tobar</i> e os seus fillos preitean co conde de Lemos e o de Medellín sobre marabedís.
<i>Brianda de Tobar e Rivadeneira</i>	a. 1569		Cesionaria de Gómez Pérez das Mariñas.
<i>Brianda de Ribadeneira</i>	a. 1571		Sancha de Ron e Quirós, muller de Alonso de Lanzós Osorio preitea contra <i>Brianda de Ribadeneira e Gonzalo Becerra</i> , o seu cesionario; quere que, antes de que se lles pague a outros acredores do seu marido, ausente, se lle adxudiquen os bens que este tiña en Galicia, en peñor ata que lle entreguen os seus bens dotais.
<i>Brianda Tobar Pimentel e Ribadeneira</i>	a. 1578		ARG
<i>Brianda de Ribadeneira</i>	a. 1579	PARES	Sancha de Ron e Quirós, muller de Alonso de Lanzós Osorio reclámalle a Brianda de Ribadeneira a devolución do dote de Sancha.
<i>Brianda de Tovar e Rivadeneira</i>	a. 1584		Veciña do couto de Lea (Lugo), litiga con Francisco López de Aguiar e Constanza Vázquez de Valcázar [...] e consortes, da mesma veciñanza, sobre a ocupación de varias propiedades que Brianda de Tovar herdara como sucesora ó morgado de Antonio de Tovar e Blanca Pimentel de Ribadeneira, os seus defuntos pais.
<i>Brianda de Tobar</i>	a. 1590		Preito de Gonzalo Becerra, señor do couto de Lamas (Lugo) como cesionario de Brianda de Tobar, con Alonso de Lanzós Osorio, señor do couto de San Antolín (Asturias), por venderlle a Brianda o dito couto de Lamas sen dicirlle que estaba obrigado ó dote de Sancha de Ron, a súa muller, motivo polo cal esta última lles puxo un preito para recuperalo.

Nome	Ano	Fonte	Notas
<i>Dona Brianda de Tobar</i>	a. 1584 a. 1601	ARG	
<i>Brianda de Tobar</i>	a. 1601- 1700		Xunto con Alonso Ordóñez das Seijas preitea con Pedro de Alquiza Heredia, alcalde e administrador da encomenda de Portomarín, sobre competencia de xurisdición no couto de Xiá (Friol).
3. <i>Brianda de Seijas</i>	a. 1619	PARES	Muller de Alonso Ordóñez de Seijas e Tobar. Preitean con Antonio de Castro e Andrade, veciño de Ordes.
<i>Brianda das Seijas / Brianda das Seijas</i>	a. 1630 a. 1641	ARG	En Cedofeita (Ribadeo). Demandada por Mencía de Andrade sobre o lugar dos Condes (seguramente San Martiño de Condes, en Friol).
4. <i>Brianda Ordóñez</i>	a. 1797	PARES	Muller de Diego de Oca, do marquesado de Valadares. Repartición dos seus bens entre os seus últimos herdeiros Clara de Oca Moctezuma e Mendoza, condesa de Moctezuma, e Antonio Manuel Montenegro. Intervén o licenciado Manuel de Sarabia.

Polo apelido, podemos supoñer algunha relación con Galicia de dona *Brianda de Acuña*, viúva de Blasco Núñez Vela, vicerrei do Perú (a. 1551 PARES). Esta dona Brianda tivo sete fillos; un deles, Diego Vela Becerril, foi bispo de Lugo entre 1624 e 1632, ano en que foi nomeado bispo de Tui.

Neta de Alonso Niño de Castro, señor de Castroverde (Lugo; a. 1494 PARES), foi *Brianda*, señora de Mandayona (Guadalaxara), casada con Íñigo López de la Cerda, señor de Miedes; un fillo destes, Luis de la Cerda, foi señor de Mandayona e casou cunha filla de Íñigo Lopez de Mendoza, duque do Infantado (1438-1500; PARES).

Briolanxa

Nome	Ano	Fonte	Notas
1. <i>Briolanja Díaz</i>	a. 1502	CDMaia	Monxa en Santa María a Nova, en Lugo.
2. <i>Briolanja</i>	a. 1507	CDRibadavia	
3. <i>Briolanja de Nóvoa</i>	a. 1533	Ferro Couselo	Muller do xuíz do couto de Abruciños.
4. <i>Briolanja Pereira Silva</i>	a. 1540	ARG	Casada con Rodrigo de Sequeiros, do pazo de San Tomé de Freixeiro (Vigo).
5. <i>Briolanja da Moreira</i>	a. 1565	ACS	Muller de Juan Feroso; outorga un poder para que Antonio da Casa, veciño da Coruña, lle cobre ó licenciado Tomás doce ducados que lle debía por lle ensinar e sustentar unhas sobriñas.
6. <i>Briolanja</i>	a. 1580	PadrónS- Clodio- Ribeiro	Filla de Alonso Suárez e Constança Mosqueyra. Vivía en San Miguel de Lebosende, Leiro.
<i>Briolanja de Caldas</i>			Primeira muller de Rodrigo González de Eyra de Mouro (Lebosende).
7. <i>Briolanja de Nóvoa</i>	a. 1593	ACS	Muller de Pedro López Mosqueira, veciña de San Paio de Castrelo. Venda dun censo a Diego Suárez de Tangil, cóengo de Santiago, feita en Bentraces.
8. <i>Briolanja Rodriguez</i>	a. 1593	ACS	Veciña de Valença, no reino de Portugal, Nai de <i>Grimanesa Pereira</i> , residente en Santiago.

Grimanesa

Nome	Data	Fonte	Notas
1. <i>Grimanesa de Liñares</i>	s.d.	PCP ²	Casada don Pedro de Neyra. Eran donos da casa de Toirón e Sutorre, en Sarria.
2. <i>Grimanesa Suárez de Moscoso</i>	s.d.	PCP ³	Nai de don Percibal de Lira, quen naceu en Monção en 1608 e morreu en 1644; está enterrado na igrexa parroquial de S. M ^a de Monção.

2 T. III, p. 93.

3 T. III, p. 176.

Nome	Data	Fonte	Notas
3. <i>Grimanesa Pereira</i>	a. 1550	ACS	Viúva de Xácome de Romai; a Grimanesa ponlle un preito Catarina Vázquez de Romai, veciña da Pobra do Deán, con Luís Vázquez de Romai, seu irmán defunto, pola herdanza dos seus pais e do seu irmán Xácome, para que non se venda nada da dita herdanza ata que finalice o proceso e reclama a devolución dos seus bens lexítimos e contra Pedro Alonso, caseiro e muíñeiro de Luís Vázquez de Romai, por certas vendas do muíño de Barbanza.
4. <i>Grimanesa de Castro</i>	a. 1556-1598	Internet ⁴	Casada con Francisco Correa Troncoso de Lira, en tempos de Filipe II.
5. <i>Grimanesa Pereira</i>	a. 1573	AHUS	Casada don Xoán de Aguirre, veciño de Vilagarcía. Ela era viúva de Luís Álvarez, mercador veciño de Santiago, quen tiña unhas casas na rúa da Algalía de Arriba.
	a. 1590		Xoán de Aguirre, receptor do <i>alfolí</i> do sal da vila da Pobra, e a súa muller Grimanesa Pereira, para dar fianza a Martín Aragonés, administrador do sal do reino.
	a. 1591		Testamento de Xoán de Aguirre e Grimanesa Pereira, a súa muller.
	a. 1593	ACS	Filla dos defuntos Francisco Pereira e de Briolanja Rodríguez, veciños da vila de Valença, no reino de Portugal, onde Grimanesa nacera. Fai unha doazón de toda a herdanza que lle correspondía dos pais a favor do seu parente Francisco Gómez (ou Ximénez), estudante da Universidade de Santiago. Grimanesa tiña foros do mosteiro de San Martiño Pinario que herdou como segunda voz a súa filla María (a. 1597 ACS).
	a. 1612		<i>Grimanesa Pereira</i> , residente en Santiago e natural de Valença do Minho, dóalles a Manuel Pereira de Sosa e os seus outros medios irmáns os bens mobles e raíces que lle pertencen por herdanza dos seus pais.
a. 1638	ARG	Xunto con Xoán de Aguirre, fundara un vínculo con muíños no Barbanza e o lugar de Baltar.	
a. 1648		Figura como fundadora dun vínculo.	

4 <https://condadodesalvaterradominho.wordpress.com/2011/01/23/lira/>

Nome	Data	Fonte	Notas
6. <i>Grimanesa Pereira Suárez de Deza</i>	Finais do séc. XVI	PCP ⁵	Casada con Jerónimo Gómez de Meneses, de Tomiño.
7. <i>Grimanesa Pereira “la moza”</i>	a. 1600	AHUS	Neta de Xoán de Aguirre, quen a dota con dez fanegas de pan no lugar e casal de Figueira para que sexa monxa do mosteiro e convento de San Bento da vila de Monçao.
8. <i>Dona Grimanesa Troncoso de Lira</i>	a. 1610	PCP	Naceu en 1610. Entrou relixiosa en Tui na mesma data cá súa irmá dona Ventura, que abrazou o estado relixioso en Tui co nome de Ventura de San Pedro (1622). A súa irmá máis vella, dona Ana (n. en 1601) entrou de relixiosa en San Francisco de Monçao. Outra irmá, chamada dona Maior, nacida en 1605, tamén se fixo monxa en Monçao (probable filla da nº 4).
9. <i>Grimanesa</i>	a. 1643	PCP	Era irmá de Diego de Lira, veciño de Areas, rexedor de Baiona; foi bautizada en 1643 (pode se-la nº 10).
10. <i>Grimanesa Pereira de Castro</i>	1671	Internet ⁶	Vendeu por 400 ducados <i>de vellón</i> unha casa con horta detrás para hospital de pobres do Espírito Santo en Baiona.

Houbo outra *Grimanesa Pereira* casada don Pedro Báez Pereira de Castro; eran veciños da parroquia do Porto, en Salvaterra de Miño, e descendentes dos condes de Ferreira en Portugal (será a nº 9?).⁷

O matrimonio formado por *Grimanesa Pereira* e Álvaro Afonso, señores do morgado de Barbeita, mandou erixi-la capela de tardo-gótica de São Tiago, localizada na freguesía de Barbeita, en Monçao.⁸

5 T. III, p. 299.

6 <https://1library.co/article/hospital-sancti-spiritus-monterreal-de-baiona-transformaciones-monumento.z3>

7 <https://condadodesalvaterradominho.files.wordpress.com/2014/01/elogotidequenvessendo.pdf>
<http://santamariadesalceda.blogspot.com/2016/09/1478-avalle-parte-1-orixe-da-linaxe.html>

8 <https://concelho.moncao.pt/pt/menu/679/capela-de-sao-tiago.aspx>

Guiomar

Nome	Data	Fonte	Notas
1. <i>Domna Guiomar</i>	a. 1196	CDFPantón	Filla da condesa dona Fronila.
2. <i>Guiomar Affonso Gata</i>	a. 1240-1300	LíricaProfana	
3. <i>Domna Giomar</i>	a. 1238	CDRamirás	
4. <i>Giomar Steveez</i>	a. 1296	CDRamirás	Monxa.
5. <i>Giomar</i>	a. 1297	RivasOnom	Ourense.
6. <i>Dona Gyomar</i>	a. 1303	RivasOnom	Allariz.
7. <i>Giomar Martís</i>	a. 1346	CDRamirás	Filla de Martin Nunes de Fouerses.
8. <i>Giomar Meendez</i> <i>Donna Giomar Méndez</i> <i>Giomar Méndez/ Mendes</i>	a. 1355 a. 1366 a. 1367	CDRamirás CDMaia	Monxa. Ona do mosteiro de Ramiráas. Ona do moesteyro de Ramiraas (donna).
9. <i>Giomar Lourenço</i>	a. 1369	CDRibadavia	
10. <i>Gyomar Meendez</i>	a. 1434	CDSalvador-Celanova	Pode se-la nº 8.
11. <i>Guiomar Gonçalves</i>	a. 1434	PadrónsOurenseXV	
12. <i>Giomar Núñez</i>	a. 1443	CDSalvador-Celanova	Muller de Álvaro González, escudeiro.
13. <i>Guiomar Gonçalves</i>	a. 1447	T ^r Tui	Muller de Fernán Martís.
14. <i>Guiomar Estébez</i>	a. 1448	CDSalvador-Celanova	Muller de Rodrigo do Conchado.
15. <i>Giomar Rodrigues</i>	a. 1460	CDSalvador-Celanova	Muller de Pedro Novo.
16. <i>Guiomar Fernández</i>	a. 1465	ACS	Muller de Lopo de Vilamide, escudeiro de don Fernando de Castro.
17. <i>Guiomar Mendes de Ambía</i>	a. 1484		Outorgou testamento en Ourense identificándose como viúva do escudeiro e veciño Ourense Roy ou Ruy Suárez de Tanxil.

Nome	Data	Fonte	Notas
18. <i>Guiomar Rodríguez</i>	a. 1489	ACS	Casada con Fernán Rodeiro, boticario, veciño de Santiago.
19. <i>Giomar Nunnez</i>	a. 1493	CDSalvador-Celanova	Muller de Lopo de Freixoso.
20. <i>Guiomar González</i>	a. 1493	ACS	Veciña de Santiago, muller de Lope do Cadabo, escudeiro.
21. <i>Guiomar Méndez de Ambía</i> (Non é a nº 18)	a. 1494	POPM	Documéntase por primeira vez xunto con Gómez Ares Mosqueira; reciben en foro bens do mosteiro de Oseira da mordomía de Partovia (no Carballiño). No antigo mosteiro de San Fiz de Cangas (Pantón) están as xacigas sepulcrais dos dous.
22. <i>Guiomar Garcya de Bylamayor</i>	a. 1498	CDSalvador-Celanova	
23. <i>Giomar Rodríguez</i>	a. 1502	CDMaia	<i>Frayra del velo preto do dito mosteyro.</i>
24. <i>Guiomar Fernández</i>	a. 1509	AHUS	Bartolomé García, escribán, criado de [...] Fernán Domínguez, obrígase a dar e pagar a Guiomar Fernández, [...] de Santiago, unha cunca grande de prata branca.
25. <i>Guiomar González</i>	a. 1510	AHUS	Escritura de venda de Fernando Loro, veciño de Cambre, fillo de Juan Loro de Cambre, defunto, ó seu irmán, Juan González de Cambre, veciño de Santiago e á súa muller, Guiomar González, da sexta parte das casas, sitas na Escorrentada.
26. <i>Guiomar</i>	a. 1511	ARG	Muller de Rodrigo da Veiga, aforan a aldea de San Fins por unha renda de dez tegas de trigo, un par de galiñas e un real de prata de loitosa.
27. <i>Guiomar de Quintás</i>	a. 1526	ARG	Casada con Alonso de Quintás; veciño de Silleda.
28. <i>Guiomar Rodríguez</i>	a. 1527	AHUS	De Santiago; arrenda a Pedro González unhas casas na rúa do Campo, por seis anos e unha renda anual de dezasete ducados.
29. <i>Guiomar Álvarez</i>	a. 1528	ARG	No lugar dos Donsares do Ameal, en Xuvencos (Boborás).
30. <i>Guiomar Fernández</i>	a. 1530	ACS	Veciña de Santa María de Teo.

Nome	Data	Fonte	Notas
31. <i>Guiomar Alonso</i>	a. 1532	AHUS	Sobriña de Fernando González. Martín Galos, Alonso de Costa, Fernando Debén e Jácome González, cumpridores do testamento de Fernando, pagaron a Guiomar 10 000 marabedís para o seu casamento con Fernando de Perlada, acibecheiro.
32. <i>Guiomar Rodríguez</i>	a. 1537	AHUS	Escritura de arrendamento por seis anos, de Maior Rodríguez, viúva de Gonzalo Mouro a Guiomar Rodríguez, ambas de Santiago, dunha casa na praza do Campo, por unha renda anual de once ducados de ouro.
33. <i>Guiomar Alonso</i>	a. 1537	AHUS	Viúva de Lorenzo González, acibecheiro, veciña de Santiago, requirindo ó mosteiro de Santa Clara, que tome a pensión de 60 marabedís vellos do foro dunha casa pertencente ó citado mosteiro.
<i>Guiomar Alonso</i> (É a nº 31)	a. 1538	ACS	Viúva de Lorenzo González, veciña de Santiago. Requírea Rodrigo del Cano, en nome de Fernando de Perlada, para que, conforme ó contrato e partilla que fixeran, deixe libre e desembargada a casa en que ó presente vive.
34. <i>Guiomar Rodríguez</i>	a. 1540	ACS	Muller de Rodrigo de Sexerei, veciña de Niveiro (Val do Dubra).
35. <i>Giomar Pérez</i>	a. 1541	ARG	Muller de Rodrigo Nogueirol e veciña de Vilaúxe (Chantada).
36. <i>Guiomar González</i>	a. 1551	AHUS	Muller de Alberte de San Martiño, veciño de Santiago; irmá de Gonzalo Bugallo, veciño de San Pedro de Ramirás.
37. <i>Guiomar de Outeiro</i>	a. 1553	AHUS	Muller de Vasco do Barrio, labrador e veciña de Portodemouros (Vila de Cruces).
38. <i>Guiomar Méndez</i>	a. 1561	TerraDeza	Vilanova-Lalín.
39. <i>Guiomar González</i>	a. 1563	AHUS	Nai de María González, veciña de Pontevedra.
40. <i>Guiomar de Vilanova</i>	a. 1566	ACS	Na freguesía de San Xurxo de Vea (A Estrada).
41. <i>Giomar Rodríguez</i>	a. 1569	AHUS	Casada con Juan de Santimillán.

Nome	Data	Fonte	Notas
42. <i>Guiomar Álvarez</i>	a. 1570	AHUS	Muller de Gregorio Alonso; nai de Gaspar Alonso, natural de Vilaza (Monterrei), colexial electo a unha bolsa do Colexio de San Xerome. Información de limpeza de sangue.
43. <i>Guiomar Lorenzo</i>	a. 1571	ACS	Veciña da freguesía de Piñeiro (Silleda).
44. <i>Guiomar Méndez</i>	a. 1572	ACS	Filla de Beatriz Suárez, veciña de Ribadavia.
45. <i>Giomar de Adrán</i>	a. 1572	ACS	
46. <i>Guiomar de Barcia</i>	a. 1574	ARG	Muller de Xoán Rodríguez. Veciña da Franqueira. Salvaterra.
47. <i>Guiomar Méndez</i>	a. 1574	AHUS	Obrigación de dote outorgada por Xoán Varela de Goiáns, señor da casa de Goiáns, a favor de Cristóbal das Seixas, veciño de Pontedeume, polo seu casamento con Guiomar Méndez, irmá do outorgante.
48. <i>Guiomar Alonso</i>	a. 1575	AHUS	Veciña de Pontevedra.
49. <i>Guiomar Paz</i>	a. 1577	ACS	
50. <i>Guiomar Vázquez</i>	a. 1578	ACS	
51. <i>Guiomar Pérez</i>	a. 1578	AHUS	Informacións de limpeza de sangue de Bartolomé Amado, natural de Tintores (no val de Monterrei), colexial electo a unha colexiatura do Colexio de San Xerome.
52. <i>Guiomar do Casal</i>	a. 1578	AHUS	Viúva de Álvaro do Casal, nai de Branca do Casal.
53. <i>Guiomar Méndes de Ambía</i>	a. 1580	ARG	Viúva do licenciado Diego de Luna, sobre execución por marabedís.
54. <i>Guiomar Méndez de Ribeira</i>	a. 1580	AHUS	Casada con Juan Trigo, mercador, de Pontevedra.
55. <i>Dona Guiomar de Navia y Villaamil</i>	a. 1582	ACS	Casada co señor comendador Pedro Bermúdez de Santiso; eran sogros de Francisco Bermúdez de Castro, capitán de infantaría, veciño de Ribadeo.
<i>Guiomar de Adrán</i> Debe se-la nº 45	a. 1584	ACS	Un seu irmán, Alonso de Adrán, era veciño de Santa María de Grixoa. Guiomar tiña un fillo chamado Álvaro de Caneda.

Nome	Data	Fonte	Notas
56. <i>Guiomar de Chávez</i>	a. 1584	ACS	Casada con Duarte Vázquez, veciño de Santiago; vende a Francisco López de Fonseca, veciño de Chaves (Portugal), e a Isabel Núñez, súa muller, unha casa na vila de Chaves, sita na rúa Nova, por cento quince ducados.
57. <i>Guiomar de Noaio</i>	a. 1587	ACS	Viúva, veciña de Prevediños (Touro).
58. <i>Guiomar Rodríguez</i>	a. 1587	ACS	Veciña de Redondela. Nai de Gaspar Rodríguez, prateiro, veciño de Santiago.
59. <i>Guiomar López</i>	a. 1588	ARG	Viúva, reivindicación dos bens que levou en dote María Sánchez a poder de Esteban Carballido, en Baiona.
60. <i>Guiomar Martínez</i>	a. 1592	ACS	Muller de Bartolomé Mazás, cordoeiro, veciños de Santiago.
61. <i>Guiomar Alonso de Montenegro</i>	a. 1594	ARG	Viúva do mercador Sebastián Bernáldez, veciña de Mondoñedo.
<i>Guiomar Méndez</i> É a nº 53	a. 1595	AHUS	Viúva do licenciado Luna; testemuño sobre o remate dunha viña no couto de Piñol e dunha cadea de ouro para pagar a Juan de Orgera, tenente de alguacil maior deste reino.
62. <i>Guiomar da Graña</i>	a. 1599	AHUS	Casada don Juan de Mourelos, e irmá de María Alfonso “la moza”, venden a Martín González, mercador, e á súa muller María Fernández, dúas leiras na agra de Xebre.
63. <i>Guiomar Méndez</i>	a. 1600-1699	ARG	Viúva de Francisco Vázquez, reivindica un forno coa súa casa na cidade de Ourense.
64. <i>Guiomar Álvarez</i>	a. 1613	ARG	Casada con Francisco López Bermúdez de Castro. Bens en Montouto (Abegondo).
65. <i>Guiomar Rodríguez</i>	a. 1614	ARG	Domingo de Castro con Pedro Sánchez sobre posesión dos bens que fincaron de Bartolomé Fernández e Guiomar Rodríguez.
<i>Guiomar Álvarez</i> É a nº 64	a. 1627	ARG	Casada don Francisco López Bermúdez de Castro.
66. <i>Guiomar Faxardo</i>	a. 1664 a. 1665	ARG	Preito cun veciño de Crecente e con outro de Gondomar por bens que deixou Juan de Barros Falcón, rexedor da vila de Vigo.
67. <i>Guiomar Rodríguez de Mogueimes</i>	a. 1601-1700	ARG	Monxa no convento da Purificación de Redondela. Mogueimes é unha aldea de Muíños.

Helena

Nome	Data	Fonte	Notas
1. <i>Herena</i>	c. a. 989	TSobrado	
2. <i>Elenes</i>	a. 1007	TCelanova	
3. <i>domna Elena Gilberti</i>	a. 1200	TSobrado	
4. <i>Elene</i>	a. 1204	TSobrado	
5. <i>Erena Gómez</i>	a. 1401	ARG	Muller de Gomes de Pumar, moradores en Trasariz (Cenlle).
6. <i>Elena</i>	a. 1511	AHUS	Varias testemuñas sinalan que Pedro Sánchez, pedreiro, defunto, é pai de Isabel Sánchez, filla de <i>Elena</i> , irmá da muller de Diego de León.
7. <i>Elena Salgado</i>	a. 1519	AHUS	
8. <i>Helena López</i>	a. 1520	AHUS	O clérigo Lopo de Deza e o escudeiro Pedro López de Deza pagan o dote a Xoán López Landeira por razón da súa voda con <i>Helena López</i> .
9. <i>Elena Rodríguez</i>	a. 1520	ARG	Criada de Pedro Rodríguez, crego e mordomo da igrexa maior de Lugo, quen lle outorga en dote para o casamento con Roi López, prateiro de Betanzos, unha casa na rúa do Campo de Lugo e as herdades e bens que tiña no lugar de Coído, en Cotá (Friol), ademais das que xa entregara para as primeiras nupcias de <i>Elena</i> .
10. <i>Elena Sarmiento</i>	a. 1522	AHUS	Nai de Catalina Sarmiento, filla de Diego Sarmiento; Catalina comprométese a pagar a Inés Fernández Romero, veciña de Santiago e luminaria do altar maior de Santiago, oito ducados para que manteña acesa durante catro meses a lámpada do rei de Portugal.
11. <i>Helena Díaz de Guitián</i>	a. 1521-1609	AHUS	Veciña de Nadal; varios lugares de Nadal.
12. <i>Elena Pérez</i>	a. 1524	AHUS	Muller de Gabriel Sigüeiro, notario e veciño de Pontevedra.
13. <i>Erena Fernández</i>	a. 1527	ARG	En Pazos de Arenteiro.
14. <i>Helena González</i>	a. 1528	ACS	Muller de Gonzalo Gacio, veciño de San Pedro de Oroso.

Nome	Data	Fonte	Notas
15. <i>Elena Hurtada</i>	a. 1528	AHUS	Neta de Alonso de Altamira, ferreiro de Santiago; noméaa como primeira voz do foro dunha casa na rúa da Caldeirería que tiña do deán e cabido de Santiago.
16. <i>Helena de Gatente</i>	a. 1535	AHUS	Muller de Xoán de Nobío, veciña do Eixo.
17. <i>Helena Navera</i>	a. 1536	ACS	Casada con Alonso Navero, veciño de Arca (O Pino).
<i>Elena Naveira</i> É a nº 17	a. 1547	AHUS	Muller de Alonso Naveiro, veciño de Arca (O Pino).
18. <i>Helena Gómez</i>	a. 1536	AHUS	Casada con Vasco Marcote, escribán da Coruña. Sobre unha casa que alugaron a Pedro Monteser e que ocupaba o bacharel Alcalá, ó cal demandaban que deixase libre e que pagase o alugueiro debido.
	a. 1545	ACS	Casada con Vasco Marcote. En Santiago.
19. <i>Helena de Baamonde</i>	a. 1537	AHUS	Petición [...] para que non se proceda contra Xoán Lois porque quixo forzar Helena de Baamonde xa que esta non sufriu ningún dano nin menoscabo na súa honra. Nomeamento de Rodrigo del Caño, acibecheiro, curador de Helena de Bamonde.
20. <i>Elena López</i>	a. 1542	AHUS	Casada con Pedro de Penachán, veciña de Nogueira.
21. <i>Elena Alonso</i>	a. 1543	AHUS	Sobriña do racioneiro Alonso Rodríguez [de Saavedra]; o cabido arréndalle unha casa na rúa de Faxeiras.
22. <i>Elena da Cerra</i>	a. 1543	AHUS	Encargada de acender e aluma-la lámpada grande do Serenísimo Rei de Portugal, sita no altar de Santiago.
<i>Elena Furtada</i> É a nº 15	a. 1545	AHUS	Muller de Diego Furtado, coiteleiro, de Santiago.
23. <i>Helena Fernández</i>	a. 1546	AHUS	Veciña de Santiago.
24. <i>Elena de Castro</i>	a. 1547	AHUS	Muller de Alonso de Castro, veciña de San Breixo das Donas.
25. <i>Herena de Meire</i>	a. 1548	AHUS	Veciña do Meire (Melide).

Nome	Data	Fonte	Notas
26. <i>Helena Afonso</i> Pode se-la nº 21	a. 1549	ACS	Dote para o seu casamento con Lope Álvarez, escribán, veciño de Santiago. Helena era familiar do cóengo Fernando Alonso “el Viejo”, defunto.
27. <i>Elena Perera</i>	a. 1550	ARG	Na xurisdición de Salvaterra.
28. <i>Elena Vázquez</i>	a. 1552	AHUS	Vec ^a de Santiago, muller de Xoán Francés. Testa no Hospital.
29. <i>Elena Rodríguez</i>	a. 1553	AHUS	Muller de Antonio Rodríguez, veciño de Campo Redondo (Ribadavia); deben pagar a Álvaro de Taboada, veciño de Santiago, 36 ducados de ouro.
30. <i>Elena Rodríguez</i>	a. 1553	AHUS	Viúva de Xoán García, escribán, veciña de Padrón. Arrenda por 15 anos a Francisca de Lerma, abadesa do mosteiro de Santa Clara, unha leira sita no agro da Porta.
31. <i>Elena Pérez</i>	a. 1555	AHUS	Casada con Gaspar Pérez; na vila e porto “del Carril”.
<i>Helena Vázquez</i> Pode se-la nº 28	a. 1557	AHUS	Veciña de Santiago (Arrabal das Hortas).
32. <i>Elena de Castillo</i>	a. 1558	AHUS	Diego Rodríguez, cóengo de Santiago, outorga dote a favor de Andrés Ramos, escribán, veciño de Santiago, polo seu casamento con Elena de Castillo. Arrendamento por dez anos, de Francisco del Rego, cóengo de Santiago, en nome de Vasco de Vivero, rexedor de Santiago, a Andrés Ramos, escribán e veciño de Santiago, e á súa muller, Elena de Castillo, dunha casa na rúa do Vilar. Carta de pagamento e coñecemento de bens dotais de Andrés Ramos, escribán, veciño de Santiago e de Elena de Castillo, a súa muller (a. 1559 AHUS).
33. <i>Helena Roriz</i>	a. 1558	ACS	Solteira, veciña de San Simón de Ons de Cacheiras. Vende toda a parte que ten no lugar e casar de Roriz por dous ducados de ouro.
34. <i>Elena García</i>	a. 1558	AHUS	Nai de María de Rabáns e viúva de Fernán de Rabáns, mercador de Santiago.
35. <i>Elena González</i>	a. 1560	AHUS	Ama de Vasco da Costa, quen a dota para o seu casamento con Xoán García de Cambados, mareante.

Nome	Data	Fonte	Notas
36. <i>Elena de Ameneiro</i>	a. 1562	AHUS	Veciña de San Simón de Ons (Teo). Testa no Hospital.
37. <i>Helena de Portomarín</i>	a. 1563	ACS	Muller de Fernando Domínguez, ferrador, veciño de Pontevedra; era irmá de Bartolomé Trigo, tamén en Pontevedra.
<i>Elena del Castillo</i> É a nº 32	a. 1564	AHUS	Veciña de Santiago. Obrigación de prover á cidade de Santiago de viño segundo o manda a ordenanza dada pola xustiza da cidade.
<i>Helena del Castillo</i> É a nº 32	a. 1565	ACS	Viúva de Andrés Ramos, escribán. // Herdouna Lucas Martínez, racioneiro de Sancti Spiritus, quen lle entregou a Xoana de Albín unha manda que Helena lle deixara no seu testamento polos anos que estivo ó servizo da falecida. // Testamento e memoria dos enxovais e bens de Helena del Castillo, viúva de Andrés Ramos, escribán (a. 1565-68 AHUS).
38. <i>Helena Martínez</i>	a. 1565	ACS	Por Vileiriz (O Páramo).
39. <i>Helena da Cruz</i>	a. 1565	ACS	Casada con Marcos do Toxal, veciño de San Martiño de Mugares. Afóránlle a Mencía de Andrade, viúva, veciña de Santiago, unha herdade e pagarán de renda cada ano medio moio de viño branco.
40. <i>Helena González</i>	1565	ACS	Casada con Xoán de Montes, veciño de Portonovo; reciben de Pedro Farto, clérigo, veciño de Santiago, unha carga de centeo, unha fanega de trigo, un xogo de cama e outros bens que Farto lles pagou como dote.
41. <i>Helena García</i>	a. 1565	AHUS	Muller de Xoán Fernández, zapateiro de Santiago.
	a. 1566	ACS	Muller de Xoán Fernández, zapateiro, veciño de Santiago. Preiteaban con Bartolomé da Silva, labrador, veciño de San Miguel de Sarandón (Vedra) pola curadoría da menor María de Rabáns. Teñen que entregarlla ó Bartolomé.
42. <i>Helena Rodríguez</i>	a. 1565	ACS	
43. <i>Erena de Puga</i>	a. 1565	AHUS	Casada con Álvaro Taboada, filla de Pedro Vázquez de Puga, veciño de Esposende. Era irmá de <i>Policena de Puga</i> .
44. <i>Elena Fernández</i>	a. 1566	AHUS	Muller de Xoán Sánchez, tecedor.

Nome	Data	Fonte	Notas
45. <i>Helena de Insua</i>	a. 1566	ACS	Muller de Pedro Miguez, xastre, veciño de Luou (Teo).
46. <i>Helena Fernández</i>	a. 1566	ACS	Defunta. Casada con Francisco de Villalpando, mercador, veciño de Santiago.
47. <i>Helena de Albela</i>	a. 1568	ACS	Nai de Xácome de Albela, veciño de Santa Cruz de Ribadulla.
48. <i>Helena Gómez</i>	a. 1568	ACS	Casada con Paio Rodríguez; herdounos un fillo chamado Pedro Gómez, estudante. Foran veciños do porto de Sada.
49. <i>Herena de Vilas</i>	a. 1568	ACS	Muller de Diego Fernández; veciños da Xesta (Lalín).
<i>Helena García</i> <i>Herena García</i> É a nº 41	a. 1569	ACS	Viúva. Arréndalle a Alonso González, calceteiro, veciño de Santiago, o soto da casa que posúe na rúa da Porta da Pena, durante tres anos e por unha renda anual de tres ducados. Viúva de Xoán Fernández; eran veciños de Santiago.
<i>Helena de Puga</i> É a nº 43	a. 1569	AHUS	Viúva de Álvaro de Taboada, mercador, veciño de Santiago.
50. <i>Elena Rodríguez</i>	a. 1570	ARG	Alonso Aceiro e a súa filla Elena Rodríguez contra Diego Rodríguez, sobre estupro.
51. <i>Helena de Abad</i>	a. 1570	ACS	Hérdaa a súa filla María de Abad, casada con Xoán de Noenlle, veciño de San Simón de Ons.
52. <i>Herena Díaz</i>	a. 1570	ACS	Viúva, veciña de Santiago; tiña un fillo chamado Gregorio Díaz, clérigo.
53. <i>Helena Martínez</i>	a. 1570	ACS	Casada con Álvaro Martín, peixeiro; eran veciños de Santiago. Fernán de Perlada, mercador, veciño de Santiago, págalles sete ducados, que lle debía a Helena, por estar traballando baixo o seu servizo durante catro anos.
54. <i>Helena Picado</i>	a. 1571	ACS	Casada con Alonso Picado, veciño de Pereira (O Pino). Pedro Louzán, zapateiro, veciño de Santiago, pagoulles os reais en que conviñeran o coidado do seu fillo durante un ano.
55. <i>Elena García de Ligonde</i>	a. 1571	ARG	Sobre paga de renda en Lestedo (Palas de Rei).

Nome	Data	Fonte	Notas
56. <i>Helena López Helena López de Andrade</i>	a. 1572	ACS	Casada con Xoán Rodríguez de Parga, escribán; veciños de Santiago. Benito Méndez de Andrade, veciño e rexedor de Santiago págalles 380 ducados con que remata o pago do dote estipulado. // Macías González e María Douteiro, a súa muller, veciños de Tremoedo (Vilanova de Arousa), páganlle ó matrimonio Parga/López, por todo o servizo que ela lles prestara.// Sinálanselles ó señor doutor Benito Méndez de Andrade e á súa nai, Helena López de Andrade, unha sepultura na capela de Mencía de Andrade por ser os parentes máis propincuos da defunta, dándolles licencia para poñer na sepultura o escudo de armas (a. 1608 ACS).
57. <i>Herena Pérez</i>	a. 1572	ACS	Estante en Santiago. Candeeira na igrexa de Santiago (a. 1574 ACS). Serviu como criada durante catro anos e medio a Sebastián da Granxa, mercador, veciño de Santiago (a. 1582 ACS).
58. <i>Elena de Sosa</i>	a. 1572	AHUS	Viúva de Pedro Díaz, veciña de illa de La Canaria e natural de Lisboa (Portugal). Testa no Hospital de Santiago.
59. <i>Elena Rodríguez</i>	a. 1573	AHUS	Filla de Domingo da Lama, de Rellas (Silleda), quen se compromete a entregar uns bens dotais ó ferreiro Pedro Fernández, de Noía, pola voda coa filla.
60. <i>Helena Portilla</i>	a. 1574	ACS	Casada con Gonzalo de Campos; eran veciño de Pazos (Silleda). Ela era filla de Marquesa Portilla.
61. <i>Helena Méndez</i>	a. 1574	ACS	Muller de Xoán Pérez, carpinteiro, veciña de Santiago.
62. <i>Elena de Cazorra</i>	a. 1574	ARG	Oseira. <i>Cazorra</i> = mala lectura por Cazorraque? Vid. a nº 80.
63. <i>Helena Rodríguez</i>	a. 1574	ACS	Casada con Xoán Fernández, veciño de Chapa (Silleda).
<i>Elena de Puga Herena de Puga É a nº 43</i>	a. 1574	AHUS ACS	Veciña de Santiago.
64. <i>Helena de Deseiro</i>	a. 1575	ACS	Viúva de Alonso Picón de Deseiro, veciño de Sergude (Boqueixón).

Nome	Data	Fonte	Notas
65. <i>Helena de Castro</i>	a. 1575	ACS	Viúva. Foi herdeira de Álvaro de Castro, cóengo de Santiago.
66. <i>Elena Fernández</i>	a. 1575	AHUS	Muller de Xoán Fernández de Furelos, zapateiro, veciño de Santiago.
67. <i>Helena de Ribas</i>	a. 1577	ACS	Casada con Gregorio de Ribas “el Viejo”. Venden por dezaseis ducados a Xácome Vázquez, racioneiro de Sancti Spiritus, a parte que posúen dunha casa sita na Algalia de Arriba.
68. <i>Helena de la Fuente</i>	a. 1577	ACS	Martín de Vergara, zapateiro, veciño de Santiago, entrégalle como dote vinte ducados para contraer matrimonio con Xoán Gómez.
69. <i>Helena do Monte</i>	a. 1578	ACS	Defunta. Un seu fillo, Rodrigo do Monte, residente en Toledo, pide un documento notarial que dea fe da súa viaxe, a lombos dun <i>rocín</i> , á cidade citada, acompañado das súas dúas irmás e que testemuñe á súa vez a ausencia de peste en Santiago para poder partir dela.
70. <i>Helena González</i>	a. 1579	ACS	Muller de Xácome González, veciño de Orazo (A Estrada).
71. <i>Helena de Nóvoa</i>	a. 1580	ACS	Veciña de Santiago.
72. <i>Elena Gil</i>	a. 1580	PadrónSClo- dio Ribeiro	Muller de Pedro Sueyro.
73. <i>Elena Rodríguez</i>			Muller de Rodrigo de Santamaría. Criada por Gonzalo Rodríguez de Araúxo e Sebastiana Benido.
74. <i>Helena Álvarez</i>	a. 1581	ACS	Parente e criada de Luísa del Castillo, viúva, veciña de Santiago, que a dota con 80 ducados e outras cousas para casar con Xoán Gómez, tundidor, de Santiago.
	a. 1582		Casada con Xoán Gómez, tundidor, veciño de Santiago, a Luisa del Castillo, que lles entregou os 80 ducados prometidos na escritura de dote nupcial.
75. <i>Elena Suárez de Villamarín</i>	a. 1582	ARG	Casada con Pedro López de Pallares; casa no barrio das Hortas de Santiago.
76. <i>Helena González</i>	a. 1582	ACS	Veciña de Santiago, con Xoán Barbado, veciño de Fiopáns, a quen entrega dúas vacas, de cinco e tres anos, e tres cabras, para que as coide, obtendo, como beneficio, o terzo das crías que produzan.

Nome	Data	Fonte	Notas
77. <i>Elena Rodríguez</i>	a. 1583	AHUS	Muller de Fernán Dourado; avós maternos de Domingo Cao, natural de Celeiro de Mariñaos (Barreiros). Limpeza de sangue.
78. <i>Elena Ferreira</i>	a. 1583	ARG	Muller de Gregorio de Quinteiro.
79. <i>Helena de Castro</i>	a. 1585	ACS	Viúva, veciña de San Breixome de Donas.
<i>Helena de Puga</i> É a nº 43	a. 1583	ACS	Veciña de Esposende (Cenlle); tiñalle alugada unha casa na rúa da Acibechería a Xácome Pérez, sombreireiro, a catorce ducados que lle debía pola renda dun ano.
80. <i>Elena Cacurreque</i>	a. 1583	ARG	En Cazurraque (documento de Oseira). Vid. a nº 62.
81. <i>Elena Álvarez</i>	a. 1583	ARG	Filla de Pedro Álvarez do Chao; en Valdeorras.
82. <i>Elena Fernández</i>	a. 1584	ARG	Viúva de Fernando Ares. Preito co comendador de Portomarín.
83. <i>Herena da Torre</i>	a. 1584	ACS	Viúva de Bartolomé de Rubio da Torre, veciña de Lamas (Boqueixón).
84. <i>Herena da Torre</i>	a. 1585	ACS	Viúva de Xácome de Lamas, veciña de Lamas (Boqueixón).
85. <i>Herena Sánchez</i>	a. 1585	ACS	Gonzalo Porra e Xoán Porra, escribáns, veciños de Santiago, dótana para que case con Saturnino Fernández, cerralleiro santiagués, con 100 ducados e outras cousas.
86. <i>Helena de Romay</i>	a. 1585	ACS	Casada con Pedro Vázquez de Abreu, veciño de Pontevedra. Afóranlle ó mosteiro de Santa Clara da cidade de Santiago as illas sitas entre a vila de Cangas e a de Baiona, e outros lugares, na vila de Vigo, polas súas vidas e dúas voces e por unha renda anual dun dobrón de ouro e cinco ducados.
87. <i>Helena García</i>	a. 1586	ACS	Viúva de Pedro Martínez, zapateiro, veciño de Santiago.
<i>Elena García</i>	a. 1586	ARG	Sobre os bens do vínculo fundado por Ares García de Raxó e María do Río en Pontevedra.
88. <i>Helena Suárez de Villamarín</i>	a. 1586	ACS	Casada con Pedro López de Pallares. Foi a súa segunda muller (a. 1593 ACS).
89. <i>Helena López de Andrade</i>	a. 1586	ACS	Casada con Xoán Rodríguez de Parga, escribán.

Nome	Data	Fonte	Notas
90. <i>Helena González</i>	a. 1586	ACS	Casada con Bartolomé de Vieiro, veciño de Sar. O dote dela: tres ducados.
<i>Helena da Torre</i> É a nº 83	a. 1587	ACS	Viúva de Bartolomé da Torre, veciña de Lamas (Boqueixón)
91. <i>Helena de Cardama</i>	a. 1587	ACS	Casada con Gonzalo Salvado, veciño do Carballal (Santiago de Compostela).
92. <i>Elena Bermúdez</i>	a. 1588	ARG	Veciña da Terra de Vilalba. Sobre ben dotais no Aparral, nas Pontes de García Rodríguez
93. <i>Elena Fernández</i>	a. 1589	AG	Casada con Bartolomé Calvo; venda en Monforte.
94. <i>Elena de Balboa</i>	a. 1589	ARG	Veciña de Dúas Igrexas (Forcarei).
95. <i>Helena López</i>	a. 1592	ACS	O seu pai, Xácome López, veciño de Bascuas (Vila de Cruces), paga trece ducados por unha dispensa para que a filla poida contraer matrimonio con Alonso Dono, por seren parentes en cuarto grao.
96. <i>Elena López</i>	a. 1592	ARG	Viúva de Xoán Rodríguez de Parga, veciña de Santiago.
97. <i>Elena de Vega</i>	a. 1592	ARG	Casada con Benito Gómez. Sobre bens que fincaron de Xoán Gómez, “el viejo”, veciño do lugar do Canedo, freguesía de Ardemil, e a súa muller Elena de Veira.
98. <i>Elena González</i>	a. 1593	ARG	Viúva; reivindica o Souto do Val de Brollo, en Teilán (Bóveda).
99. <i>Helena de Castro</i>			Vec ^a das Donas (Boqueixón).
100. <i>Elena das Filgueiras</i>	a. 1594	ARG	Vende bens en Moeche.
101. <i>Elena da Dano</i>	a. 1595	ARG	Preito co bacharel Veloso sobre servidume dunha ventá; en Ribadavia.
<i>María Elena de Puga</i> É a nº 43	a. 1595	ARG	En Esposende; doc. do mosteiro de San Clodio.
102. <i>Elena Afonso</i>	a. 1597	ARG	Muller de Xoán Pérez; venden bens en Sarandós (Abegondo).
103. <i>Herena Miguero</i> Erro de lectura por <i>Nogueiro</i> ?	a. 1597	ACS	Viúva de Pedro Varela.

Nome	Data	Fonte	Notas
104. <i>Elena do Coto</i>	a. 1598	ARG	Casada con Alonso de Castro; venden bens en Carnoedo (Sada).
105. <i>Elena López</i>	a. 1599	ARG	Viúva de Xácome Fandiño; cede bens en Andavao (Boimorto) a favor de Lorenzo Fandiño e a súa muller.
<i>Herena de Balboa</i> É a nº 94	a. 1599	ARG	Veciña de Santa María de Dúas Igrexas.
106. <i>Elena Casera</i>	a. 1501- 1600	ARG	
107. <i>Elena Suárez de Villamarín</i>	a. 1505- 1599	ARG	Viúva de Pedro López de Somoza.
108. <i>Elena Álvarez</i>	a. 1600	ARG	Casada con Diego Alonso.
109. <i>Elena de Lea</i> Erro de lectura por Cea?; cfr. a nº 216.	a. 1601	ARG	Viúva de Esteban Pérez; restitución dunha casa en Baiona.
110. <i>Elena de Nóvoa</i>	a. 1605	ARG	Muller de Francisco Osorio; en Ourense.
111. <i>Elena de Saburido</i>	a. 1606	ARG	Testamento.
112. <i>Herena González</i>	a. 1606	ACS	Veciña de Pontevedra. Asina un contrato con Francisco Rodríguez, sombreireiro de Betanzos, polo cal <i>Herena</i> asenta con el a Xoán González, seu fillo, durante dous anos para que aprenda o oficio de sombreireiro, por prezo de oito ducados.
113. <i>Helena de Cartemil</i>	a. 1608	ACS	Casada con Pedro de Liripio, veciño de Orazo (A Estrada).
114. <i>Helena Rodríguez</i>	a. 1608	AHUS	Veciña de Santiago, viúva de Gregorio Rodríguez. Testa no hospital.
115. <i>Herena de Vila</i>	a. 1608	ACS	Viúva de Gonzalo de Altamira, veciña de Cira (Silleda).
116. <i>Elena Fernández</i>	a. 1609	AHUS	Viúva de Bastián Fernández, veciña de San Miguel dos Agros da cidade de Santiago. Testa no hospital.
117. <i>Elena Caramesa</i>	a. 1609	ARG	Muller de Domingo Luís.
<i>Herena López de Andrade</i> É a nº 56	a. 1609	ACS	

Nome	Data	Fonte	Notas
118. <i>Helena Rodríguez</i>	a. 1611	AHUS	Veciña de Santiago, viúva de Gregorio Rodríguez. Testa no hospital.
119. <i>Elena Carvalla</i>	a. 1612	ARG	En Laiosa.
120. <i>Helena de Deseiro</i> Non é a nº 64	a. 1612	ACS	Muller de Gabriel de Texo, veciño de Sergude.
121. <i>Elena Rochoso</i>	a. 1615	ARG	Casada con Alonso de Castro.
122. <i>Elena de Veiras</i>	a. 1616	ARG	
123. <i>Helena Mosquera</i>	a. 1618	ACS	Casada con Damián de Araúxo; veciño de Razamonde (Cenlle).
124. <i>Helena de Senande</i>	a. 1618	ACS	Casada con Pedro de Quián “el Mozo”, labrador, veciño de Sergude (Boqueixón).
125. <i>Herena Cao</i>	a. 1620	ACS	Veciña de San Xián de Sales (Vedra).
126. <i>Elena González</i>	a. 1621	AHUS	Casada con Pedro de Castro. Avoa materna de Alonso do Rego, natural de Gaibor. Probas de limpeza de sangue.
127. <i>Elena Blanca</i>	a. 1622 a. 1699	ARG	Viúva de Domingo de Abeledo.
<i>Helena López de Andrade</i> É a nº 56	a. 1627	AHUS	Viúva de Xoán Rodríguez de Parga, escribán da Audiencia arcebispal. Escritura de pago do mosteiro de Belvís a Elena López de Andrade, viúva de Xoán Rodríguez de Parga, de 700 ducados polo dote de María de Andrade.
128. <i>Herena Sánchez</i>	a. 1629	ACS	Muller de Domingo da Silva, veciño de Sergude (Boqueixón).
129. <i>Elena de Castro Puga</i>	a. 1632	AHUS	<i>dueña</i> viúva, de Santiago. Paga un dote a Marcos Mosquera, barbeiro, de Santiago, para o seu casamento con Catalina Núñez, criada da dita Elena.
<i>Elena de Andrade</i> Pode se-la nº 56	a. 1632	AHUS	
130. <i>Elena de Antelo</i>	a. 1642	ARG	Muller de Domingo Datán; lugar de Vilacova en San Pedro de Bugallido, Negreira
<i>dona Helena de Castro y Puga</i> É a nº 129	a. 1644	ACS	Muller de don Pedro Bermúdez de Castro, cabaleiro do hábito de Santiago, veciño de Santiago.

Nome	Data	Fonte	Notas
131. <i>Dona Elena Pimentel</i>	a. 1644	ARG	Fundara un vínculo e morgado.
132. <i>dona Helena de Onís</i>	a. 1645	ACS	Filla de Antonio de Onís, veciño de Pontevedra. Quere entrar como relixiosa no convento de San Quirce de Valladolid.
133. <i>Elena Calveira</i>	a. 1647	ARG	Viúva de Pedro Montero.
<i>dona Helena de Mera y Castro</i> É a nº 129	a. 1650	ACS	Muller de D. Pedro Bermúdez y Castro, cabaleiro da Orde de Santiago, veciños de Santiago.
134. <i>Helena de Araújo</i>	a. 1654	ACS	Casada con Francisco Rodríguez Muñiz, veciño de Santiago. Foi herdeira universal do licenciado Blas de Araújo, racioneiro do colexio de Sancti Spiritus.
135. <i>Elena de Porras</i>	a. 1658	ARG	Viúva de Benito López de Bendaña e nai de Rodrigo Bendaña e Pereira.
136. <i>Elena García</i>	a. 1664	ARG	Casada con Benito de Castro. Santiago.
<i>Elena García de Searas</i> É a nº 136	a. 1679		Viúva do rexedor don Benito de Castro.
<i>Elena García de Seares</i> É a nº 136	a. 1714		Muller de Benito de Castro.
<i>Elena García de Seares</i> , do conde de Monterrei É a nº 136	a. 1714	AHUS	Muller de Benito de Castro e Gosende, rexedor perpetuo do Santo Oficio; avós paternos de Xosé Martínez de Castro, natural de Padrón, opositor a unha bolsa do Colexio de Fonseca. Probas de limpeza de sangue. Información de limpeza de sangue de Fradique Antonio Martínez de Araújo e Castro, natural de Padrón, colexial electo a unha bolsa do Colexio de San Xerome.
<i>Elena de Antelo</i> É a nº 130	a. 1666	ARG	Casada con Domingo Datán.
<i>Elena de Mera y Castro</i> É a nº 129	a. 1667	ARG	Nai de don Xoán Bermúdez de Castro; co rexedor Francisco Tenorio, sobre renuncia do seu oficio de rexedor de Pontevedra.
137. <i>dona Helena de Andrade</i>	a. 1668	ACS	Monxa no convento de Santa Clara da cidade de Santiago.

Nome	Data	Fonte	Notas
138. <i>Elena de Prado</i>	a. 1668	ARG	Casada con Lorenzo do Carril; na Coruña.
<i>Elena Mera y Castro</i> <i>/ Elena de Mera</i> É a nº 129	a. 1672	ARG	Viúva de Antonio Vermúdez; en San Pedro de Filgueira.
139. <i>Elena de Arosa</i>	a. 1674	ARG	En Berres.
140. <i>Helena Méndez</i>	a. 1676	ACS	En Santiago.
141. <i>Elena Vázquez</i>	a. 1679	ARG	Na xurisdición de Quiroga.
142. <i>Elena Daval</i>	a. 1681	ARG	Casada con Gregorio da Nogueira.
143. <i>Elena de Aguiar</i> <i>y Ulloa</i>	a. 1682	ARG	Muller de Alexandre Maceda.
144. <i>Elena Mujico</i>	a. 1682	ARG	Casada con Simón López; unha casa e outros bens no barrio de Tarás, extramuros da cidade de Santiago.
145. <i>Elena de Cadabid</i>	a. 1682	ARG	Xurisdición de Montes.
146. <i>dona Elena</i> <i>de la Fuente</i>	a. 1684	ARG	Herdeira de Xoán de la Fuente, escribán, casada con don Xerónimo López de Nodal.
147. <i>Elena Douteiro</i>	a. 1685	AHUS	Filla de Xoán Douteiro e María de Abelenda, veciños de Xavestre (Trazo).
148. <i>Francisca Elena</i> <i>das Seixas</i> <i>y Figueroa</i>	a. 1686	ARG	Dona do couto de Mende e Becín, acumulativamente con Isabel Loriga, veciña de Bergondo.
149. <i>Elena de Andrade</i>	a. 1691	ARG	Muller de Diego de Oia; en Pontevedra.
150. <i>Elena de Deza</i>	a. 1692	ARG	Xunto con Simón Sánchez venden a Domingo de Deza a súa parte no prado de Liñares e outros bens.
151. <i>Elena de Ponte</i>	a. 1692	ARG	Casada con Baltasar Pardo de Castro.
152. <i>dona Elena Isabel</i> <i>Varela</i>	a. 1692	ARG	Convento da Anunciación de Baiona.
153. <i>Elena de Castro</i>	a. 1692	ARG	
154. <i>Elena Vázquez</i>	a. 1693	ARG	Veciña de San Mamede de Lamas, xurisdición de Ventosa.
155. <i>Elena Rey</i>	a. 1694	ARG	Xunto con Antonio de la Iglesia vende a Xosé Ferro de Castro a leira de Fontemouro na agra de Lamas.

Nome	Data	Fonte	Notas
156. <i>Elena de Maquieira</i>	a. 1696	AHUS	Casada con Xoán Martínez, avoa materna de Bartolomé Martínez, natural de Tourón, opositor capelán do colexio de Fonseca.
157. <i>Elena Rayón</i>	a. 1696	ARG	
158. <i>Elena de Caneda</i>	a. 1696	ARG	
159. <i>Elena Sánchez de Cernadas</i>	a. 1697	ARG	Muller de Pascual de Béxeres, labrador, veciño de Lesende.
160. <i>Elena del Rial</i>	a. 1698	AHUS	Muller de Xoán de Andrade. Avós paternos de Ignacio de Andrade, natural de San Miguel de Couso. Limpeza de sangue.
161. <i>Elena Salgado Ribadeneira</i>	a. 1699	ACS	Muller de Xoán García de Prado; avós paternos de Xoán Xosé Prado, natural de San Cristovo de Dormeá, colexial electo a unha bolsa sumulista do Colexio de San Xerome.
162. <i>Francisca Elena Muñiz de Pedrosa</i>	a. 1600-1699	ARG	Administradora dos bens de Andrés Muñiz de Pedrosa; capela de Santo Antonio no mosteiro de Magdalena de Arzúa.
163. <i>Dona Elena Vaamonde y Valcárcel</i>	a. 1600-1699	ARG	Preito por un vínculo fundado por Antonio Díaz Teixeira e <i>Elena de Valcárcel</i> .
164. <i>Elena de Lamas</i>	a. 1700	ARG	
165. <i>Dominga Elena Calvo de Deza</i>	a. 1700	ARG	Casada con Diego Núñez Espantoso.
166. <i>Elena de Monteagudo</i>	a. 1700	AHUS	Casada con Francisco Antonio de Barros, veciño de Quireza (Cerdedo). El testa no hospital.
<i>Francisca Elena Seixas Muñiz de Pedrosa</i> É a nº 162	a. 1701	ARG	Viúva.
167. <i>Elena de Tunes</i>	a. 1702	ApelidosBerdoias	Muller de Bernabé Rodríguez.
<i>Francisca Elena de Pedrosa Muñiz</i> É a nº 162	a. 1702	ARG	Pago de esmolas e misas e sermón na capela de Santo Antonio do convento de San Francisco de Viveiro, que fundara Andrés Pérez Pedrosa.

Nome	Data	Fonte	Notas
168. <i>Elena de Pose de Rioboo</i> <i>Elena Pose de Rioboo</i>	a. 1702 a. 1709	ARG	
169. <i>Elena Pita Boado</i>	a. 1702	ARG	
170. <i>Elena de Lago</i>	a. 1703	ARG	Veciña de Brandoás (Zas).
171. <i>Elena do Busto</i>	a. 1703	ARG	Na xurisdición de Soneira.
172. <i>Elena Dánguez</i> Mala lectura por <i>Domínguez?</i>	a. 1704- 1705	ARG	Viúva de Antonio Vidal; veciños de Nande (Laxe).
173. <i>Elena González</i>	a. 1706	AHUS	Veciña de Seavia (Coristanco) e moradora no lugar de Amboade en terra de Bergantiños. Testa no hospital.
174. <i>Elena de Rivadeneira</i>	a. 1708	AHUS	Casada con Xosé Antonio Baamonde Parga. Nai de Xosé Antonio Baamonde e Parga, natural de Trobo (Begonte), colexial electo a unha bolsa sumulista do Colexio de San Xerome, destinada ós naturais do bispado de Mondoñedo.
175. <i>Elena Danza</i>	a. 1708	ARG	Viúva.
176. <i>Elena Barreiro</i>	a. 1710	AHUS	Filla de Alberto Barreiro e Catalina Froiz, veciña de Escuadro (Silleda).
177. <i>Elena de Castro</i>	a. 1712	AHUS	Viúva de Bartolomé Rodríguez, veciña de Codeseda (A Estrada).
178. <i>Elena Bernarda Pacheco</i>	a. 1713	ARG	En Santiago.
179. <i>Elena de España</i> <i>Juana Elena de España</i>	a. 1713 a. 1716	ARG	En Betanzos.
180. <i>Elena de Asorey</i>	a. 1715	ARG	
181. <i>Elena Álvarez de Cedrón</i>	a. 1718	ARG	Solteira, en Castroverde.
182. <i>Elena Dabeleira</i>	a. 1720	ARG	
183. <i>Elena Costoya</i>	a. 1720	ARG	Rosendo Calvo; amancebamento, en Santiago.

Nome	Data	Fonte	Notas
184. <i>Elena Falcón</i>	a. 1721	AHUS	Casada con Pedro Piñeiro; pais de Gerónimo Piñeiro y Falcón, natural de Tui. Limpeza de sangue.
185. <i>Ana Elena Catoira</i>	a. 1721	ARG	Viúva de Manuel Antonio Martínez.
186. <i>dona Elena Sanjurjo</i>	a. 1721	ARG	
187. <i>Elena de Otero</i>	a. 1728	ARG	Dominga, Isabel e Elena de Otero, solteiras e veciñas de Frades; sobre algúns delitos.
188. <i>dona Elena de Romay</i>	a. 1731	ARG	Casada con don Francisco Santos; preitea por un vínculo fundado polo licenciado Álvaro de Aballe, cóengo.
189. <i>Elena Vázquez</i>	a. 1733	AHUS	Viúva de Domingo de Rivas, veciña Santiago, parroquia de Santa María Salomé. Testa no Hospital.
190. <i>Elena de Araújo</i>	a. 1733	ARG	Muller de Lucas Benavides Ponce de León, veciño de Vigo (San Tomé de Feixeiro).
191. <i>Elena Lobera</i>	a. 1733	ARG	
192. <i>Elena Facorro</i>	a. 1734	AHUS	Viúva de Antonio do Pazo Pasenria, veciña de Santa María de Sar extramuros da cidade de Santiago. Testa no hospital.
193. <i>Dona Jacinta Elena Fernández Navarrete</i>	a. 1739	ARG	
194. <i>Elena López</i>	a. 1740	ARG	Casada con Domingo de Carril; en Boente.
195. <i>Elena Estévez</i>	a. 1740	ARG	
196. <i>Elena Butler</i>	a. 1740	Casamentos Coruña	Natural de Callex, Caller? ou Calais?; casa con Patricio Lasy.
197. <i>Elena Miranda</i>	a. 1741	ARG	Por Cambre.
198. <i>Elena Montero</i>	a. 1744	ARG	Viúva de Xoán Díaz, nai de Xosé Díaz.
199. <i>Elena de Bouzas</i>	a. 1744	ARG	Fundara un vínculo.
<i>Elena de España Sanjurjo</i> Debe se-la nº 179	a. 1747	ARG	En Santiago.

Nome	Data	Fonte	Notas
200. <i>Elena Méndez</i>	a. 1748	AHUS	Casada con Diego Fernández Feixoo; pais de Xosé Fernández Feixoo, natural de Saa, Vilar de Santos; información de limpeza de sangue para ser colexial electo a una bolsa sumulista do Colexio de San Xerome.
201. <i>Elena del Río</i>	a. 1749	AHUS	Oriúnda de Santa Cruz de Montaos; veciña de Poulo (Ordes). Avoa materna de Francisco Antonio del Río Maldonado; para ser médico do Real Hospital.
202. <i>Elena de Vaamonde</i>	a. 1750	CME	En Cabanas.
203. <i>Elena de Pedrido</i>	a. 1751	CME	En Betanzos.
204. <i>Elena da Graña</i>	a. 1752	CME	Costureira. En Pontevedra.
205. <i>María Elena Moldes</i>	a. 1752	CME	Merceira ou tendeira polo miúdo. En Pontevedra.
206. <i>Elena Pérez de Sambar</i>	a. 1752	CME	Veciña sen profesión coñecida. En Pontevedra.
207. <i>Elena da Graña</i>	a. 1752	CME	Costureira. En Pontevedra.
208. <i>Elena López</i>	a. 1752	CME	Costureira e pasadora do ferro. En Santiago.
209. <i>Elena Rodríguez</i>	a. 1752	CME	Panadeira. En Santiago.
210. <i>dona Elena Catoira [=Catoyra, Catoeira]</i>	a. 1753	CME	En Coristanco, Verdes.
211. <i>Elena de León</i>	a. 1753	CME	Panadeira e taberneira. En Tui.
212. <i>Elena de Lovera Montenegro</i>	a. 1753	ARG	Preito con Bernardo Castro Basanta.
213. <i>Elena Bentrón</i>	a. 1763	CME	En Padrón.
214. <i>Elena Calviño</i>	a. 1782	ARG	
215. <i>Elena do Rial</i>	a. 1700-1799	ARG	Con Xoán de Andrade.
216. <i>Elena de Cea</i>	a. 1700-1799	ARG	Xunto con Esteban Pérez de Ceta fundou un vínculo. Monxas da Anunciación, en Baiona.
217. <i>Elena da Iglesia</i>	a. 1700-1799	ARG	Casada con Domingo do Penedo.

Nome	Data	Fonte	Notas
218. <i>Elena Cabacos</i>	a. 1700-1799	ARG	Fundou un vínculo.
219. <i>Elena Sánchez de Ulloa</i>	a. 1700-1799	ARG	Fundou un vínculo.
220. <i>Elena Gómez</i>	a. 1701-1800	ARG	Casada con Xoán Fernández de Freixomil.
221. <i>Elena Casteleira</i>	a. 1701-1800	ARG	Preito con Xoán Antonio Duro, sobre extracción de alfaias.

Iseu

Nome	Data	Fonte	Notas
1. <i>Iseo Enríquez</i>	a. 1484	Ferro Couselo	
<i>Iseu</i> Pode se-la nº 1	a. 1491	RivasOnom	En Ourense.
2. <i>Iseu López</i>	a. 1500	ARG	Gasto que fixo María García nas honras de <i>Iseu López</i> , súa nai.
<i>Iseu López</i>	a. 1502		Testamento de <i>Iseu López</i> , veciña de Pontedeume; mellora a Pedro Núñez de Vilouzás e déixao como herdeiro xunto coa súa irmá, María García.
<i>Iseu López de Montenegro</i>			Testemuño de que María García, filla de <i>Iseu López de Montenegro</i> , deixaba como herdeiros os seus fillos.
<i>Iseu López</i>	a. 1503		Autos e alegación de Pedro Núñez de Vilouzás no preito con María García, sobre a mellora de <i>Iseu López</i> .
<i>Iseu López</i>	a. 1511		Carta de pagamento dunha manda testamentaria de <i>Iseu López</i> .
<i>Iseu López</i>	a. 1526		Poder de Sancha Núñez, muller de Juan Piñeiro de Narahío, a procuradores na Real Audiencia de Galicia para solicitar partilla dos bens de <i>Iseu López</i> , súa avoa, en beneficio dos fillos de Pedro Núñez.

Nome	Data	Fonte	Notas
3. <i>Iseo González de Ribadeneira</i>	a. 1527	ARG	Outórgalle un foro a Catarina Osorio de propiedades, décimos, casas etc. na aldea de Buxán (O Viso, O Incio), nas freguesías do Viso e Goó (ambas no Incio), por medio real novo cada ano.
4. <i>Iseu López</i>	a. 1536	AHUS	Veciña de Santiago. Enferma que outorga testamento no Real Hospital.
5. <i>Iseo Álvarez</i>	a. 1542	PARES	Veciña de Ourense. Viúva de Pedro Sánchez de Cadórniga, preiteaba cunha súa cuñada chamada María Díaz de Cadórniga, sobre a herdanza do seu irmán Ruy Díaz de Cadórniga.
6. <i>Iseo Blanco</i>	a. 1547	Ferro Couselo	Filla do rexedor de Ourense.
7. <i>Iseo Miguez</i>	a. 1555	AHUS	Parente do cóengo Alonso Miguez; asentouna Francisco del Rego con Fernando das Seixas e coa súa muller, Mencía das Seixas, para que a educasen durante un ano.
8. <i>Iseo Fernández</i>	a. 1558 a. 1563	AHUS	Viúva de Rui Fernández, cerralleiro, veciño de Santiago. Reconto dos bens de <i>Iseo Fernández</i> , e nomeamento de Juan Pardo, cerralleiro, como curador dos seus dous fillos nados do seu primeiro matrimonio con Rodrigo Fernández.
9. <i>Iseu López</i> Familiar da nº 2	a. 1561	ARG	Arrendamento de bens outorgado por Juan Pardo de Quirós curador de Alonso Gómez, Leonor Bermúdez, <i>Iseu López</i> , fillos de Lopo Núñez de Vilouzás e Isabel de Ponte.
10. <i>Iseo de Miranda e Ribadeneira</i>	a. 1587	PCP	t. III, p. 379
11. <i>Iseo Vázquez</i>	a. 1595	ARG	Por Terra de Melide e Deza?
12. <i>Iseo de Taboada</i>	a. 1613	PARES	Viúva de Sancho López de Ron; veciña de Santo Adrao de Lourenzá; titora de María e <i>Iseo de Ron</i> .
13. <i>Iseo de Ron</i>			Filla da anterior.
14. <i>Iseo López de Aguiar</i>	a. 1646	ARG	Fundara un vínculo na freguesía da Canda (Piñor) polo que había litixios de posesión.

Nome	Data	Fonte	Notas
<i>Iseo Taboada</i> Pode se-la nº 11	a. 1693	ARG	Xunto con Antonia Montenegro, fundou unha obra pía que dotaron cunha casas na cidade de Lugo e outros bens; puxeron como testamenteiro a Jacinto do Barreiro, cura de Baamonde e de San Martiño de Pacios, ambas en Begonte.
15. <i>Iseo Fernández</i>	a. 1703	ARG	Fixara outra mellora noutro vínculo que se disputaba.

Dado que hai lugares chamdos Cusanca en Boqueixón e no Irixo, podemos pensar que tivo relación con Galicia Juan de Cusanca de León, que lexiti-mou unha filla, dona Isabel de Cusanca, que tivera, sendo clérigo de primeira coroa, cunha muller solteira chamada *Iseo Maldonado* (a. 1492 PARES).

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Avalle-Arce, Juan Bautista (1990). *Amadís de Gaula: el primitivo y el de Montalvo*. México: Fondo de Cultura Económica.
- Beceiro Pita, Isabel (1993). Modas estéticas y relaciones exteriores: la difusión de los mitos artúricos em la Corona de Castilla (s. XIII - comienzos del xv). *En la España medieval*. 16, 135-167.
- Boullón Agrelo, Ana Isabel (1998). A influencia franca na onomástica medieval galega. En: Dieter Kremer, ed. *Homenaxe ó profesor Ramón Lorenzo*. Vigo: Galaxia, vol. II, 867-901.
- Coduras Bruna, María (2015). *Por el nombre se conoce al hombre: Estudios de antroponomía caballeresca*. Zaragoza: Prensas de la Universidad de Zaragoza.
- Cunqueiro, Álvaro (1994). *Papeles que fueron vidas. Crónicas literarias*. Tusquets Editores. Barcelona. Edición e prólogo de Xesús Gonzalez.
- Ferro Couselo, Jesús (1953-1954). Los romances y los libros de caballería en la onomástica personal gallega de los siglos xv y xvi. *Posío. Arte y letras*. 3-13.
- García Gallarín, Consuelo (2014). *Diccionario histórico de nombres de América y España*. Madrid: Sílex.
- GNG = Boullón Agrelo, Ana I. coord. (2020-). *Guía de nomes galegos*. A Co-ruña: Real Academia Galega. Disponible en <https://academia.gal/nomes>

- ONC = Hanks, Patrick, Hodges, Flavia, Mills, A.D. e Room, Adrian (2002). *The Oxford Names Companion*. Oxford: Oxford University Press.
- Pardo de Guevara y Valdés, Eduardo (2009). Identidad y memoria genealógica. Una aportación al estudio de la antroponimia medieval gallega. *Anuario de Estudios Medievales*. 39, 1, 27-45.
- Platero Campo, Manuel Julio (2022). Los señores de la jurisdicción de Gaibor (Begonte-Lugo). *Boletín de Estudios de Genealogía Heráldica y Nobiliaria de Galicia*. 18.
- Usero González, Rafael e Breixo Rodríguez, X. Carlos (2005). Un exemplo de mobilidade familiar nos séculos xv e xvi, Seixas, Lago, Timiraos, Montoxos, Piñeiros e Alfeirás... Á sombra do poder da casa de Andrade. *Cátedra. Revista Eumesa de Estudios*. 12, 185-210.

Fontes

- ACS = *Arquivo - Biblioteca da Catedral de Santiago*. Santiago de Compostela: Catedral de Santiago de Compostela. Disponible en <http://csa.archivo3000.es/jopac/controladorconopac>
- AHUS = *Arquivo Histórico da Universidade de Santiago de Compostela*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela. Disponible en <http://www.usc.es/gl/servizos/arquivo/index.html>
- ApellidosBerdoias = Lema Suárez, Xosé M.^a (2006). *Onomástica histórica dunha parroquia galega: Berdoias (1607-2000)*. I. *Os nomes masculinos*. Santiago de Compostela: Asociación Galega de Onomástica / Instituto da Lingua Galega.
- ARG = *Arquivo do Reino de Galicia*. A Coruña. Disponible a través de <https://arquivo.galiciano.gal/arpadweb/gl/inicio/inicio.do>
- C. Alvar = Alvar, Carlos (2013). Antroponimia artúrica: Ayer y hoy. *Arba. Acta Romanica Basiliensia*. 24, 21-51.
- CasamentosCoruña = Tarrío, José M. (1998). Casamentos en la vieja Coruña: algunos matrimonios celebrados en la parroquial de Santiago durante los siglos XVIII y XIX. *Anuario Brigantino*. 21, 133-166.
- CDFPantón = Fernández de Viana y Vieites, José Ignacio (1994). *Colección diplomática del monasterio de Santa María de Ferreira de Pantón*. Lugo: Deputación provincial de Lugo.

- CDMaia = Maia, Clarinda de Azevedo (1986). *História do galego-portugués. Estado lingüístico da Galiza e do Noroeste de Portugal do século XII ao século XVI (com referència á situación do galego moderno)*. Coimbra: I.N.I.C.
- CDRamirás = Lucas Álvarez, Manuel e Lucas Domínguez, Pedro Pablo (1988). *San Pedro de Ramirás. Un monasterio femenino en la Edad Media. Colección diplomática*. Santiago de Compostela: Caixa Galicia.
- CDRibadavia = Enríquez Paradela, M. Carmen (1987). *Colección diplomática del monasterio y convento de Santo Domingo de Ribadavia*. Boletín Auriense. Anexo 8. Ourense: Museo Arqueológico Provincial.
- CDSalvadorCelanova = Vaquero Díaz, Beatriz (2004). *Colección diplomática do mosteiro de San Salvador de Celanova (Ourense) (ss. XIII - XV)*. 4 vols. [Santiago de Compostela]: Tórculo.
- CMB = Martínez-Barbeito, Carlos (1986). *Torres, pazos y linajes de la provincia de La Coruña*, Madrid: Everest.
- CME = Ministerio de Cultura (2004-). *Catastro de Ensenada* [web]. [Madrid]: PARES. Disponible en <http://pares.mcu.es/Catastro/>
- CODOLGA = López Pereira, Eduardo, dir. (2006-). *Corpus Documentale Latinum Gallaeciae*. Santiago de Compostela: Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades. Disponible en <http://corpus.cirp.es/codolga/>
- COQ = Otero Piñeyro Maseda, Pablo S. (2007). *Colección documental del archivo de la Casa de Otero de Quiroga (siglos XIII-XVIII)*. Lugo: Deputación de Lugo.
- Galiciana = Xunta de Galicia (2016-). *Galiciana. Arquivo Dixital de Galicia* [web]. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia. Disponible en <https://arquivo.galiciana.gal/arpadweb/gl/inicio/inicio.do>
- LíricaProfana = Brea, Mercedes, coord. (1996). *Lírica profana galego-portuguesa*. Santiago de Compostela: Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades.
- NG = Comisión de Toponimia da Xunta de Galicia (2003-). *Nomenclátor de Galicia*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia. Disponible en <https://www.xunta.gal/nomenclator>
- PadrónSClodioRibeiro = Fernández González, Frutos (2008). *O padrón de San Clodio de 1580: estudo histórico e onomástico*. Santiago de Compostela: Asociación Galega de Onomástica.

- PadrónsOurenseXV = López Carreira, Anselmo (1995). *Padróns de Ourense do século XV. Fontes estatísticas para a historia medieval de Galicia*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega.
- PARES = Ministerio de Cultura y Deporte (2008-). *Portal de Archivos Españoles* [web]. Madrid: Ministerio de Cultura y Deportes. Disponible en <http://pares.mcu.es/>
- PCP = Crespo Pozo, J. S. (1982). *Blasones y linajes de Galicia*. Tomo I: *Heráldica*. Tomos II - III - IV - V: *Blasones y linajes de Galicia. Parte Genealógica (De A a Z)*. Bilbao: Editorial La Gran Enciclopedia Vasca - Publicaciones del Monasterio de San Juan de Poyo (Pontevedra).
- POPM = Otero Piñeiro Maseda, Pablo S. e García González-Ledo, Xosé Antón (2009). Apuntes de los Ambía: linaje y parentelas (siglos XII-XVI). *Cuadernos de Estudios Gallegos* LVI (122), 455-457.
- RivasOnom = Rivas Quintas, Elixio (1991). *Onomástica persoal do Noroeste Hispánico*. Lugo: Alvarellos.
- TCelanova = Andrade Cernadas, José Miguel (1995). *O tombo de Celanova: estudio introductorio, edición e índices (ss. IX-XII)*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega.
- TerraDeza = García Oro, José e Novoa Gómez, M.ª Ángeles (2000). *La tierra de Deza en la Edad Media y el Renacimiento*. Lalín: Concello de Lalín.
- TSobrado = Loscertales de García Valdeavellano, M. Pilar (1976). *Tumbos del monasterio de Sobrado de los Monjes*. 2 vols. Madrid: Dirección General del Patrimonio Artístico y Cultural, Archivo Histórico Nacional.

A poética dos nomes. Funcionalidades da onomástica na poesía profana galego-portuguesa

Bieito Arias Freixedo
Universidade de Vigo

INTRODUCCIÓN

Son numerosos os traballos que, de forma xeral ou específica, e desde perspectivas varias, teñen por obxecto o estudo e análise da onomástica na poesía trobadoresca galego-portuguesa.¹

Déborah González, que rexistrou e catalogou os nomes, apelidos e alcumes presentes nos cancioneros, chamou a atención sobre a “diversidade e riqueza onomástica presente nas cantigas medievais galego-portuguesas” (2007, p. 579).

Neste traballo tentaremos mostrar que esa riqueza onomástica non é casual. Por unha banda, o nome propio ten sempre unha funcionalidade no texto poético. Por outra, a presenza dos nomes nos paratextos achega tamén información decisiva para a correcta interpretación e análise da poesía profana trobadoresca. Centrarémonos principalmente na relevancia do elemento onomástico para este aspecto da correcta edición e interpretación das cantigas. Porén, primeiramente comentaremos algúns outros en que os nomes propios xogan un papel tanxencial importante, aínda que non estritamente literario.

ONOMÁSTICA E LITERATURA

O obxecto concreto do noso relatorio ten que ver co título da xornada: *Onomástica e literatura*. Centrarei, pois, a miña intervención naqueles aspectos en que dunha ou outra forma a onomástica ten un papel relevante tanto para a fixación

* Este traballo foi elaborado ao abeiro do proxecto *Universo Cantigas (IV). Edición crítica dixital das cantigas de amigo*, (cód. PGC2018-093928-B-I00), subsidiado polo Ministerio de Ciencia, Innovación e Universidades, a través da Agencia Estatal de Investigación.

1 Por citar algúns dos máis recentes: António Pereira (2003), Xabier Ron (2016a, 2016b, 2018), Joaquim Ventura (1993), Déborah González (2007).

e edición do texto crítico das cantigas como para a interpretación das mesmas, e por outro lado tratarei tamén algúns aspectos da poética trobadoresca en que os nomes, ou a ausencia deles, teñen un rol fundamental.

Por outra parte, aínda que vou centrar o meu comentario exclusivamente na poesía profana, non quero deixar de referirme, a modo de frontispicio, a unha das *Cantigas de santa María*, na cal se utiliza unha variante do artificio dos versos acrósticos² para facer unha *explanatio* do nome da Virxe, a destinataria a quen Afonso X lle ofrece o seu libro e que é unha mostra do refinamento retórico da poesía trobadoresca.

Trátase dunha cantiga de loor, CSM 70, onde o trobador explica (*depar-te*) en cada unha das cinco estrofas o significado dunha das letras do nome de MARIA:³

*Eno nome de Maria
cinque letras non mais i á.*

M mostra madr' e maior
e máis mansa e mui mellor
de quant' al fez Nostro Sennor...

A demostra avogada
aposta e aorada
e amiga e amada
da mui santa compannia...

R mostra ram' e raiz
e rei' e emperadriz
rosa do mundo...

I nos mostra Jesucristo
justo joiz e por isto
foi por ela de nós visto...

A ar diz que averemos
e que tod' acabaremos
aquelo que nós queremos
de Deus pois ela nos guía...

2 Non se trata de acrósticos stricto sensu, pois as letras están soletreadas.

3 Segundo a edición de Stephen Parkinson en *The Oxford Cantigas de Santa Maria database* (<https://csm.mml.ox.ac.uk/index.php?p=database>), con lixeiras modificacións na puntuación.

Identificación autorial

Convén lembrar, antes de máis e por obvio que resulte, que tratamos con textos literarios medievais, creados hai sete ou oito séculos e transmitidos por medio de manuscritos, polo que en moitas ocasións é difícil atribuír a autoría das composicións e máis aínda coñecer a identidade real do individuo concreto a quen esta se atribúe.

Para ese fin, é fundamental a presenza dos nomes dos autores nos cancioneiros. A pesar de que no cancionero da Ajuda as cantigas carecen de atribución autorial, nos apógrafos italianos, sobre todo en B, si se inclúen rúbricas cos nomes dos autores das composicións, aínda que se rexistra algún problema de atribución e, ademais, hai algunhas cantigas anónimas.

Esta dificultade de identificación da persoa concreta que está detrás do texto pode darse mesmo cando coñecemos tres nomes (nome, patronímico e alcume ou xentilicio) dun trobador coñecido. É o caso de Joan Soarez Somesso ou de Pedr'Amigo de Sevilha, para os que os críticos formulan varias hipóteses.⁴

Xeografía literaria

A onomástica permite tamén, ás veces, intuír a localización xeográfica dun autor ou grupo de autores, e establecer ou aproximar a súa xeografía literaria.

Así, Oliveira (1994), baseándose en parte na onomástica, formulou a existencia material dun *Cancioneiro de Jograis Galegos*, hoxe perdido, mais do que fican vestixios nos cancioneiros apógrafos. E Souto Cabo (2018), nun estudo dos nomes, sobrenomes e alcumes dos xograis que compuxeron cantigas de santuario, así como dos nomes dos santos a quen estes estaban consagrados, constatou que o 60% de compositores desta modalidade poética procede da área suroccidental de Galicia (provincia de Pontevedra). Circunstancia esta que, combinada con outros datos, apoiaría a hipótese xa formulada anteriormente por Elsa Gonçalves da posíbel existencia dunha colectánea que recollese apenas cantigas de romaría, e permitiría mesmo, segundo este investigador, lanzar a hipótese de que talvez fose o magnate e trobador pontevedrés Pai Gomez Charinho o promotor desa recolla.

4 Na web <https://cantigas.fcsh.unl.pt> pode verse un resumo nas respectivas notas biográficas.

Importantísima é, tamén, a presenza de decenas de topónimos, sobre todo nas cantigas de escarnio, que nos permiten establecer non só a xeografía en que se desenvolven os acontecementos narrados, senón apurar de que feitos históricos se trata, ao poder situalos xeograficamente.

Diálogos (meta)literarios

A onomástica é fonte indirecta de información valiosa para os estudos sobre a transmisión literaria no período medieval. Así, as referencias a certos personaxes e lugares dos romances artúricos permiten deducir o coñecemento e divulgación das narrativas da materia de Bretaña nas cortes peninsulares (Gutiérrez e Lorenzo 2001). Por exemplo, nas rúbricas e no texto das cinco primeiras cantigas enviadas exclusivamente polo cancionero da Biblioteca Nacional de Portugal, os coñecidos como lais de Bretaña,⁵ áchanse referencias xeográficas e tamén a personaxes da materia artúrica: o rei Artur, a raíña Xenebra, Lanzarote, o Maroot, Irlanda, a Insua da Lidiça etc:

Esta cantiga fezeron quatro donzelas a Maroot d'Irlanda, en tempo de Rei Artur, porque Maroot filhava toda-las donzelas que achava en guarda dos cavaleiros, se as podía conquistar deles, e enviava-as pera Irlanda pera seeren sempre en servidon da terra. (UC 2 = Tav 157,35)⁶

Este laix fezeron donzelas a Don [L]añaroth quando estava na Insoa da Lidiça, quand'o a Rainha Genevra achou con a filha de Rei Peles e lhi defendeo que non parec[s]e ant'ela. (UC 5 = Tav 157,28)

Brancafrol e Flores, amantes protagonistas dun romance de Chretien de Troyes, rexístranse nunha cantiga de amor de Joan Garcia de Guilhade (UC 772 = Tav. 70,39) e noutra de don Denis (UC 530 = Tav. 25,113) na cal aparece tamén o nome de Tristán, que volve aparecer noutra cantiga de Afonso X (UC 464 = Tav. 18,5). Nunha cantiga de Gonçalo Anes do Vinhal (UC 1417 = Tav.

5 Son as cantigas UC1 a UC5: *Amor, des que m'a vós cheguei* (Tav. 157,5; B1, L1); *O Maroot aja mal grado* (Tav. 157,35; B2, L2); *Mui gran temp'a, par Deus, que eu non vi* (Tav. 157,32; B3, L3); *D'un amor eu ca[n]t'e choro* (Tav. 157,18; B4, L4) e *Ledas sejamos oj[e]-mais* (Tav. 157,28; B5, L5).

6 Utilizamos a numeración do proxecto *Universo Cantigas* (UC), que se corresponde basicamente coa establecida por D'Heur seguindo a secuencia das cantigas nos cancioneros, e indicamos a correspondencia coa establecida por Tavani no seu *Repertorio Metrico*.

60,5; V 1007), trobador do ámbito do rei Sabio, hai unha interesante referencia aos cantares de Cornualla.

Rexístrase tamén algunha referencia á épica rolandiana: nunha cantiga de Joan Baveca alúdese ao paso de *Roçavales*, así como ao *poio de Roldan* e ao *cornio de Roldan* (UC 1475 = Tav. 64,23; B 1456, V 1066).

E tamén algunha referencia á materia troiana: nunha cantiga de Afonso X hai unha alusión a Paris, o raptor de Helena (UC 464 = Tav. 18,5; B 468bis).

A onomástica nos paratextos

Un aspecto que pode parecer secundario, mais que é relevante, é o da funcionalidade dos nomes nos paratextos dos cancioneiros. Xa falamos das rúbricas atributivas, que permiten identificar o autor concreto das composicións agás nalgún caso de cantigas anónimas e outros de duplas atribucións.

Desde o punto de vista literario son máis relevantes as rúbricas explicativas que encontramos normalmente precedendo as cantigas, tal como acabamos de ver no caso dos lais de Bretaña. Estas rúbricas localízanse fundamentalmente na sección das cantigas de escarnio e, en moitos casos, son imprescindíbeis para poder coñecer a persoa concreta que é obxecto da burla ou da sátira, ou a causa desta, e, polo tanto, para coñecer a clave en que o texto debe ser interpretado.

Vexamos algúns exemplos. Nunha cantiga de Fernan Rodriguez de Calheiros (UC 1350 = Tav. 47,1; B 1332, V 939) encontramos os seguintes versos:

Agora oí d'ũa dona falar,
que quero ben, pero a nunca vi,
por tan muito que fez por se guardar:
por molher que nunca fora guardada,
por se guardar de maa nomeada, 5
filhou-s'e poso vela sobre si.

Literalmente hai que entender que esta dona, temerosa de rexoubeos que manchasen a súa reputación, decidiu recluírse e mesmo pór gardas (*vela*) que a vixiasen. Porén, a rúbrica explicativa dános a chave: *Outrossi fez outra cantiga a outra dona a que davan preço con ãu peon que avia nome Vela*.

Desta forma, a expresión *poer vela sobre si* muda drasticamente de significado.

Un caso moi significativo rexístrase en dúas cantigas de amigo de Gonçal'Eanes do Vinhal (UC 1409 = Tav. 60,3; B 1390, V 999 e UC 1418 = Tav. 60,16; B 1390, V 1008), que constitúen probabelmente unha unidade literaria.

Nesta ocasión combínase a identificación nominal da amiga e o amigo nas rúbricas explicativas⁷ coa inclusión do nome propio do amigo na *finda* da segunda poesía, o que dá toda unha reviravolta á interpretación das dúas cantigas e á propia condición xenérica das mesmas. De feito, as dúas están copiadas na sección das cantigas de escarnio.

O texto da última estrofa e da *finda* di así:

E pois que me non val rogar a Deus
nen a santos ne[n] me queren oir,
irei a [e] rei mercee pedir 15
chorando dos olhos meus,
e direi chora[n]do dos [o]lhos meus:

«Por Deus, senhor, que vos tan bon rei fez,
perdoad'a meu amig'esta vez!
E por Deus, que vos deu onra e bondade, 20
a don Anris esta vez perdoade».

Neste caso, o que sería unha cantiga de amigo moi orixinal, por tratar un tema único como é o do desterro do amigo e a petición de clemencia da amiga ao rei, tórnase nunha cantiga de escarnio contra don Henrique e a súa madrasta a raíña dona Xoana.

Outro caso moi significativo é o pranto paródico de Pero da Ponte: *Mort' é don Martin Marcos* (UC 1667 = Tav 120,27; B 1655, V 1189). Nesta ocasión o personaxe satirizado non é identificado directamente no texto, onde só se indica que se trata dunha potestade; mais na rúbrica explíctase que se trata do infante don Manuel, irmán menor de Afonso X, que apoiou o fillo deste, o futuro Sancho IV, na rebelión contra o pai (Barberini 2020).

7 Eis o texto das rúbricas: *Esta cantiga fez don Gonçal'Eanes do Vinhal a don Anrique en nome da rein[h]a dona Joana, sa madrasta, porque dizian que era seu entendedor, quando lidou en Mouron con don Rodrigo Afonso que tragia o poder del-rei.*

—*Esta cantiga fez don Gonçalo Anes do Vinhal ao infante don Anrique porque dizian que era entendedor da rainha dona Joana, sa madrasta, e esto foi quando o el-rei Don Afonso pôs fora da terra.*

Despois de expresar, na primeira estrofa, que ao morrer don Martin Marcos morreron con el a torpeza, a burremia, a necidade, a covardía e a maldade, na segunda estrofa a voz poética aconséllalles aos maos costumes que busquen logo outro señor, e na terceira indícalles que hai un cabaleiro das altas xerarquías que podería cumprir moi ben ese cometido, para rematar nunha *fiinda* onde amaga con desvelar a identidade deste personaxe:

Pero un cavaleiro sei eu, par caridade,
que vos ajudari'a tolher del soidade; 10
mais queredes que vos diga ende ben verdade?:
non ést[e] rei nen conde, mais é-x'outra podestade,
que non direi, que direi, que non direi...

É evidente que de non contarmos coa información fornecida polas rúbricas non poderíamos chegar á interpretación plena e ao sentido concreto de moitas cantigas de escarnio coma estas, mais parece tamén obvio que a maioría do público coetáneo podería resolver o enigma sen moita dificultade, polo que estes xogos de ocultación aparente lle resultarían máis ben un elemento satírico e burlesco.

A anonimia como recurso literario

Unha das normas fundamentais do amor cortés, como é sabido, é a do segredo amoroso, de forma que o amante non pode desvelar a identidade da *senhor*. Para manter o anonimato da amada, na poesía provenzal empregábase un nome en clave, o *senhal*. Non ocorre iso nas cantigas de amor galego-portuguesas, nas cales si se mantén o tópico do segredo amoroso, mais coa particularidade de que é á propia muller desexada a quen o namorado *non ousa* declararlle os sentimentos que ten por ela.

Mais a poética trobadoresca galego-portuguesa, fundamentada en tópicos e normas bastante ríxidas, reserva un papel importante á parodia e á contravenición da ortodoxia, polo que foron varios os trobadores que xogaron, por medio de moi diversos procedementos, a desvelar a identidade da amada.

Así o fai Vaasco Rodriguez de Calvelo nunha cantiga en que ao mesmo tempo que parodia o motivo recorrente da falta de atrevemento para lle declarar

o amor, rompe a norma do segredo da identidade da amada (UC 996 = Tav. 155,11; A 301, B 993, V 581):

Se eu ousass'a Maior Gil dizer
como ll'eu quero ben des que a vi,
meu ben seria dizer-lho assi;
mais non lho digo, ca non ei poder
de lhe falar en quanto mal me vem 5
e quantas coitas, querendo-lhe ben.

Pero Garcia Burgales, nunha serie de cantigas, afirma que perdeu a razón, o que é a causa de que identifique a muller amada polo seu nome, aínda que dá tres, *Joana ou Sancha ou Maria*, polo que non pode ser identificada (UC 179 = Tav. 125,40; A 89, B 193):

máis fremosa de quantas donas vi; 25
darei-a ja, ca ja ensandeci:
Joana ést', ou Sancha, ou Maria,
a por que eu moiro e por que perdi
o sén...

O feito de dar os nomes de tres mulleres sería o procedemento poético para recrear a perda do siso, mais parece tamén evidente a intención paródica con respecto ao topos do segredo amoroso.

O caso talvez máis chamativo deste xogo de ocultación-desvendamento do nome da amada encontrámolo nunha coñecida cantiga de amor anónima (UC 443 = Tav 157,3; A 278) concibida e formulada a modo de enigma. A primeira estrofa di así:

A máis fremosa de quantas vejo
en Santaren, e que máis desejo,
e en que sempre cuidando sejo,
non cha direi, mais direi-ch', amigo:
[a]i Senterigo! ai Sentirigo! 5
al é Alfanx'e al Sesarigo!

que o auditorio estaría ao tanto do asunto tratado na composición, non sería precisa tal información, e o indicio inconcreto formaría parte do artificio retórico e da intención burlesca desta, e por outra parte permitiría a sátira conxunta dun colectivo.

Tería máis sentido se hai unha

intención exemplarizante, de xeito que ninguén pertencente a un destes grupos quereda verse reflectido en tales acusacións, ou ben unha intención meramente lúdica de xeito que o albo da burla fose unha figura tipo que todos poderían imaxinar sen necesidade de identificación cunha persoa concreta.

Alén da utilización do nome común ou do grupo social, é probábel que nalgúns cantigas de escarnio de temática política se utilice un nome falso, un pseudónimo, para ocultar e ao mesmo tempo identificar o personaxe real que é albo da sátira. Este parece ser o caso dun ciclo de varias cantigas de escarnio de diversos autores protagonizadas por un tal Fernan Diaz, en que a base da burla é a súa condición de homosexual. Vicenç Beltran (2000) propuxo unha interpretación de todo o ciclo, ben fundamentada en datos históricos, segundo a cal este Fernan Diaz sería un nome ficticio trasunto do aristócrata don Estevan Fernandez de Castro. Foi este un ambicioso nobre que participou activamente na rebelión da alta nobreza contra o rei Afonso X e que detentou o cargo de adiantado ou meiriño que se lle atribúe a Fernan Diaz nas cantigas. Sería a súa deslealdade activa a orixe e causa dos textos satíricos contra o personaxe ficticio Fernan Diaz, en cuxo nome Vicenç Beltran cre ver unha pista que apunta ao apelido real de don Estevan: Fernandiz.

Nas cantigas do ciclo protagonizado por Fernan Diaz encóntranse algúns dos exemplos máis elaborados do emprego dos recursos da *aequivocatio* na nosa escola trobadoresca, tanto na modalidade de *aequivocatio in verbis singulis* como na modalidade *in verbis coniunctis*.

Airas Perez Vuitoron (UC 1500 = Tav. 16, 8; B 1480, V 1091) compón unha cantiga baseada no equívoco do termo *adeantado*:

Don Fernando, vejo-vos andar ledo
con deantaña que vos deu el-rei;
adeantado sodes, e o sei,
de San Fagundo e d'Esturas d'Ovedo;

O procedemento pode estar fundamentado nunha única palabra que pode ser interpretada en dous sentidos diferentes (*aequivocatio in verbis singulis*). É o caso dunha cantiga de Fernan Paez de Tamalancos (UC 51 = Tav. 46,2; B 78) en que o protagonista se queixa porque o servizo ao rei o vai obrigar a afastarse *da Marinha*.

Gran mal me faz agora'l rei,
que sempre servi e amei,
porque me parte d'u eu ei
prazer e sabor de guarir.
Se m'eu da Marinha partir, 5
non poderei albur guarir.

Noutras ocasións o equívoco nominal prodúcese cando o trobador utiliza unha construción dilóxica que pode ser interpretada en dous sentidos (*aequivocatio in verbis coniunctis*). É o caso dunha cantiga de Fernand'Esquio (UC 1311 = Tav. 38,4; B 1295, V 899), onde a secuencia *el vira* do refrán probabelmente oculte e desvende o nome propio *Elvira* (Martínez Pereiro 1999, pp. 87 e ss.):

O vosso amigo, assi Deus m'empár,
vi, amiga, de vós muito queixar,
das grandes coitas que lhe fostes dar
des que vos el vira
[p]olo seu mal vos filhou por senhor, 5
e, amiga, sodes del pecador,
e diz que morte lhe foi voss'amor

Este é tamén o caso da cantiga de Joan Airas de Santiago (UC 1487 = Tav. 63,28; B 1468, V 1078) que veremos máis abaixo, onde se xoga coa dupla interpretación a nivel fónico da secuencia *en Cornado/encornado*.

A interpretatio nominis

Un dos casos máis elaborados, neste xogo de desvelar velando a identidade da amada, é o constituído por unha moi coñecida cantiga de amor de Joan Soarez Coelho (UC 274 = Tav. 79,9; A 166, B 318). Nesta composición, estudada e contextualizada a fondo por Ángela Correia (1996, 2012, 2016), o autor desvela

indirectamente o nome da muller, mais faino en clave etimolóxica e por medio dunha complexa *interpretatio nominis* que sería difícil de descifrar mesmo para os trobadores máis *leterados*. Na primeira estrofa do texto o trobador manifesta o seu asombro porque esa muller sexa chamada *ama*:

Atal vej'eu aqui ama chamada
que, de-lo dia en que eu naci,
nunca tan desguisada cousa vi
se por ùa destas duas non é:
por aver nom'assi, per bõa fe,
ou se llo dizen porque ést'amada / (vv. 1-6)

Esta cantiga desencadeou unha polémica poética arredor do amor entre o trobador e unha ama (de leite), e orixinou unha serie de cantigas satíricas doutros trobadores contra Joan Soarez Coelho, que respondeu a varias delas, dando lugar ao que se coñece como o 'ciclo das amas'.

A argumentada explicación que dá Ângela Correia (2016) podería resumirse en que Joan Soarez Coelho, facendo alarde da súa condición de trobador *leterado*, realiza un sutil xogo lexical baseado no termo *ama*. Segundo Correia, Joan Soarez acode á autoridade das *Etymologiae* de Isidoro de Sevilla, onde se explica o nome grego da curuxa, *amma*, relacionándoo co verbo *amar*, equivalencia que o trobador segue na cantiga. As pesquisas documentais desta investigadora lévana a concluír que tras o nome *ama* da cantiga está a clave que identificaría a muller amada polo poeta, que sería Urraca Goterrez, filla do aristócrata castelán Goterre Soarez da familia dos Meneses, que era alcumado "Moucho".

O poeta estableceu así un complexo xogo etimolóxico para manter oculto e desvelar en clave a identidade da muller amada, ao tempo que realiza unha erudita *interpretatio* do seu sobrenome.

Mais, como xa se apuntou, varios trobadores coetáneos, lonxe de louvaren o seu dominio da arte, compuxeron cantigas burlescas contra Joan Soarez por se namorar dunha muller plebea *ama* de casa. Así, nunha cantiga de Fernan Garcia Esgaravunha (UC 1530 = Tav. 43,4; B 1511), dise que *Esta ama cui'ê Joan Coelho* é a ama de casa ideal e como tal é a máis prezada do lugar, porque

lava ben e faz bõas queijadas,
e sabe ben moer e amassar
e sabe, mui'á, de boa leiteira (vv. 10-12),

e aínda *sabe ben fiar e ben tecer* (v. 5), *faz bon souriç'e lava ben transido / e deita ben galinha choca assaz* (vv. 27-28).

É precisamente para facer alarde da súa condición de trovador cunha sólida formación en letras, que o propio Joan Soarez Coelho utilizará de novo o recurso á *interpretatio nominis* para explicar o alcume dunha soldadeira coñecida como Maria do Grave. Só un trovador formado en latín coma el pode *departir*, isto é, explicar razoadamente o porqué de tal alcume. Para iso utiliza unha serie de repeticións da palabra *grave* tanto en posición de rima (*dobre* en rima) como en posición interna, onde contrasta os diversos significados que o termo *gravis* tiña xa en latín: 'grave, difícil, pesado, custoso, lento, caro' (UC 1426 = Tav. 79,34; V 1016):

Maria do Grave, grav' é de saber
 por que vos chaman Maria do Grave,
 ca vós non sodes grave de foder,
 e pero sodes de foder mui grave;
 e quer', en gran conhocença, dizer: 5
 sen leterad'ou trovador seer,
 non pod'omen departir este «grave».

O feito de non encontrarmos o alcume *Grave* na documentación medieval nin na toponimia, parece indicar que se trata dun sobrenome xocoso específico para a tal Maria, non herdado da familia.

De todos os xeitos, non é de desbotar un posíbel xogo de antonimia entre o alcume *Grave* e o seu contrario, *Leve*, que caracteriza a outra soldadeira protagonista de varias cantigas. En efecto, Maria Leve ou Maria Perez Leve e Sancha Perez Leve aparecen nun ciclo de cinco cantigas de escarnio de Joan Vaasquiz de Talaveira.¹¹ En tres delas, o termo *leve* é empregado en contextos propositalmente equívocos e con significados diversos segundo os casos por medio do procedemento da diloxía: ben como alcume, cos significados de liviá ou de empobrecida, ou ben como imperativo do verbo *levar*. O equívoco *in verbis coniunctis* xorde da posibilidade de interpretar o contexto sintáctico de dúas formas diferentes: *O que veer quiser, ai cavaleiro, / Maria Perez, leve algun dinheiro;*

11 UC 1564 = Tav. 81,4; B 1545: *Direi-vos ora que oi dizer*; UC 1565 = B 1546; Tav. 81,15: *O que veer quiser, ai cavaleiro, / Maria Perez, leve algun dinheiro*; UC 1566 = Tav. 81,2; B 1547: *Ben viu dona Maria / Leve que non tragia*; UC 1567 = Tav. 81,10; B 1548: *Maria Leve, u se maenfestava*; UC 1568 = Tav. 81,19; B 1549: *Sancha Perez leve vós bem parecades*.

claramente transparente no contexto en que é aplicado. Neste caso encontramos, ademais, un exemplo de parodia grotesca dos nomes dos protagonistas das narrativas cabaleirescas (Bernal Fendudo “dona salvage”, parodia do nomeamento como cabaleiro e do sobrenome con que este sería coñecido):

Bernal Fendudo, quero-vos dizer
o que façades, pois vos queren dar
armas e «dona salvage» chamar:
se vos con mouros lid’acaecer,
sofrede-os, ca todos vos ferran, 5
e, dando colbes en vós, cansarán,
e avedes pois vós a vencer.

Non é o único caso en que se utiliza de forma paródica a atribución dun sobrenome ‘de guerra’ a un personaxe dunha cantiga de escarnio.

Na derradeira estrofa dunha cantiga de Afonso X (UC 461 = Tav. 18,14; B466), cuxo protagonista é o tamén trovador Gonçal’Eanes do Vinhal, este é alcumado ironicamente polo rei como “o das dúas espadas”:

E por esto [vos] chamamos nós «o das duas espadas»,
porque sempre as tragedes agudas e amoadas,
con que fendedes as penas dando grandes espadadas. (vv. 34-36)

O propio Afonso X (UC 475; B 477), nunha tenzón grotesca cun trovador occitano de nome Arnaldo, probabelmente Arnaut Catalan, como este lle solicitase ser nomeado almirante e se mostrase disposto a soprar cos ventos do seu intestino para lograr que as naos avanzasen, concédelle ese don e propón que sexa chamado “Almiral Sison”:

Don Arnaldo, pois tal poder
de vent’avedes, ben vos vai, 10
e dad’a vós devi’a seer
aqueste don; mais dig’eu, ai,
por que nunca tal don deu rei?
Pero non quer’eu galardón;
mais, pois vo-lo já outroguei, 16
chamem-vos «Almiral Sison».

Outros alcumes burlescos creados probablemente para a ocasión son *Belpelho* e *Nengueninin*. No primeiro caso, *Don Belpelho* (derivado de *vulpes* ‘raposo’, e con sufixo depreciativo *-elho*) é o sobrenome burlesco aplicado polo trovador don Afonso Lopez de Baian, membro dunha nobre familia de longo avoengo, a don Meen Rodriguez de Briteiros, cuxa pertenza á aristocracia era aínda moi recente. A cantiga é un hilarante cantar de xesta paródico (UC 1489 = Tav. 6,9; B 1470, V 1080), onde se inverte até o grotesco unha das manifestacións máis representativas do mundo de valores da ideoloxía feudal: a saber, a cerimonia de alarde das tropas dun gran señor. Polo lugar onde se celebra a reunión dos vasallos, unha eira en vez dun patio de armas, e polo bruto comportamento e aspecto desastrado destes, evidénciase a humilde orixe rural da xinea de don Meendo.

Unha cantiga de Fernan Garcia Esgaravunha (UC 1529 = Tav. 43,6; B 1510, V 383), comeza co probábel alcume *Nengueninin*, aplicado a un enfermo grave que finalmente se recupera grazas aos coidados e consellos da persoa que narra a historia. A primeira estrofa di así:

Nengueninin, que vistes mal doente
de mao mal, ond’ouver’a morrer,
eu pug’a mão en el, e caente
o achei muit’e mandei-lhi fazer
mui boa cama, e adormeceu, 5
e espertou-s’e cobriu-s’e peeu
e or[a] ja máis guarido se sente.

Para nós é evidente que o termo está relacionado co pronome *ninguén*, mais non é doado interpretar a intención do autor ao utilizalo. Podemos pensar que se quere referir ironicamente a alguén que era moi pouca cousa, tan pouca cousa que nin sequera tiña nome de seu. Un ‘ninguenciño’, poderíamos traducir. Podemos pensar, mesmo, que con este sobrenome se oculta a identidade dunha persoa real. Mais tamén podemos pensar que, figuradamente, se trata dun alcume cariñoso e ambiguo para un pene que padecía unha doenza que lle causaba gran quentura e que estaba xa en acordo.¹³

13 Para un comentario máis pormenorizado desta cantiga véxase Arias Freixedo (2017, pp. 157-159).

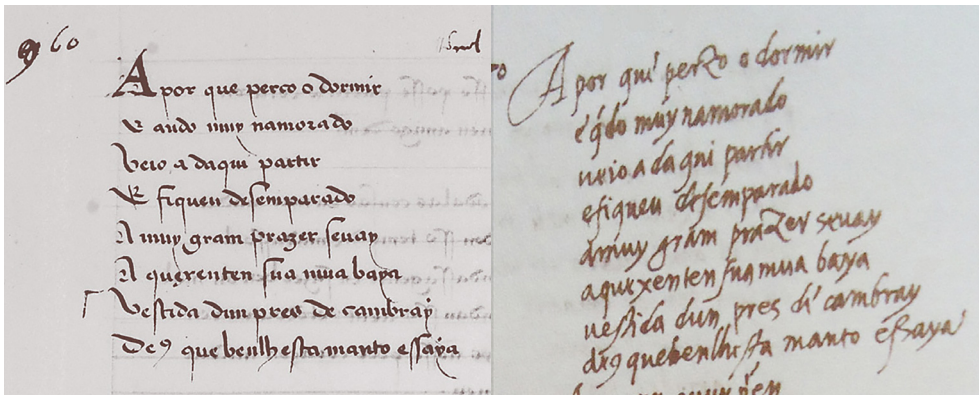
ONOMÁSTICA E EDICIÓN DE TEXTOS

No curso do traballo de edición do corpus da lírica profana galego-portuguesa que estamos a realizar no marco do proxecto *Universo Cantigas* (UC) constatamos que a onomástica é un aspecto que xoga un papel importante, dado que algúns dos *loci critici* máis debatidos poden encontrar unha vía de solución aplicando a clave onomástica.

Mostrarei varios casos concretos, algúns xa tratados por min noutros lugares (Arias Freixedo 2012, 2016a, 2016b, 2017), de cantigas moi coñecidas que carecían dunha correcta edición e que encontran unha lección axeitada se se considera a pertinencia dun elemento onomástico.

Na coñecida e heterodoxa cantiga de amor de Joan Airas de Santiago *A por que perço o dormir* (UC 962 = Tav. 63,15; B 960, V 547) encontramos un problema editorial aparentemente doado de resolver, mais a historia desta composición demostra que non foi iso o que aconteceu.

Velaquí a reprodución da primeira estrofa da cantiga nos manuscritos da Biblioteca Nacional de Portugal e da Biblioteca Vaticana respectivamente:

B 960, v. 6 *A quexenten sua nua baya*

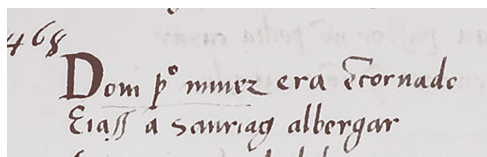
V 547, v. 6 *A quexenten sua nua baya*

O problema en cuestión áchase no v. 6, que tivo varias lecturas insatisfactorias até a establecida por José Luis Rodríguez en 1980: *a que x'én ten sua nua baia*. Esta interpretación parecía darlle sentido á literalidade dos manuscritos e foi recollida en edicións e estudos posteriores. O sentido do contexto sería que

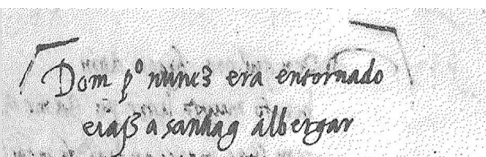
a dama pola que o protagonista perde o sono parte de viaxe, e faino montada nunha mula baia que ela ten de seu para realizar ese tipo de desprazamentos.

Máis recentemente, a edición do *Projeto Littera* (Lopes e Ferreira 2014-) chamaba a atención sobre o feito de que neste verso se acharía un topónimo que aparece outra vez no v. 26 desta mesma composición baixo a forma *Crecente*, e que volve aparecer coa forma palatalizada no incipit da coñecida pastorela *Pelo souto de Crecente* (UC 969 = Tav. 63,58; B 967, V 554) do mesmo autor. Indicaban, ademais, que neste caso estaríamos ante a variante *Quexente* do topónimo, e así o editan na versión impresa de 2016: *a Quexent', em sua mua baia*. Porén, na versión electrónica tiveron en conta unha suxestión nosa (Arias Freixedo 2012) que incidía na natureza da confusión gráfica de <q> por <ç>, de xeito que non estaríamos perante unha hipotética e dificilmente explicábel variante do topónimo (**Quexente*), senón perante a súa forma xenuína palatalizada: *Crecente* (<ç<prexente>) oculta por tras do erro gráfico do copista. A lección correcta do verso debe ser, pois: *a Crecent', em sua mua baia*.

Outra cantiga de Joan Airas de Santiago (UC 1487 = Tav. 63,28; B 1468, V 1078) presenta no primeiro verso un paso aparentemente difícil de editar. Vexamos as imaxes dos dous primeiros versos nos manuscritos:

B 1468 ãcornado

V 1078 entornado

O *locus criticus* a que nos referimos está localizado no final do v. 1, e as edicións realizadas até agora foron presentadas polos editores como hipotéticas. José Luis Rodríguez edita *Don Pero Nunez era entorvado*, e interpreta o termo *entorvado* como participio de pretérito de *entorvar*, que significaría ‘turbar, transtornar’.

Na versión impresa do *Projeto Littera*, de 2016, édítase *Dom Pero Núñez era em tornado*, a mesma lección que nesa altura presentaban na web, onde na nota correspondente explicaban o *em tornado* como “em giro, ou seja, em viagem de negócios”. E engadían que

[p]oderíamos também ler *era en tornado* (tinha regressado), mas o pronome *en* (daí), utilizado neste primeiro verso e sem un referente anterior, não parece plausível. Seja como for, talvez não fosse impossível que o trovador fizesse aquí igualmente un xogo com *entornado* (bêbado, como na gíria que aínda hoje se usa).

Tratándose dunha cantiga en que o protagonista teme que a súa muller lle sexa infiel, intuimos que a lectura orixinal do texto deberá estar máis próxima á transmitida polo cancionero da Biblioteca Nacional de Portugal (*B*) e que a lectura de *V* non sería máis que un dos centos de casos de confusión das grafías <c> por <t> rexistrados nos cancioneros.

Así, realizamos unha proposta de lectura dos dous primeiros versos (Arias Freixedo 2016b), condicente co contido xeral da cantiga, en que o motivo da infidelidade da muller é fundamental, e que implica a presenza dun topónimo no v. 1 como orixe do desprazamento do personaxe con destino ao burgo de Santiago referido no v. 2. Tal proposta, aceptada hoxe pola crítica, é esta:

Don Pero Nunez era en Cornado
e ia-s'a Santiag'albergar. (vv. 1-2)

Esta lectura apóiase na existencia do topónimo *Cornado* preto de Santiago, rexistrado en documentos dos séculos XIII e XIV editados por Antonio López Ferreiro, tanto nos *Fueros municipales de Santiago y su tierra* coma na colección diplomática de *Galicia Histórica* (1901). Por exemplo, nun documento dos Foros municipais de Santiago de 1289 lese “Item em *Cornado* in Salgueiros I casal [...] ogo e teenno ora seus fillos em preyto”.

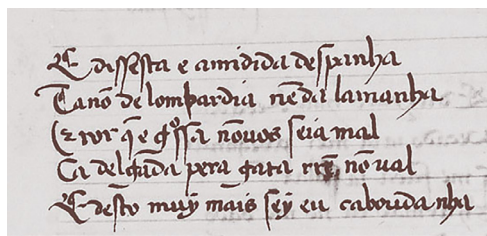
Joan Airas crea deste xeito un xogo equívoco onomástico (*en Cornado / encornado* ‘con corna, cornudo’) que funciona no ámbito da interpretación oral e que, situado xa no inicio do texto, deixaría claro o duplo sentido xocoso de toda a composición.

Simultaneamente, noutro nivel retórico, o trovador xoga tamén coa metáfora da ‘coroa de cornos’ tendo en conta que o étimo do topónimo, tal como se pode comprobar na documentación latina medieval, era *coronatus*. Sería, pois, o topónimo *Cornado*, lugar onde viviría don Pero Nunez, o que orixinou a idea dunha cantiga onde se trata o motivo do cornudo ou, ao contrario, o trovador buscou un nome de lugar idóneo para facer burla de Pero Nunez por cornudo?

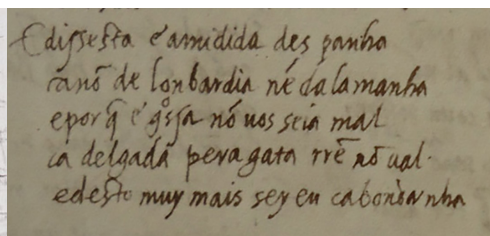
Inclinámonos a optar pola segunda das opcións, xa que Pero Nunez é protagonista por ese mesmo motivo doutras cantigas onde non se rexistra o topónimo.

No entanto, tamén hai algún caso de cantigas de escarnio en que un nome de lugar si parece estar na orixe da burla. Así ocorre, pensamos, na cantiga de Pero da Ponte (UC 1659 = Tav. 120, 24; B 1647, V 1181), onde o protagonista se queixa da súa muller porque “lhi fazia torto” (enganábao con outros). É probable que neste caso a orixe da burla estea no propio xentilicio do personaxe, que lembra os cornos do cornudo, pois este chamábase Martin de Cornes.

Outro caso que foi obxecto de debate crítico e cuxa solución, para nós (Arias Freixedo 2016a), se basea nun nome, encontrámolo no verso final dunha coñecida e equívoca cantiga de escarnio de Afonso X (UC 479 = Tav. 18, 21; B 481, V 64). Vexamos o texto da última estrofa tal como nolo enviaron os manuscritos apógrafos italianos:

B 481 caboudanha

V 64 cabondanha

E velaquí o texto crítico dos dous versos iniciais e da estrofa final, segundo a nosa proposta e tal como o editamos en *Per arte de foder* (2017):

Joan Rodriguiz foi esmar a Balteira
sa midida, per que colh'a sa madeira;...
[...]
E diss': –“Esta é a midida d'Espanha,
ca non de Lombardia nen d'Alamanca;
e porque é grossa, non vos seja mal,
ca delgada pera gata ren non val;
desto mui máis sei eu ca Boudanha”.

Nunha primeira lectura literal a composición é totalmente inocua: un construtor, Joan Rodriguiz, vai tomar medidas a unha clienta, Balteira, co fin

de que esta compre a madeira precisa para unha obra. Tampouco é estraño que o profesional lle aconselle á clienta sobre o tamaño e o grosor adecuados da madeira, nin que aluda no seu discurso persuasivo á satisfacción doutras clientas para quen tiña realizado traballos similares (Maior Moniz, Maria Airas, Alvela). Mais o texto está construído para ser interpretado en clave metafórica e todo el é unha imaxe sexual con que o autor fai escarnio da famosa soldadeira Maria Balteira. Segundo esta dupla interpretación moitas palabras e frases do texto teñen un sentido sexual velado: *esmar a midida, a madeira, grossa, atan longa, colher, montanha, meter en compasso, antr'as pernas da escaleira, a gata* etc. (Arias Freixedo 1993, 2017; Vasvari 1999).

O sentido fálico é evidente, por exemplo, na metáfora bélica rexistrada no penúltimo verso, onde se identifica o pene cunha *gata*, unha arma de ataque en forma de torre alta e robusta de madeira grosa, empregada para asaltar murallas.

Neste contexto, chegamos á parte final da cantiga, concretamente á parte final do último verso, cuxa difícil interpretación orixinou diversas e non satisfactorias hipóteses por parte da crítica.

Os manuscritos len do seguinte xeito: *B E desto muy mais sey eu cabou-danha; V edesto muy mais sey eu cabondanha*, e o paso foi editado e interpretado conxecturalmente de varias formas ao longo dos xa máis de cen anos de historia crítica:¹⁴

- Michaëlis leu: *ca Bondanha*, indicando que a partícula comparativa *ca* precisaría dun segundo elemento equivalente ao pronome *eu*, isto é, unha persoa.
- Lapa supón tamén un alcume: *Abondanha*.
- Anna Ferrari relaciona o fragmento co verbo *abondar* e propón editar: *mais sei eu ca [a]bondanha*.
- Tavani propuxo a lectura: *mais sei eu ca bou d'anha* que posteriormente modificou en: *mais sei eu ca bode d'anha*.
- Louise O. Vasvari (1999, p. 462) interpreta o texto como un *gap* carnavalesco no que “en un alarde de falicismo patriótico, propón Juan Rodríguez que su “medida de España” supera a las de Lombardía y de Alemania, y hasta a la de Abondaña, personificación carnavalesca de la plenitud fálica”.

¹⁴ Pode verse un percurso máis demorado polas varias propostas en Arias Freixedo 2016a.

- Juan Paredes (2010 [2001]), editor da poesía profana de Afonso X, leu: *mui mais sei eu: cab'ou danha*.
- Elsa Gonçalves (2013, p. 23), volvendo sobre as lecturas de Michaëlis e de Lapa, concorda co argumento sintáctico da filóloga alemá e defende que

Na verdade, a presenza do sintagma comparativo *mais ... ca* denuncia claramente a existencia de una comparación e, se o comparado é o suxeito que fala, representado polo pronome pessoal *eu*, parece lóxico ter no comparante un nome de persoa real ou ficticia cuxa 'saboría' seja comparável com a de Joan Rodriguez.

Considera que, “admitindo um banalíssimo erro de cópia (-o- por -e)”, é possível lermos *ca Bendanha*, sendo este un antropónimo que si está documentado.

- Os editores do *Projeto Littera* recoñecen a dificultade de establecer a primeira lectura e prudentemente optan por “manter uma leitura muito próxima dos mss.”. Editan *ca boudanha* e cren que nun “segundo nivel [...] haverá um equívoco com ‘bodanha’, porca pequena. O sentido ‘inocente’ já é mais difícil de fixar. É possível que boudanha seja a actual ‘bedanha’ (gal.) ou ‘bedama’ (port.), que designa um instrumento de furar madeira”.

Pola nosa parte, como xa argumentamos noutro traballo (Arias Freixedo 2016a), consideramos que teñen razón os editores que ven no verso unha estrutura comparativa e que pensan por tanto que a materia paleográfica de BV esconde un nome de persoa, no caso un alcume.

A boudaña (*Bryonia dioica*) é unha planta da que o Padre Sarmiento di que ten “hoja de parra y un horroroso nabo”, polo que consideramos que nun contexto de alarde de medidas a interpretación hai que vinculala dalgún xeito ao nabo desta planta. O verso é a conclusión de toda a argumentación anterior e nel Joan Rodriguez afirma categoricamente que, se ben se pode dicir que en cuestión de ‘nabos’ o da boudaña é digno de mención, el pode emitir a súa opinión porque fala con coñecemento de causa, quer porque é un bo profesional da construción, quer porque fala da *midida* da súa propia ‘madeira’.¹⁵

15 Elsa Gonçalves (2013) defende, con argumentos bastante sólidos, a suxestiva posibilidade dunha ‘dupla hequivocatio’ en toda a cantiga, de xeito que por tras do primeiro sentido figurado do termo madeira como ‘membro viril’, se escondería un segundo sentido velado de ‘consolador’.

Mais para nós é moi plausíbel que nesta palabra final, *boudanha*, xunto co nome da planta conflúa efectivamente o alcume dun personaxe do que non nos chegaron datos documentais certos, mais que sería coñecido polo círculo en que se compuxeron e se interpretaban estas cantigas.

De feito, a documentación medieval dos mosteiros de Caaveiro, Oseira e Ribas de Sil corrobora o uso desta palabra, grafada coas formas *Boudania* e *Boudana*, como apelativo de varios personaxes que interveñen nalgúns instrumentos de troco, de avinza ou de compravenda, datados nos séculos XIII e XIV. Así, nun documento de Caaveiro de 1234 encontramos un *Nuno Fernandi, dicto Boudania* e noutro sen datar un *Fernando Nuniz, dicto Boudania*, talvez fillo do anterior, que corroboran o uso do termo como alcume familiar.

Noutra famosa cantiga tamén da autoría de don Afonso X (UC 491 = Tav. 18,4; B 493, V 76) encontramos un *locus criticus* para o que tradicionalmente os editores só formulaban leccións conxecturais até que, recentemente, foi resolto e argumentado no marco do proxecto editorial *Universo Cantigas*.¹⁶

A materia paleográfica que envían os manuscritos é a seguinte:

B

Ao dayã de calez euachei
liures quelhi leuariã da be(r)ger

V

Ao dayã de calez eu aচেy
li ures que lhi leuauã da beger

As solucións propostas para a parte final do verso foron as seguintes:

Lapa (1965), propuxo a conxectura *d'aloguer*, que sería adoptada en antoloxías posteriores e tamén por Lopes (2002); Paredes (2010 [2001]) propón o verbo *benzer*: *da benzer*; *Littera* si intuía no fragmento a posíbel presenza dun nome, e edita *de Berger*, recuperando o <r> que está cancelado polo propio copista na versión de B.

Non hai dúbida de que a lección correcta está presente nos dous manuscritos: *Beger*, topónimo que coas formas *Beger* ou *Bejer* aparece citado abundantemente nas fontes históricas medievais. E, máis relevante aínda, o topónimo *Beger* áchase documentado nas *Cantigas de santa María* do propio Afonso X:

¹⁶ De onde resumimos a información aquí achegada.

... e ar pobrou
Badallouz, que reino é
muit'antig', e que tolleu
a mouros Nevl'e Xerez,
Beger, Medina prendeu
e Alcalá d'outra vez ... (CSM Prólogo A, v. 15)¹⁷

Ficaría por resolver o problema do aparente artigo toponímico no elemento <da> que precede a *Beger* en BV. Dado que no período moderno non hai constancia deste artigo, poderíase pensar que se tratase dun lapso de copia <a>/<e> moi frecuente nos apógrafos italianos, en moitas ocasións precedido de <d>: *de* <da> V (UC 817.13), *d'en* <dan> V (UC 886.1), *de* <da> V (UC 993.22), *der* <dar> B (UC 1024.20), V (UC 1219.10), *Todela* <todala> BV (UC 1348.17), *de* <da> V (UC 1593.7) etc. Porén, ao longo do cancionero profano galego-portugués achamos algúns artigos toponímicos moi similares que aconsellan a manutención da lección coincidente dos manuscritos: *mias toucas da Estela, / eu non vos tragerei* (UC 920.9-10); *ben da vila da Graada / trag'eu o our'e o mouro* (UC 1465.11-12).

Máis unha vez, a solución a un paso editado previamente de forma insatisfactoria áchase nun recurso onomástico. O texto crítico da primeira estrofa da cantiga ficaría deste xeito:

Ao daian de Calez eu achei
livros que lhi levavan da Beger,
e o que os tragia preguntei
por eles, e respondeu-m'el: «Senher,
con estes libros que vós veedes (dous) 5
e con os outros que el ten dos sous
fod'el per eles quanto foder quer.

Con moita probabilidade hai tamén un nome xentilicio por tras do conglomeroado *estaturao* B ou *estaturão* V que se localiza no final do primeiro verso da cantiga de Pero da Ponte (UC 1661 = Tav. 120,6; B 1649, V 1183).

O fragmento foi entendido como apelido e editado sistematicamente como *Estaturão*, a pesar de que tal nome non aparece atestado en ningún texto.

17 Edición propia a partir dos manuscritos T e E.

Foi Carlos Callón (2017, II, p. 214) quen interpretou *est'asturão*, nunha lectura que segue fielmente o manuscrito da Vaticana, xa que en B se dá a elisión do <s>. A presenza neste contexto do xentilicio *Esturão* fora xa apuntada anteriormente por Xulio Viejo (1998, pp. 60-61), que atribuíu a forma *Estaturão* a un erro dos copistas, que neste caso acrecentarían unha sílaba no interior. Mais é evidente que a forma *Asturão*, rexistrada abondosamente no *Corpus Galego-Portugués Antigo*, está presente en V precedida do demostrativo *este*.

Nunha cantiga de Estevan da Guarda (UC 1323 = Tav. 30, 26; B 1306, V 911) o problema editorial encóntrase no primeiro verso do refrán.

O texto da primeira estrofa que envían os manuscritos é o seguinte:

B	V
Pois atodos auorzece	Pois atodos auortece
Este iogar auorrído	este ioğr auortido
De tal molher e marido	de tal molher e marido
Que amj razon parece	q̄ amin razon parece
De tger por seu pedzolo	de trager p̄ seu pediolo
O fillo doutro no colo	o fillo doutro no colo.

Lapa conxecturalmente leu *pediolo*, que proviría de ‘pede+ola’ e significaría “panela de esmolos”.

En *Littera*, á falta dunha solución alternativa á de Lapa, optan por seguir a literalidade dos manuscritos, “entendendo o termo (*pedrolo*) no sentido que tem na Galiza, entre os viticultores”. Ou sexa, como o insecto que devora as raíces das videiras. E acrecentan: “o sentido aquí parece ser, no entanto, sobretudo metafórico (fedelho?)”.

Mais considerando que a vítima do escarnio é un cornudo consentido de nome Pero da Arruda, cuxa muller vai de pousada en pousada “por algo”, non é descabelado pensar que o naipelo que el trae no colo como seu sexa en realidade fillo doutro home, ou sexa, que o seu Pedrolo (Pedriño) non sexa lexítimo. No texto faise alusión por dúas veces á axuda que lle fai a muller a Pero da Arruda, axuda que, alén da económica, podería consistir tamén en evitarlle o escarnio social da infertilidade.

A edición correcta para nós (Arias Freixedo 2017) é, pois, esta:

Pois a todos avorrece
este jogar avorrido,
de tal molher é marido
que a min razon parece
de trager, por seu Pedrolo,
o fillo d'outro no colo.

Acabamos de facer referencia á importancia da liñaxe na ideoloxía da elite da sociedade feudal, e iso non podía pasar desapercibido para os trobadores, que reflectiron na súa obra algúns problemas derivados da estrita xerarquía social. Así acontece na cantiga de Fernan Rodriguez de Calheiros (UC 1351 = Tav. 47,32; B 1333, V 940), cuxa rúbrica explicativa é clara: *Ar fez estoutro cantar a un cavaleiro que dizia que era fillo dun ome e fazia-se chamar per seu nome, e depois acharon que era fillo doutren.*

O texto da cantiga delata que o cabaleiro se facía pasar por fillo dun aristócrata cando en realidade era fillo dun infanzón, e alude tamén á grave penalización con que se castigaban este tipo de contravencións:

Vistes o cabaleiro que dizia
que Joan Moniz era? Mentia
ca Joan Joanes o acharon
e tomaron-lhe quanto tragia;
e foi de gran ventura aquel día,
que escapou que o non enforcaron.

CONCLUSIÓNS

O percurso que fixemos sobre a presenza e funcionalidade da onomástica no corpus profano galego-portugués non foi exhaustivo, pois o espazo non o permitía, mais si pensamos que é suficiente para constatar a importancia que os nomes propios teñen nesta poesía. Vimos como a poética trobadoresca explota por diferentes vías o recurso aos nomes. Vimos mesmo como a competencia para explicar un nome é aducida como proba de ouro do dominio da arte de trobar e como algúns dos textos máis enigmáticos se basean precisamente na interpretación dos nomes.

Por outro lado constatamos a dificultade que representa para a edición da poesía medieval a presenza de elementos onomásticos, sobre todo cando a textualidade dos códices relatores está distorsionada por erros gráficos, segmentación irregular de vocábulos, uso de abreviaturas etc.

Se nalgúns casos o elemento onomástico foi a cifra empregada polos trobadores, é tamén a chave única que abre algúns dos problemas editoriais máis opacos da nosa poesía trobadoresca profana.

En todo caso, tamén no hábil e variado uso dos recursos que a onomástica pon á súa disposición os trobadores mostran a súa formación retórica e poética, e en definitiva, o seu dominio da arte de trobar.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Arias Freixedo, Xosé Bieito (1993). *Antoloxía da poesía obscena dos trobadores galego-portugueses*. Santiago de Compostela: Positivas.
- Arias Freixedo, Xosé Bieito (2012). A Crexent'en sua mua baia. *Locus Criticus*. 14. Dispoñíbel en <http://locuscriticus.webs.uvigo.es/?p=458>
- Arias Freixedo, Xosé Bieito (2016a). Arredor de *boudanha*: unha nova proposta de edición e interpretación da cantiga *Joan Rodriguiz foi esmar a Balteira* (B 481, V 64), de Afonso X. *Verba*. 43, 421-429.
- Arias Freixedo, Xosé Bieito (2016b). Joan Airas de Santiago. *Don Pero Nunez era en...* *Locus Criticus*. 16. Dispoñíbel en <http://locuscriticus.webs.uvigo.es/?cat=1>
- Arias Freixedo, Xosé Bieito (2017). *Per arte de foder. Cantigas de escarnio de temática sexual*. Berlín: Frank & Timme.
- Arias Freixedo, Xosé Bieito (2020). *Trobar mal, malas cantigas, dizer mal, jugar de palabra*. Reflexións sobre a (errada) identificación das cantigas de escarnio e mal dizer co concepto 'jugar de palabra' do Título IX da Partida II. *ArGaMed*. 2. 11-36.
- Barberini, Fabio (2020). Pero da Ponte e l'Infante D. Manuel (B 1655/V 1189). *Cultura Neolatina*. LXXX (1-2), 75-115.
- Beltran, Vicenç (2000). Esteban Fernández de Castro y Fernán Díaz Escalho. *Madrygal*. 3, 13-19.

- Callón, Carlos (2017). *As relacións sexoaffectivas intermasculinas e interfemininas no trobadorismo galego*. Tese de doutoramento. Universidade da Coruña. Disponível em <http://hdl.handle.net/2183/19445>
- Correia, Ângela (1996). O Outro Nome da Ama. Uma polémica suscitada pelo trovador Joam Soares Coelho. *Colóquio/Letras*. 142, 55-64.
- Correia, Ângela (2012). Ser letrado e trovador. *eHumanista*. 22, 27-48. Disponível em https://www.ehumanista.ucsb.edu/sites/secure.lsit.ucsb.edu/span.d7_eh/files/sitefiles/ehumanista/volume22/2%20Correia.pdf
- Correia, Ângela (2016). *Ama. A Importância de um Nome no Conhecimento sobre os Trovadores Medievais Galego-Portugueses*. Lisboa: Bibliotónica Portuguesa. Disponível em <https://bibliotronicaportuguesa.pt/livro/ama-a-importancia-de-um-nome-no-conhecimento-sobre-os-trovadores-galego-portugueses-angela-correia/>
- Correia, Ângela (2021). *O outro nome de «Don Estevan». Oito sátiras trovadorescas relacionadas com Sancho II de Portugal*. Lisboa: Biblioteca Nacional de Portugal.
- Ferrari, Anna (2005a). Il comico onomastico (onomastica ‘escarninha’) nella lirica galego-portoghese. En: S. Cirillo, ed. *Il comico nella letteratura italiana. Teorie e poetiche = Scritti in onore di Walter Pedullà*. Roma: Donzelli, vol. II, 13-36.
- Ferrari, Anna (2005b). Spécificité de la lyrique galégo-portugaise dans le contexte roman. Conferencia pronunciada na Sorbonne, recollida en Ferrari 2005a [citado por Gonçalves (2013, p. 22)].
- Gonçalves, Elsa (2013). Sintaxe e interpretatio: Afonso X, Joan Rodriguiz foi esmar a Balteira. *Cultura Neolatina*. LXXIII (1-2), 13-24.
- González, Déborah (2007). A onomástica persoal na lírica galego-portuguesa. En Ana Isabel Boullón Agrelo, ed. *Na nosa lingoage galega. A emerxencia do galego como lingua escrita na Idade Media*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega, 579-602.
- Gutiérrez, Santiago e Lorenzo, Pilar (2001). *A literatura artúrica en Galicia e Portugal na Idade Media*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela.
- Lapa, Manuel Rodrigues (1995 [1965]). *Cantigas d’Escarnho e de Maldizer dos Cancioneiros Medievais Galego-Portugueses*. Lisboa: Edições João Sá da Costa [reed. da segunda edición de 1970, Vigo: Galaxia].

- Littera = Lopes, Graça Videira, ed. coord. (2016). *Cantigas medievais galego-portuguesas. Corpus integral profano*. Lisboa: Imprensa Nacional - Casa da Moeda.
- Lopes, Graça Videira (2002). *Cantigas de escárnio e maldizer dos trovadores e jograis galego-portugueses*. Lisboa: Editorial Estampa.
- López Ferreiro, Antonio (1895). *Fueros municipales de Santiago y su tierra*. Santiago de Compostela: Imp. del Seminario.
- López Ferreiro, Antonio (1901). *Colección diplomática de Galicia Histórica*. Santiago de Compostela: Tipografía Galaica.
- Losada, E., Castro, José e Niño, Henrique (1992). *Nomenclatura vernácula da flora vascular galega*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia.
- Michaëlis de Vasconcelos, Carolina (2004 [1896-1905]). *Glossas Marginais ao Cancioneiro Medieval Português*. Coimbra: Universidade de Coimbra. Ed. de Yara Frateschi Vieira, José Luís Rodríguez, M. Isabel Morán Cabanas e José António Souto Cabo.
- Oliveira, António R. de (1994). *Depois do espectáculo trovadoresco. A estrutura dos cancioneiros e as recolhas dos séculos XIII e XIV*. Lisboa: Colibri.
- Paredes, Juan (2010 [2001]). *El cancionero profano de Alfonso X, el Sabio. Verba*. Anexo 66. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela. [Primeira edición en L'Aquila: Japadre Editore].
- Pereira, António (2003). Génese e actualidade da antroponímia nas «cantigas d'Escarnho e Mal Dizer». En: Brian F. Head, ed. *História da Língua e História da Gramática. Actas do Encontro*, Braga: Universidade do Minho/ Centro de Estudos Humanísticos, 359-365.
- Piel, Joseph M. e Kremer, Dieter (1976). *Hispano-gotisches Namenbuch*. Heidelberg: Carl Winter.
- Rodríguez, José Luis (1980). *El cancionero de Joan Airas de Santiago. Edición y estudio. Verba. Anuario Galego de Filoloxía*. Anexo 12. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela.
- Romaní Martínez, Miguel (1989-1993). *La colección diplomática de Santa María de Oseira (1025-1310)*. 3 vols. Santiago de Compostela: Tórculo Edicións.
- Ron Fernández, Xabier (2016a). “Documentario nomina tropatorum” (I). Unha nova hipótese sobre o trobador Johan Nunez Camanez e sobre o apelido de Martin Codax. En: Esther Corral, Elvira Fidalgo e Pilar Lorenzo, coords. *Cantares de amigos: estudos en homenaxe a Mercedes Brea*

- López. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, 769-778.
- Ron Fernández, Xabier (2016b). *A fenomenoloxía do don na lírica románica das primeiras xeracións*. Tese de doutoramento. Universidade de Santiago de Compostela.
- Ron Fernández, Xabier (2018). Martin Codax: o nome. A onomástica na lírica trobadoresca. En: Alexandre Rodríguez Guerra e Xosé Bieito Arias Freixedo, eds. *The Vindel Parchment and Martin Codax. The Golden Age of Medieval Galician Poetry*. Ámsterdam: John Benjamins Publishing Company, 221-238.
- Salvadó i Montoriol, Joan (2012). *El monestir benedictí de Sant Benet de Bages. Fons documental: identificació, edició i estudi. Segles X-XI*. Tese de doutoramento. Universitat de Lleida.
- Sarmiento, Martín (1986). *Catálogo de Voces Vulgares y en especial de Voces Gallegas de Diferentes Vegetables*. Salamanca: Universidad de Salamanca. Edición e estudo de J. L. Pensado.
- Tavani, Giuseppe (1997). Para uma leitura da cantiga de maldizer de Afonso X 'Joan Rodriguiz foy osmar a Balteira' (RM 18,21, B 481, V 64). En: Ana Maria Brito *et alii*, eds. *Sentido que a vida faz: estudos para Óscar Lopes*. Lisboa: Campo de Letras, 493-396.
- Tavani, Giuseppe (2016). Ancora su *abondanha. Un problema ecdotico nella lirica profana di Alfonso X. *Verba*. 43, 415-420.
- Vasvari, Louise O. (1999). 'La madeira certa... A medida d'Espanha' de Alfonso X: un gap carnavalesco. En: Santiago Fortuño Llorens e Tomás Martínez Romero, eds. *Actes de l'Associació Hispànica de Literatura Medieval*. Castelló de la Plana: Universitat Jaume I, vol. III, 459-469.
- Ventura, Joaquim (1993). Toponimia nas cantigas de sátira obscena do cancionero medieval galego-portugués. En: Juan S. Paredes Núñez, ed. *Actas del V congreso de la AHLM*, IV. Granada: Universidad de Granada, 475-490.
- Viejo Fernández, Xulio (1998). Delles referencias asturianas na lliteratura medieval peninsular. *Lletres Asturianas*. 68, 57-80.

Recursos

CODOLGA = *Corpus Documentale Latinum Gallaeciae*. Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades. Disponible en <http://corpus.cirp.es/codolga/>

Projeto Littera = Lopes, Graça Videira e Ferreira, Manuel P. (2011-). *Cantigas Medievais Galego Portuguesas* [base de datos online]. Lisboa: Instituto de Estudos Medievais, FCSH/NOVA. Disponible en <http://cantigas.fcsh.unl.pt>

UC = Ferreiro, Manuel (dir.) (2018-). *Universo Cantigas. Edición crítica da poesía medieval galego-portuguesa*. A Coruña: Universidade da Coruña. Disponible en <http://universocantigas.gal>

O misterio do nome: etimoloxía e alegoría nas lendas de Troia

Helena de Carlos Villamarín
Universidade de Santiago de Compostela

οὐ μὲν γὰρ τις πάμπαν ἀνώνυμος ἐστ' ἀνθρώπων, / οὐ κακὸς οὐδὲ μὲν ἐσθλός, ἐπὶ γὰρ τὰ πρῶτα γένηται.

Ningún humano, sexa humilde, sexa nobre, está enteiramente desprovisto de nome unha vez que nace.

(*Odisea*, VIII 552-553)

A chamada materia de Troia constitúe unha das grandes tramas e, por dicilo así, bases narrativas da Idade Media na Europa Occidental, pero tamén proporciona substrato temático a un bo número de composicións en verso épico en Bizancio, na parte grega do que outrora fora o Imperio Romano. Malia que axiña percibiremos algunhas das peculiaridades que ese mesmo legado asume nunha e noutra parte de Europa, non podemos desvincular a súa presenza nos séculos medievais da súa orixe última na chamada Grecia arcaica e o seu abrollar en forma de creacións hexamétricas nos poemas atribuídos a Homero, a *Iliada* e a *Odisea*, e mais nos perdidos do *Ciclo épico* (Davies 1989).

Unha das peculiaridades que nos sorprende aos filólogos no noso traballo é a posibilidade de ver aparecer unha testemuña, sexa estritamente material, sexa temática ou mitolóxica, que malia a súa modernidade en termos cronolóxicos, deixe porén pegada dun estrato antigo da transmisión. Iso acontece no caso do chamado *Ciclo épico*, conxunto de composicións épicas que semellan encher os ocos deixados polo moi concreto relato dos poemas homéricos, tanto polo principio coo polo final. Temas como o xuízo de Paris, ou a mesma caída de Troia, e alén diso, o retorno dos heroes aos seus fogares ou a súa viaxe na procura dun novo destino, reaparecen en testemuñas moi posteriores, en textos escritos probablemente en grego pero só conservados en latín, que na súa brevidade pretenden ofrecerlle ao lector un resumo completo dos acontecementos

relacionados coa guerra de Troia. Tal é o caso das noveliñas de Dares Frixio, datada no século v, ou Dictis de Creta, da cal se conservan algúns folios papiráceos en grego, do século vi. A estas obras, caracterizadas por prescindiren do aparato divino na narración dos feitos, que no caso de Dares mesmo comezan coa primeira destrución de Troia baixo a expedición dos Argonautas, pódese sumar a menos coñecida *Excidium Troie*, datable tamén contra o século vi da nosa era, conservada en lingua latina pero de probable base grega (Yavuz 2014, de Carlos Villamarín 2019).

Para os estudosos das letras galegas resulta moito máis recoñecible o produto textual dos séculos tardíos do medievo que é a *Crónica troiana*, a magna empresa de versión e prosificación, en última instancia, do poema composto no século xii en romance francés por Benoît de Sainte Maure a partir das obras latinas tardías antes referidas, ás que se engaden textos de diversa procedencia nese afán tan propio do Medievo por encher e explicar ata as últimas consecuencias toda situación narrativa. Se Benoît engade e complementa con outras fontes, non fai menos o autor da *Crónica troiana*, quen se serve doutras autoridades como Isidoro de Sevilla ou textos anónimos complementarios e necesarios para expandir e acrecentar informacións relativas a curiosidades xeográficas, antropolóxicas ou históricas. Dada a complexa relación que tecen entre si as obras romances de materia troiana, remito o lector á bibliografía especializada, mentres que aludirei puntualmente a algún factor derivado da natureza dese tecido textual (Rey e García 1942; Lorenzo 1985; Casas Rigall 1999; D'Ambruoso 2012; Pichel 2013; Corral e Pichel 2020, pp. 17-46).

Pero vaíamos aos nomes. Se comecei o relato partindo de Homero e da épica arcaica composta en lingua grega foi para definir desde os inicios o ámbito en que, ao meu modo de ver, debemos encadrar as cuestións relativas á onomástica literaria na *Crónica troiana*. Os filólogos decimonónicos, case todos formados no espectro educativo xermánico, recoñeceron a locuacidade dos nomes propios homéricos e dedicaron estudos a elucidar a súa natureza e sentido (Kavanaugh 2015). Pero en realidade non deixaron de facer o que, a partir doutro tipo de bases epistemolóxicas, levaron adiante desde as súas orixes os primeiros comentaristas homéricos. A elucidación do nome, o dos heroes e o dos deuses, e da súa forza preséntasenos como un dos motores da esexese homérica xa cando menos no século vi a.C (Struck 2004; Rusell e Konstan 2005). Nunha tradición tan ininterrompida coma habitualmente silenciada ou mesmo menosprezada, a

análise do valor do nome e do seu poder vertebrar a lectura e a interpretación dos textos mesmo desde a época previa á súa representación por escrito. Vémo-la aboiar na superficie das bravas augas doutras correntes hexemónicas baixo algunhas das palabras de Platón no seu diálogo *Cratilo*, ou, moito tempo máis tarde, na aparente ortodoxia do bispo Isidoro de Sevilla, considerado por algúns un Varrón cristián (Fontaine 1959-1983). É de Isidoro, por máis achegado aos tempos e á mentalidade do autor da *Crónica troiana*, de quen tomo o concepto da etimoloxía como coñecemento da *vis verbi*, algo así como a forza da palabra. Di Isidoro nas súas *Etimoloxías* ou *Orixes* (1, 29, 1):

Etymologia est origo vocabulorum, cum vis verbi vel nominis per interpretationem colligitur. Hanc Aristoteles *συμβολον*, Cicero adnotationem nominavit, quia nomina et verba rerum nota facit exemplo posito; utputa «flumen,» quia fluendo crevit, a fluendo dictum. Cuius cognitio saepe usum necessarium habet in interpretatione sua. Nam dum videris unde ortum est nomen, citius vim eius intellegis. Omnis enim rei inspectio etymologia cognita planior est.

A etimoloxía é a orixe das palabras cando se deduce a forza do verbo ou do nome por medio da interpretación. Aristóteles chamouna *symbolon*, Cicerón *adnotatio* (anotación), porque a marca das cousas fai os nomes e os verbos; como por exemplo: *flumen* (río), como medrou a base de fluír, chámase así a partir de *fluo*. O seu coñecemento adoita ser moi necesario na súa interpretación. Xa que cando vexas de onde naceu un nome, axiña entenderás a súa forza. Pois cando coñeces a etimoloxía, a análise de calquera cousa é máis clara.

Malia o controvertido da pasaxe, cuxa mesma tradución foi amplamente analizada e mesmo executada de xeitos diferentes polos diversos tradutores,¹ creo que hai algunha idea indiscutible con respecto ao papel do coñecemento da esencia da palabra no coñecemento do universo “real” que transmite Isidoro. Malia que as fontes directas que manexa o bispo sevillano para a súa definición

1 En realidade, case tódolos tradutores optan por un xeito de entender a segunda parte da pasaxe en certo sentido “hexemónico”. É o representado pola versión de Oroz, Marcos e Díaz, na súa edición bilingüe latín-español das *Etimoloxías* de Isidoro (2000), seguido cando menos polos tradutores ao inglés. Deixo unha mostra de ámbalas dúas na pasaxe que nos ocupa: “Aristóteles la denominó *symbolon* y Cicerón *adnotatio*, porque, a partir de un modelo, se nos dan a conocer las palabras y los nombres de las cosas” (Oroz, Marcos e Díaz 2000, p. 321); “Aristotle called this *symbolon* (sign), and Cicero *adnotatio* (symbolization), because by presenting their model it makes known (notus) the names and words for things” (Barney, Lewis, Beach e Berghof 2006, p. 54). A que considero realmente correcta é a de Joseph Engels (1962), cuxo traballo de interpretación da escura pasaxe isidoriana segue a ser do mellor que se fixo ao respecto.

sexan Cicerón e Boecio (Engels 1962), sempre latexa detrás da súa visión do mundo a máis complexa e misteriosa expresada por Varrón, en que se fai visible o fondo e case sacro significado que o emprego da etimoloxía posuía no mundo antigo. Varrón (*Ling lat.* 5, 7) fálanos de catro tipos de *verborum origines*: o máis baixo ou popular, case intuitivo e aplicable a palabras compostas; o segundo, propio dos gramáticos que estudan as creacións léxicas dos poetas, e o terceiro e cuarto:

Tertius gradus, quo philosophia ascendens pervenit atque ea quae in consuetudine communi essent aperire coepit, ut a quo dictum esset oppidum, vicus, via. Quartus, ubi est adytum et initia regis: quo si non perveniam ad scientiam, at opinionem aucupabor, quod etiam in salute nostra nonnunquam facit cum aegrotamus medicus.

O terceiro chanzo, ao que chegou a filosofía subindo e comezou a abrir as cousas para que estivesen no uso común, como por que se dicía *oppidum* (vila), *vicus* (poboado), *via* (camiño). O cuarto, onde está o santuario e os misterios do sacerdote: se non chego alí, onde o coñecemento, con todo tentarei obter algunha conxectura, cousa que tamén no que se refire á nosa saúde ás veces fai o médico cando estamos enfermos.

Unimos logo dúas cuestións primordiais que vimos de presentar dun xeito panorámico, a materia de Troia e a procura do sentido dos nomes como xeito de interpretación da natureza e do mundo. Nese sentido, malia que os poemas que cantan a destrución da cidade de Troia, comezando polas orixes do conflito e rematando coas súas consecuencias, non son aparentemente cosmogonías, a interpretación que se fai dos nomes remata por conferirlles ese carácter. Moi gráfico é un comentario ata hai ben pouco inédito presente nun manuscrito de Turín de finais do século VIII, que transmite un texto de difícil datación e orixe pero que poderíamos situar entre os séculos VI e VIII, e preguntámonos se puido ser composto mesmo na Península Ibérica (de Carlos Villamarín 2021). Trátase dun comentario ao texto que antes presentei, a noveliña titulada *Excidium Troie*, á que precede no manuscrito. Nel ofrécese unha clave de lectura e interpretación do texto que segue a partir dos nomes propios que nel aparecen. O comentarista escolle os parágrafos iniciais para mostrar cal é o xeito do comentario e anima o lector a aplicar ese método ao resto do texto. Tomo algún exemplo ilustrativo (Turín, Biblioteca Reale, Varia 105, fol. 89v):

Quid autem Veneris ciuitas, hoc est Troia, quam ipsa diligit et in qua sue fortitudinis uires habet nisi deliciarum et uoracitatis inlecebram signat? Quia omnis libido et dilicias

appetit et a uoracitate nimia uires trahit. Nam ut hoc facilius auertas, Troie uerbum Grecum “manduca” in Latinum sonat.

Pois que significa a cidade de Venus, é dicir, Troia, que ela ama e en que garda o poder da súa forza, se non a atracción dos praceres e da voracidade? Xa que todo desexo apetece os praceres e colle as súas enerxías dunha excesiva voracidade. Pois para que entendas máis facilmente isto, a palabra grega *Troia* dise en latín *manduca* (come).

A correcta interpretación desta pasaxe baséase na idea de que se analiza o significado do topónimo *Troia*: concíbese como unha palabra grega que se traduce ao latín co verbo, en imperativo, *manducare*, comer. Semellante etimoloxía do topónimo é novidosa e imposible de atopar en ningures, pero creo poder entender a súa orixe. O verbo grego para expresar o acto de xantar é *fágo*, verbo por así dicir deficitario, que é suplido nalgúns tempos polo sinónimo *trogo*. A palatalización desa oclusiva sonora intervocálica *g* conseguiría dar unha homofonía á palabra *troie*, nome de cidade, e verbo que expresa o acto de comer. Esta homofonía propicia o achegamento do sentido e axuda a crear a explicación, que radica na identificación de Troia coa cidade dos praceres, a de Afrodita ou Venus, a cidade do frívolo Paris, xuíz causante da disputa entre as deusas que encarnan, cando menos neste texto, distintas calidades morais. A máxima de Walter Burkert (1970) conforme á cal “a alegoría é un relato etimoloxizado, e a etimoloxía a alegoría dunha palabra individualizada”, faise felizmente obvio neste pequeno comentario á materia de Troia.

A onomástica da *Crónica troiana* foi estudada por Ramón Lorenzo nun artigo publicado na revista *Troianalexandrina* dedicado en xeral aos nomes de personaxes na prosa galega medieval. Malia que neste traballo deixa para o último lugar a análise dos nomes na *Crónica troiana*, e o propio estudoso declara que o asunto merece meirande demora e afondamento, Lorenzo establece algúns principios fulcrais para o estudo deste tema. Os nomes na *Crónica troiana* galega son inestables, e derivan en última instancia do orixinal francés de Benoît por mediación da *Crónica troyana* de Afonso XI. Non podemos esquecer que, á súa vez, a tradución castelá mandada facer polo devandito monarca contra 1350 semella ter como base un texto en galego ou portugués, de xeito que, a partir da onomástica do francés medieval, con orixes últimas nos nomes adaptados ao latín por Dares e Dictis dos heroes e deuses da épica grega, os nomes levan pasado por varios procesos de adaptación a distintas linguas romances. Cando digo que os nomes son inestables refírome ás inconsistencias que estes

presentan, ás veces dentro da mesma liña do manuscrito, en canto á súa forma, como exemplifica amplamente Lorenzo (2006, p. 242):

Outra particularidade é a constante alternancia das formas, mesmo dos personaxes máis característicos da obra, que afecta á alternancia vocálica ou ó desenvolvemento de determinados grupos consonánticos, como poden ser *Achiles* 264.2, 265.1, etc. ou *Achilles* 479.8 (c. 250), 556.19, etc. e *Achilis* 297.2 (c. 108), 299.1, 325.5 (c. 126), etc. (HT *Achilles* 91, 93, etc., *Echilles* 134; CTC *Achilles* 58; RTF *Achilles* 5011, 5157, etc.).

Pero é esa mutabilidade na forma a que permite practicar con suceso a ciencia da etimoloxía e relacionar persoas e lugares, nun afán xa antigo, pero especialmente vivo no medievo, por vincular topónimos con antropónimos, o que se traduce historicamente en dar un epónimo aos lugares, sexan estes vilas, cidades, ou mosteiros. Adianto tamén que unha das consecuencias non desprezables que tira Lorenzo do seu estudo é algunha posible nova proba da relación entre linguas e versións da *Crónica troiana* (2006, p. 245):

Unha mostra inequívoca de que o texto castelán é unha tradución do galego ou portugués e non directamente do francés témola no nome dun personaxe. No RTF 6782 aparece *Fortis li proz*, que está no texto galego como *o prol Fortes* 301.43, pero que na CTC pasa a un enigmático *Oprolfortis...*

Semella a estas alturas un tópico falar da relación establecida entre vilas e lugares de Galicia e heroes gregos, é dicir, entre os *nóstoi* ou lendas de retorno dos heroes, normalmente vinculados, como non, á guerra de Troia e o seu desenlace, e a xeografía galega. Moitas destas lendas presupoñen unha orixe tan antiga que dificilmente se podería negar a posibilidade de que teñan como base unha verdadeira presenza de mariñeiros gregos nestas latitudes, pero non é o meu propósito discutir a veracidade histórica dos relatos. Interésame a súa vertente literaria e lingüística en meirande medida. Unha certa abundancia de lendas que poñen en relación retornos de heroes da guerra de Troia a lugares da Gallaecia, recoñecibles en autores como Silio Itálico ou Xustino, podería estar relacionada coa xeografía galega e a súa condición de extremo último de Occidente, de lugares que se debuzan no océano, lugares relacionados coa morte, en suma. Un dos grandes indoeuropeístas dos últimos tempos, Jürgen Untermann (2004, p. 475, n. 23), chama a atención sobre a meirande vinculación de personaxes errantes, como Heracles ou Odiseo co Mediterráneo, mentres que os heroes ligados ao

Atlántico son Anfíloco, Teucro ou Tideo (de Carlos Villamarín 1996; Bermejo e González 2002).

Malia que se ten abordado e tratado dun xeito moi rigoroso e interesante o tema da eponimia greco-troiana dos topónimos galegos, non se estuda con meirande afán o motivo da presenza desas figuras concretas, alén dos axustes onomásticos ou toponímicos que propicien o parentesco etimolóxico. O caso de Teucro é especialmente singular, dado que a súa presenza en Galicia non vén a priori dada pola existencia dun topónimo ou dun xentilicio que favoreza a súa vinculación onomástica con ningún punto concreto da terra, menos aínda con Pontevedra. A noticia que máis claramente se refire aos *Gallaeci* das transmitidas por Xustino (44, 3, 2-4), a do *nóstos* ou viaxe de regreso de Teucro desde a guerra de Troia ata a terra dos *Gallaeci*, dos que se presenta como fundador, aínda recollida por Isidoro nas súas *Etimoloxías* (9, 2, 111), implica a un heroe singular. Deixo o texto de Xustino e a súa tradución como testemuña:

Gallaeci autem Graecam sibi originem adserunt; siquidem post finem Troiani belli Teucrum morte Aiaci fratris inuisum patri Telemoni, cum non reciperetur in regnum, Cyprum concessisse atque ibi urbem nomine antiquae patriae Salaminam condidisse; inde accepta opinione paternae mortis patriam repetisse, sed cum ab Eurysace, Aiacis filio, accessu prohiberetur, Hispaniae litoribus adpulsum loca, ubi nunc est Karthago Noua, occupasse; inde Gallaeciam transisse et positis sedibus genti nomen dedisse. Gallaeciae autem portio Amphilocho dicuntur.

Os Galaeci en troco aseguran ter unha orixe grega: xa que, despois de finalizar a guerra de Troia, Teucro, odioso aos ollos de seu pai Telamónio pola morte do irmán Ajax, ao non ser acollido no seu reino avanzou a Chipre e alí fundou Salamina, polo nome da súa antiga patria; e de aí, ao recibir a nova da morte do pai, dirixiuse de novo á patria, pero ao lle impedir a entrada Eurísace, fillo de Ajax, empurrado ás costas de Hispania, ocupou uns lugares onde agora está Cartago Nova; e de aí pasou á Gallaecia e asentándose deulle nome ao pobo. Pero unha parte da Galaecia chámanse Anfílocos.

Por unha banda, o certo é que o de Teucro non é un *nóstos*, se entendemos que este concepto implica a idea de regreso ao lugar de partida, como aconteceu no caso de Ulises cando regresou á súa illa natal de Ítaca. O caso de Teucro en relación coa Gallaecia sería máis análogo ao de Eneas en relación ao lugar onde máis tarde se edificará Roma: ningún dos dous heroes procede do lugar en que remata por asentarse, senón que ese establecemento obedece ao designio divino ou á casualidade. Difíre de Eneas, non obstante, polo seu bando de procedencia,

xa que Teucro loita cos gregos. Teucro é con todo un personaxe problemático, tal como deixa ver a lenda mesmo na versión de Xustino, un destes seres condenados a unha sorte de navegación perpetua, maldito polo pai, expulsado, en suma, ata os confíns últimos da terra. Como sinala unha das estudosas da súa figura, Teucro é un bastardo, medio irmán de Ajax Telamonio, o guerreiro suicida, un arqueiro que loita sempre en dualidade co irmán, protexido polo enorme escudo deste. Cando morre traxicamente, non só o pai senón o conxunto dos guerreiros fan caer sobre el o peso da responsabilidade e da culpa porque non protexera o irmán (Ebbott 2003, pp. 110-111): “He wonders where he can go, and among what sort of people, now that he has not stood by or helped his brother in his travails: ποῖ γὰρ μολεῖν μοι δυνατόν, εἰς ποίους βροτούς, / τοῖς σοῖς ἀρήξαντ’ ἐν πόνοισι μηδαμοῦ; (Sófocles, *Ajax*, 1006-1007)”. Ademais de por Sófocles na súa traxedia *Ajax*, Teucro é presentado na *Helena* de Eurípides cun papel que nos pode interesar: despois da morte do irmán Ajax e da expulsión de Salamina polo pai Telamón, quen o responsabiliza desa morte, Teucro procura un oráculo en Exipto para saber por onde ten que continuar navegando e onde poderá finalmente asentarse. Como sinala Ebbott (2003, p. 122) seguindo a Charles Segal:

As Charles Segal describes it in his discussion of the setting for the characters of Helen and Menelaos, “Like the Odyssean Phaeacia, Egypt is a mysterious point of transition between worlds, a point where the past can be relived and in some sense transformed.” Teucer, like Helen and Menelaos, is making a transition between worlds and rewriting his past.

É tamén verdade que, como comenta a autora, Teucro non chega a consultar o oráculo de Theonoe, de xeito que a traxedia de Eurípides nese sentido remata dun xeito aberto, tal como a lenda posterior do heroe nos mostra. Pero creo que é especialmente significativa a idea de que este tipo de heroes pase por puntos de transición e por lugares de “salvación”, mesmo se estes son sucesivos, como pode ser o caso de Odiseo e da súa constante parada en illas e saída delas. Certas interpretacións da palabra *nóstos*, regreso ou retorno, rematan por vincular o termo e a experiencia non tanto a unha navegación real, canto a unha sorte de alegoría da fuxida da morte e da continua persecución da viaxe do Sol, sempre cara a occidente (Frame 1978). Por paradoxal que poida semellar, o lugar en que aparentemente morre o Sol non é outra cousa que a porta pola que ese Sol entra a agocharse para renacer pouco máis tarde co eterno ciclo da luz.

Pero quizais o comentario máis obvio que se pode facer a esta lenda é que a relación eponímica non aparece por ningures. O misterioso “genti nomen dedisse” non nos aclara moito: de que *gens* fala?, de que nome? Hai por algures uns *Teucrí*? Tanto é así que mesmo Isidoro de Sevilla, quen reproduce ao pé da letra o texto de Xustino, ten que engadir a seguinte explicación: “ex loco genti nomen dedisse”, é dicir, deu nome ao pobo a partir do nome do lugar. Como previamente Isidoro fala dos *Gallaeci*, entendemos que tal é o nome do pobo, dado por Teucro a partir do lugar, *Gallaecia*, relacionado á súa vez coa brancura da pel dos seus habitantes (a partir do xogo con *gala*, leite en grego), e coa súa intelixencia arqueira, propia dos gregos dos que proceden (“unde naturali ingenio callent”). É plausible que as noticias de Xustino, logo tomadas por Isidoro, teñan relación co que conta Estrabón, que malia ser un xeógrafo do século I da nosa era que nunca estivo na Península Ibérica, si cita como fonte a Asclepiades de Mirlea, talvez un par de séculos anterior e que, segundo as súas propias palabras, foi mestre de gramática na Turdetania.

Polo que respecta a Anfíloco, di Estrabón, 3,4,3:

ἐν Καλλαικοῖς δὲ τῶν μετὰ Τεύκρου στρατευσάντων τινὰς οἰκῆσαι, καὶ ὑπάρξαι πόλεις αὐτόθι, τὴν μὲν καλουμένην Ἑλλήνες τὴν δὲ Ἀμφίλοχοι, ὡς καὶ τοῦ Ἀμφιλόχου τελευτήσαντος δεῦρο καὶ τῶν συνόντων πλανηθέντων μέχρι τῆς μεσογαίας.

que entre os Kallaikoi habitan algúns dos que guerrearon con Teucro, e que había alí unhas cidades, unha chamada Helenes e a outra Anfílocoi, porque Anfíloco morreu alí e os que estaban con el vagaron ata as rexións do interior.

Segundo Emil Hübner, a identificación dos “anfílocos” cos pobos do noroeste peninsular radicaría na analoxía do prefixo grego *anfi* co de certos nomes célticos que comezaban por *ambi-* e que abundaban como denominacións de pobos nestes territorios. Ao meu modo de ver, con todo, estas analoxías puideron ser percibidas na medida en que as terras do occidente eran susceptibles de acubillar este tipo de mitos baseados nos retornos, na navegación na procura dun lugar do que non seren expulsados, e do asentamento nunha rexión cuxo sentido ambiguo, entre o solpor e o regreso da luz, e o seu parentesco co alén probablemente era percibido.

Malia o dito, é verdade tamén que unha das lendas que máis proliferou a partir da Antigüidade e ao longo da Idade Media foi a que vinculou a fundación de Lisboa coa figura de Ulises, é dicir, co heroe Odiseo na adaptación latina

do seu nome, que é a que fai posible a relación entre o topónimo *Olisipo*, coa variante *Ulissipo*, e *Ulises*. Xa García y Bellido sospeitaba que na grafía etimolóxica *Ulissipo* transmitida na *Corografía* de Pomponio Mela (3,8), un xeógrafo do século I da nosa era, podería insinuarse a relación co heroe, ben que o xeógrafo non a fai explícita. Faina en troques o compilador Solino no século III, ao vincular directamente o heroe coa cidade, malia non proporcionar el a grafía etimolóxica (23,5): “ibi oppidum Olisipone Ulixi conditum: ibi Tagus flumen”.

Con todas as excepcións que derivan de traballar con edicións, e non directamente cos manuscritos, cabe presumir que, se Solino nin sequera se molesta en evidenciar mediante unha grafía que favoreza a relación de parentesco etimolóxica a propia relación fundacional, isto débese a que desta xa se leva escribindo tempo, xa se dá por sentada. Posteriormente, no século V será Marciano Capella (6, 629) quen se faga eco da noticia, e no VI Isidoro de Sevilla (*Orig.* 15, 1, 70). De aí pasará a relatos e crónicas medievais non só peninsulares, senón europeos, e propiciará a existencia doutras lendas que serán das que nos ocuparemos de seguido (de Carlos Villamarín 2002).

A relación entre a xeografía occidental e as lendas do ciclo épico é palpable nun exemplo que eu mesma estudei hai xa bastante tempo. Trátase da lenda relativa á infancia de Aquiles segundo a cal a nai Tetis, sabedora do destino que lle agardaba a seu fillo de ir á guerra de Troia, decidiu agochalo nun lugar recóndito. Nas lendas orixinais, e segundo queda reflectido en *Excidium Troie* e na *Aquileida* de Estacio, por exemplo, dúas fontes latinas que sen dúbida recollen material mitográfico moi anterior, o que chamariamos “precuelas” da guerra de Troia, Tetis opta por levar o fillo onde o rei Licomedes, na illa de Esciros. Alí vivirá o rapaz entre as fillas dese rei, dunha das cales, Deidamía, namora, e da que nacerá o fillo Neoptólemo ou Pirro, “O Rubio”, respondendo ao nome que tivo Aquiles, vestido así mesmo de muller mentres viviu no palacio, Pirra, “A Rubia”. Conta tamén a lenda que o guerreiro foi descuberto por Ulises/Odisseo e Diomedes, enviados na súa procura, mediante a argucia de facerse pasar por mercados que ofrecían abelorios e instrumentos de labor femininos (fíos, rocas, teares) ás fillas do rei, pero que chegaron a coller de entre as súas pertenzas unhas armas ante as que Aquiles non se puido resistir, revelando así a todos a súa verdadeira condición de varón. A lenda, probablemente un relato de iniciación, en que a condición ambigua sexual do heroe, nun estado de latencia, aflora decantándose á masculinidade ante o estímulo das armas e dos compañeiros guerreiros, forma

parte, como digo, da *Crónica troiana*, que a reinterpreta dun xeito curioso. No capítulo 376, a *Crónica*, seguindo nisto fielmente a versión castelá de Afonso XI, di así (Lorenzo 1985, p. 611):

En esta parte diz o conto que hū rrey ouuo en Purtugal que ouuo nome Licomedes. Et hūa sua filla que auía nome Daydama. Et esta dōna era abbadesa dū moesteyro que auia nome Achelas. Et fuj madre d'Aprilus, et dizeruos ey por qual uentura. En aquela meesma sazō Tetis, madre d'Achiles, sabía que era fadado que Achiles, seu fillo, auja de morrer ēna guerra de Troia, se y fose. Et por ende fēzoo alongar de sua terra, et trager aa parte d'Ouçident, et meter en aquel moesteyro a que dizíá Achelas, en lugar de dōna, por tal que nō podese seer achado, nē fose aa çerca de Troia.

Et auo así que, tã grand amor creçeu entre Achiles et a abadesa, que Achiles feze en ela, en uez de dōna, este fillo a que diserō Pirus Nectálamus. Et quando despois uēo Ulixas por Achiles et leuoou daquel lugar, mostrou a el rrey Licomedes todo este feyto cōmo era. Et a el rrey próuuolle moyto, et tomou o donzel et crioo. Et amáuao tãto que mais nō podía, ca nō auía outro fillo herdeyro.

Xa nun texto anterior, a *General Estoria* de Afonso X (2ª parte, capítulo DXLVII), falábase do desexo de Tetis de levar o seu fillo lonxe de todo rumor de guerra, e en concreto: “E de muchas tierras de que ella cuydo fallo por mas alongada e mas encubierta e segura el Algarbe del oçidente de Europa, que es el reyno de Portugal e el su Algarbe”. Dalgún xeito, a idea de que Tetis debe agochar o seu fillo no Al-garb, é dicir, no Occidente, vaise desenvolvendo paralela á de que a deusa escolle un mosteiro de monxas, elemento que ademais de estar presente tamén na *General Estoria*, aparece noutro texto castelán do século XIII, o *Libro de Alexandre*. A combinación de ambos os elementos, máis a concreción do nome do mosteiro en que Aquiles morará, é froito das versións peninsulares do *Roman de Troie*, é dicir, da *Crónica Troyana* de Afonso XI e da súa versión galega. Novamente, ademais, poderemos ver nesta noticia unha pista para soste-la sospeita de Ramón Lorenzo da existencia dunha versión previa á castelá de Afonso XI desta historia, versión probablemente composta en galego ou en portugués (Casas Rigall 1999).

Iso débese a que o mosteiro escollido é o de Achelas, segundo di o texto, que corresponde a un mosteiro realmente existente en Lisboa, o de Chelas. A etimoloxía “científica” deste topónimo en que se asentou o mosteiro vincula con PLANELLAS, é dicir, o lugar chan, do que tamén veñen topónimos como *Chã*, *Chelo*, *Chelos*. Pero é tamén certo que na documentación medieval o mosteiro

aparece baixo a forma de *Achelas*, *Achallas*, *dachellas*, propiciatoria da relación eponímica co nome do heroe. Por outra banda, o mosteiro, hoxe desaparecido, semella ter unha historia controvertida e complexa, xa que eruditos do século XVII portugués aseguraban que tiña un pasado remoto mesmo como templo de vestais. Non descarto que o coñecemento demostrado por parte dalgúns destes estudosos do mil seiscentos da lenda que relaciona o mosteiro co heroe mítico fose o causante da asunción da remota antigüidade do lugar de Chelas e da súa condición como templo de vestais, pero é certo tamén que o mosteiro pode ter unha notable e antiga historia, a xulgar por restos arqueolóxicos que mostran mesmo capiteis visigóticos procedentes del. A súa historia oficial é que cando menos en 1192 foi aludido nun documento da man de don Sancho, fillo de Afonso Henriques, quen se dirixe aos *Fratribus Sancti Felicis de Achellis*, o que levou a supoñer que fora ocupado por irmáns da orde de San Xoán de Xerusalén, de onde pasaría a mans de dominicas, pero un sector da crítica prefire pensar que o convento foi dúplice nesa época e de aí sería ocupado só por agostiñas. En calquera caso era un mosteiro importante que presumía de posuír as reliquias de san Fiz, de santo Hadrián e de santa Natalia (de Carlos Villamarín 1992, pp. 273-274).

O xogo etimolóxico segundo o que Aquiles é atopado en Aquelas, tras identificar a situación deste mosteiro feminino no occidente e vincular con ese lugar a localización do reino de Licomedes en que este rei vivía coas fillas, non debe aparecérsenos como un recurso meramente lúdico nin tampouco como unha manifestación do modo de facer medieval. Considerando este tipo de accións como parte dun xeito de pensar, de concibir a forza dos nomes como vehículos para o coñecemento das cousas, e de aplicalos ao estudo e interpretación dos textos antigos, créanse as condicións para que, cando se xeran novos textos, estes poidan actuar baixo análogos principios. O poder da etimoloxía dos nomes dos heroes e das cidades míticas aflora neste lugar de Europa tantos séculos máis tarde de ser utilizado por primeira vez en relación con textos arcaicos, que levan porén a semente dos nosos textos medievais.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Barney, Stephen A., Lewis, W. J., Beach, J. A. e Berghof, Oliver (2006). *The Etymologies of Isidore of Seville*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bermejo Barrera, José Carlos e González García, Francisco Javier (2002). El imaginario heroico en la historia gallega. *Semata. Ciencias sociais e humanidades*. 14, 177-205.
- Burkert, Walter (1970). La genèse des choses et des mots: Le Papyrus de Derveni entre Anaxagore et Cratyle. *Les études philosophiques*. 25, 443-455.
- Casas Rigall, Juan (1999). *La materia de Troya en las letras romances del siglo XIII hispano*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela.
- Corral Díaz, Esther e Pichel, Ricardo, coords. (2020). *Guía para o estudo da prosa galega medieval*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia. Disponible en: <http://www.cirp.gal/publicacions/pub-0511.html>.
- D'Ambruoso, Claudia (2012). *Edición crítica y estudio de la Crónica troyana promovida por Alfonso XI*. Tese de doutoramento. Universidade de Santiago de Compostela.
- Davies, Malcolm (1989). *The Greek Epic Cycle*. London: Bloomsbury Academic.
- de Carlos Villamarín, Helena (1992). Aquiles en Portugal: un aspecto de las versiones peninsulares del "Roman de Troie". *Euphrosyne: Revista de filología clásica*. 20, 365-378.
- de Carlos Villamarín, Helena (1996). *Las Antigüedades de Hispania*. Spoleto: CISAM.
- de Carlos Villamarín, Helena (2002). Ulises fundador de Lisboa. Algunhas anotacións. *Troianaalexandrina*. 2, 31-40.
- de Carlos Villamarín, Helena (2019). *Excidium Troie*. En: Lucia Castaldi e Valeria Mattaloni, *La trasmissione dei testi latini del Medioevo / Mediaeval Latin Texts and Their Transmission. Te.Tra. 6*. Firenze: SISMEL - Edizioni del Galluzzo, 143-156.
- de Carlos Villamarín, Helena (2021). Un comentario alegórico a *Excidium Troie* en el códice Torino, Biblioteca Reale, Varia 105. *Latomus*. 80 (3), 556-578.
- Ebbott, Mary (2003). *Imagining Illegitimacy in Classical Greek Literature*. Lanham MD: Lexington Books.
- Engels, Joseph (1962). La portée de l'étymologie isidorienne. *Studi Medievali*. 3, 99-128.

- Fontaine, Jacques (1959-1983). *Isidore de Seville et la culture classique dans l'Espagne visigothique*. Paris: Les études augustiniennes.
- Frame, Douglas (1978). *The Myth of Return in Early Greek Epic*. New Haven-London: Yale University Press.
- Kanavou, Nikoletta (2015). *The Names of Homeric Heroes, Problems and Interpretations*. Berlín- Boston: Walter de Gruyter.
- Lorenzo, Ramón, ed. (1985). *Crónica Troiana*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza - Real Academia Galega. <https://doi.org/10.32766/rag.92>
- Lorenzo, Ramón (2006). A onomástica do personaxe na prosa galega medieval. *Troianalexandrina*. 6, 225-246.
- Oroz Reta, José, Marcos Casquero, Manuel A. e Díaz y Díaz, Manuel C, eds. (2000). *Isidoro de Sevilla. Etimologías*. Madrid: Biblioteca de Autores Cristianos.
- Pichel, Ricardo (2013). *A Historia Troiana (BMP MS. 558). Edición e estudo histórico-filolóxico*. Tese de doutoramento. Universidade de Santiago de Compostela.
- Rey, Agapito e García Solalinde, Antonio (1942). *Ensayo de una Bibliografía de las Leyendas Troyanas en la Literatura Española*. Bloomington: Indiana University Publications, Humanities Series No. 6.
- Russell, Donald e Konstan, David (2005). *Heraclitus: Homeric Problems*. Atlanta: Society of Biblical Literature.
- Struck, Peter (2004). *Birth of the Symbol. Ancient Readers and the Limits of Their Texts*. Princeton: Princeton University Press.
- Untermann, Jürgen (2004). Die hispanische Heerschau des Silius Italicus. En: John H.W. Penney, *Indo-European Perspectives. Studies in Honour of Anna Morpurgo Davies*. Oxford: Oxford University Press, 474-484.
- Yavuz, Kivilcim (2014). Late Antique Accounts of the Trojan War: A Comparative Look at the Manuscript Evidence. *Pecia*. 17, 149-170.
- Yavuz, Kivilcim (2022). *Transtextual Networks in the European Middle Ages: A Digital Corpus of the Trojan Narrative in Latin Manuscripts*. Disponible en <http://www.transtextual.net/>.

II

Intervención didáctica

A literatura no mapa:
a onomástica como identidade
/ MARGA DO VAL

A literatura no mapa: a onomástica como identidade

Marga do Val

Instituto Rosalía de Castro (Santiago de Compostela)

Ollo nos cupos da familia os nomes
dos visavós, dos vellos que me deron
este corpo mortal que son agora.
Sinto os seus dedos antigos
a percorrerme os ósos mentras aran...
Avilés de Taramancos, *Última fuxida a Harar*.

1. A ONOMÁSTICA, NA PEL DE NÓS

A lingua chámamos e con ela chamamos. A lingua confórmanos ás persoas e aos outros animais, fainos carne; deseña, ilustra a terra que pisamos, os mares e ríos que navegamos, os cumes que arelamos bicar. A onomástica é o espello de quen somos, de onde vimos e avísanos de onde imos; é a identidade. A onomástica é o estripeiro que mantén viva esa identidade, onde o novo se enxerta, para que renaza vizoso, para que se revitalice. Cómpre protexela de elementos alleos, non é precisa a materia transxénica, artificial do laboratorio; coidemos o estripeiro onde teñen por forza que se alimentaren as especies autóctonas, propias, para non morreren; é así como da pereira brava renace a pereira de san Xoán ou os peros do pote, como dos nomes de nós, da terra e dos corpos, se han de ir revitalizando os novos, transmitindo o propio, a identidade. A onomástica é a lingua pousada na pel de nós, dos ósos: terra e corpo.

Cómpre reflexionarmos sobre os nomes e apelidos das persoas, sobre a toponimia, non debemos ignoralos, por iso é fundamental que entren nas aulas desde o inicio da escola. Só se coida o que se quere. É importante chegarmos á onomástica coa emoción, ela é fundamental para transmitirmos conceptos como normalización lingüística, como estandarización da lingua. Fundamental

para entendermos o que é a importancia da transmisión xeracional do idioma; un material auténtico para que as futuras falantes de galego se acheguen e reflectan, ese espello en que se ollaren, eses camiños que falan polos nomes, serán leccións desde a emoción.

Así é como se debe entender este texto, como unha proposta didáctica para levar a onomástica ás aulas, ou se se desexa, como diferentes posibilidades de converter a onomástica en temas de conversa. Por unha banda, a proposta de traballo co alumnado trata de implicar a súa historia persoal, para comezarmos coa vivencia e a aprendizaxe do propio; o obxectivo último é a elaboración dun caderno que leve por título *Nomes e espazos da familia*. Por outra banda, na segunda proposta entraremos nas obras literarias para nos deter na toponimia, na antroponimia, como elementos fundamentais do relato. É o apartado que denominamos *A literatura no mapa: a onomástica como identidade*.

2. NOMES E ESPAZOS DA FAMILIA

Unha alumna de 2º de bacharelato, Leonor Piñeiro López, cando estabamos tratando o tema da toponimia na aula, de como se relacionaba coa identidade, como as persoas se podían identificar co seu propio territorio, comentou que ela se ten fixado nese aspecto nas redes sociais, que moitas persoas que coñecía elixiran como identificador persoal (alias ou mesmo avatar), un topónimo. Isto deu pé a un breve exercicio en que, revisando diferentes redes sociais, comprobamos que isto era realmente así: un topónimo, numerosas veces o nome das parroquias ou un lugar das mesmas, formaba parte dese novo nome propio creado, que se afastaba do nome de pía e do que figura no rexistro civil.

Este é un breve exercicio que recomendamos para tratar o tema da onomástica na aula, xa que sitúa o foco na elaboración da propia identidade a través de como nos chamamos, como nos eliximos chamar e non como nos chaman. Comprobaremos tamén como os alcumes ou sobrenomes realizan esta mesma función. É unha boa maneira de introducirmos na aula a reflexión de cales son as razóns do noso nome e dos nomes dos lugares que andamos. En que medida se afastan os nomes que nós eliximos e os que adquirimos pola familia, tanto o que nos vai chamar, como o que nos indica que a ela pertencemos e se transmite en herdanza, o apelido.

Este exercicio lévanos da man aos nomes elixidos polas autoras e autores de literatura, que é o que nos interesa, mais que poderíamos estender a outros ámbitos que nos deben facer pensar. Que nome tiña máis capacidade de convocatoria: *Avelino Cachafeiro* ou *O gaiteiro de Soutelo*? Introducirmos o nome do lugar, neste caso, relaciona o gaiteiro desde o principio coa pertenza a unha colectividade maior, recrea o da familia máis ampla.

O alumnado pode analizar os nomes elixidos polas persoas que asinan os libros que len. Velaí algúns exemplos sobre os que podemos conversar:

- A proximidade, a familiaridade que nos evocan os escritores cando lemos: Manuel Antonio ou Manuel María. A maioría das persoas que estudan ou len estes autores descoñecen os seus apelidos.
- A diferenza que existe entre Xosé Antón Avilés Vinagre e Antón Avilés de Taramancos; entre Avelino Abuín González e Abuín de Tembra.
- Como o lugar de procedencia, o topónimo co que se referencia esa persoa, acompañando ao nome atravesa os séculos, entra noutras linguas e chega até nós: Hildegard von Bingen (Hildegarda de Bingen), Nicolaus von Kues (Nicolás de Cusa), por citar dous exemplos de fóra da Península. Máis próximos: Bernal de Bonaval.
- A diferenza entre Eugenio Novo Neira e Uxío Novoneyra. Como esta diferenza se pode transmitir en herdanza, Branca-Petra Novo Rey asina os seus escritos como Branca Novoneyra.
- A traxectoria persoal que agocha o uso do nome para asinar a súa autobiografía *Tres tiempos y la esperanza* (publicada no exilio arxentino pola Editorial Alborada en 1962) co nome de María Victoria Valenzuela e a última edición do libro ampliada e revisada pola autora e en galego *Tres tempos e a esperanza* (publicada por Edicións A Nosa Terra en 2002 cando a autora xa leva anos afincada en Madrid) co nome de Mariví Villaverde. Xustificaba a primeira sinatura en que levaba o nome que portaba o marido, Ramón de Valenzuela, polo feito de que en Buenos Aires, no exilio, o apelido do marido representaba a familia: os Dieste, os Seoane, os Tobío, os Valenzuela; cando se publica a edición da Nosa Terra, Mariví Villaverde entende que as coordenadas da súa vida e do mundo mudaran e non se sostiña empregar outro apelido que non fose o seu. Non está de máis engadir que a autora de-

cide nesta versión en galego da obra devolverlle os nomes reais ás personaxes da historia, que na primeira edición foran mudados.

- Que intencións levan á persoa que recibe o nome por familia, Nuria Vilán Prado, a empregar o nome de Nuria Vil polo que é coñecida nos círculos da poesía escénica, en concreto polo proxecto con Vanessa Glemsel, *Dúas gamberras e un micro*? Por que asina o seu primeiro poemario en solitario co nome de Nuria Vilán?

Estes son só algúns exemplos para tratarmos a importancia do nome na elaboración de identidade persoal, e preguntármonos en que medida pode depender da nosa propia escolla.

Ás veces, os topónimos están presentes de maneira clara nos títulos das obras elixidos polas autoras ou autores, como *Terra Chá*, de Manuel María, *Do Courel a Compostela*, de Uxío Novoneyra, *Vigo*, de Helena de Carlos. Outras veces, estes topónimos están ocultos, forman parte da intención e creación literaria da obra e invitan desde un inicio a mergullarse nun mundo novo: *Seraogna* de Alfonso Pexegueiro, que lle dá a volta a *Angoares*, o nome da súa parroquia en Pontearreas; ese espazo reconecido cobra nova vida e re-constrúese nun poemario como o propio poeta. O mesmo xogo que encontramos en *Galván en Saor* de Darío Xohán Cabana, a súa parroquia de Roás (Cospeito) convértese no lugar onde o cabaleiro se vai encontrar co mago Merlín.

Noutra categoría están os topónimos que identificamos cos seus autores, xa que obedecen á súa creatividade, trasuntos literarios que identificamos coa realidade. *Trasouto* de Otero Pedrayo e *Auria* de Blanco Amor designan a parroquia de San Pedro de Trasalba, no concello de Amoeiro, e Ourense, respectivamente. De especial relevancia é a onomástica creada por Xosé Luís Méndez Ferrín na súa obra, que merece e agarda por un estudo desde esta perspectiva. *Retorno a Tagen Ata* ofrécelle ao alumnado un exemplo de todo o que estamos a dicir: *Tagen Ata* (Galiza), *Terra Ancha* (España), a illa de *Anatí* (Cuba) conviven cos antropónimos *Rotbaf Luden*, a personaxe feminina que narra a historia, que representa a xeración do propio autor, obrigada a matar o pai, *Ulm Roan*, que domina o terreo da simbolización.

Paralelamente a esta introdución para sinalarmos a importancia da antroponimia e da toponimia na construción da identidade real ou literaria, o alumnado estaría iniciando o seu traballo que se desenvolvería en diferentes fases,

para clasificarmos a onomástica que recibimos en herdanza. Achegármonos á historia da familia, que xeralmente sempre está por indagar e por escribir, xa que do que se acostuma a ter coñecemento é de acontecementos puntuais ou sinalados. Este traballo persegue os seguintes obxectivos:

- O alumnado irá configurando unha árbore xenealóxica, onde se incluírán os nomes e os apelidos, os sobrenomes e alcumes. Isto permite no remate sabermos se hai nomes que se repiten na familia e como se van transmitindo os apelidos.
- Na entrada correspondente con cada persoa indicaranse os lugares de nacemento, falecemento e outros espazos vitais onde desenvolveron a súa vida esas persoas. Estes datos fornécennos información sobre os lugares de orixe, os desprazamentos por motivos de traballo ou por outras causas, todo acompañado das datas correspondentes, que será o máis complicado.
- Tamén achegaremos a información da que dispoñamos sobre os oficios ou profesións realizados por esas persoas, o que nos permitirá saber se van pasando dunha xeración a outra.
- Procuraranse fotografías das persoas, dos lugares onde viviron, das súas tumbas e lápidas, obxectos que se manteñen na familia, como se se quixese crear un museo da familia.
- Nas aulas achegaremos material teórico que nos permita identificar a orixe dos nomes (antropónimos e topónimos) e contestar estas cuestións: que nos están dicindo os topónimos? Que nos din os nomes da familia?
- Achegaremos información sobre a galeguización dos nomes e dos apelidos, e a súa importancia para a normalización da lingua.
- Achegaremos información sobre a lexislación e a toponimia. Sobre a importancia da Comisión de Toponimia da Xunta de Galicia. Sobre a toponimia oficial e o *Nomenclátor de Galicia*. Como se escriben os topónimos estranxeiros?
- Achegaremos información do labor desenvolvido sobre onomástica pola Real Academia Galega.
- Fornecerase información relacionada coa dialectoloxía para podermos determinar nas conclusións como se reflicten na onomástica as características dialectais da zona.

- Crearemos unha listaxe de topónimos do alumnado da aula para realizarmos unha clasificación semántica dos mesmos.
- Este traballo afondará no coñecemento da xeografía de Galicia, na relación entre a toponimia e a descrición do territorio, nos topónimos como parte do léxico común.
- Estudaremos a división territorial administrativa, a importancia da parroquia na realidade galega e indicaremos sempre os espazos xeográficos en relación coas persoas na seguinte orde: lugar, parroquia, concello, comarca.
- Un dos obxectivos do traballo é promover o diálogo interxeracional, a conversa coas persoas maiores da familia, que son as que poden contar a historia familiar. Por unha banda, falarase dos espazos (toponimia): lugares de orixe, de residencia, de emigración, lugares de falecemento, testamentos, escrituras de propiedade etc. Por outra banda, para elaborar esa árbore xenealóxica, ademais da conversa e da memoria que se manteña do pasado familiar, na medida do posíbel, sería importante manexar tamén documentación familiar: libros de familia, partidas de nacemento, certificados de defunción, de empadramento etc. O alumnado, ao ter o acceso á documentación, pode contrastala coa que se conserva e se transmite de maneira oral na familia. En moitas ocasións, o estudantado comproba que os nomes das persoas e os lugares de nacemento ou morte, ou mesmo as datas que figuran na memoria familiar, non se corresponden cos dos documentos. Ás veces, comprobamos como os alcumes, que tanto acompañan a vida das persoas, aparecen nas necrolóxicas.
- É importante, na medida do posíbel, que o alumnado visite os cemiterios onde están as persoas da familia para ver como están os seus nomes nas lápidas, se se inclúe o lugar de nacemento ou da morte, ademais das datas. A análise de lápidas e de necrolóxicas é fundamental, posto que son os últimos documentos escritos que manteñen viva a memoria das persoas entre a colectividade á que pertencían.
- A onomástica da familia, nomes e apelidos, fornecen moita información da identidade que herdamos, tamén das linguas maternas, das incorporadas pola escola, pola obriga dos traballos. Son o espello da presenza da lingua galega ou da súa ausencia, da deturpación da mesma e da súa normatización. A onomástica das familias, a escolla consciente dos nomes, axudan

a revitalizar a lingua. Ollar “nos cupos da familia os nomes”, como di o poema de Avilés de Taramancos; tamén se trata diso, de traermos aos días de hoxe a lingua alimentada nos nomes da terra, sementalos, para renacer. Topónimos que tamén incen a nosa antroponimia: *Xalo, Aldán, Xares, Aloia, Navia, Fisterra...*

- A toponimia e a antroponimia son determinantes na integración do alumnado que chega doutras linguas, doutras culturas e, en definitiva, doutras realidades. Se traballamos cos nomes da familia, dos espazos que habitamos, contribuiremos a nos coñecer mellor. A introdución na aula da onomástica doutras realidades permite mostrar o respecto polo alleo, poñelo na mesma situación central que o propio. Trátase de visibilizar esoutras realidades das persoas migrantes ou, nalgúns casos das persoas adoptadas, que deciden afondar na súa cultura de orixe, mentres a lingua galega actúa como lingua vehicular.
- Este traballo realízase ao longo de todo o curso, débese temporalizar indicando o que corresponde a cada avaliación. Partindo da onomástica, como foco central, podemos traballar de xeito ordenado todos os contidos de morfoloxía, historia da lingua e sociolingüística que se requiren en cada nivel.
- A finalidade última é a elaboración dun caderno, cuxo título sexa *Nomes e espazos da familia*. Aí presentárase a árbore xenealóxica, que visualice nomes das persoas e lugares que habitaron. Como anexos, visualizárase toda a información que se obtivo de cada persoa e da súa historia de vida, achegando fotografías, debuxos, documentos e o que consideremos oportuno. Este caderno pode acompañarse dun obxecto da familia para unha exposición final.
- O alumnado escribirá un relato contando unha historia que considere relevante e oportuna, sobre algunha das persoas da familia. Poderá crear unha onomástica propia relacionada cos topónimos cos que se identifica.

3. A LITERATURA NO MAPA: A ONOMÁSTICA COMO IDENTIDADE

O obxectivo fundamental desta parte do traballo é lermos literatura, os textos literarios, dedicando unha especial atención á onomástica presente no texto para reflectirmos sobre a propia mensaxe, sobre a intención do autor ou autora. Trátase de lermos na profundidade do nome que se integra na obra.

A seguir, propoñemos como nos achegar a algunhas etapas da literatura galega e/ou dalgunhas obras que nos permitan establecer un diálogo entre o aprendido na primeira parte do traballo, na historia familiar a partir da onomástica, e na onomástica literaria empregada por un autor ou autora. Propoñemos como exemplos para traballarmos a onomástica desde a literatura, a poesía galego-portuguesa medieval, a obra de Eduardo Pondal no *Rexurdimento* e a de Otero na *Xeración Nós*. Tamén suxerimos ver na aula *O segredo da Pedra Figueira* de María Xosé Queizán e *Cobiza* de María Reimóndez, e nestes casos podemos conversar coas súas autoras e indagar nas súas intencións. Destacamos, neste sentido, a importancia que ten que cando autoras e autores visiten centros de ensino para falaren da súa obra, se teña tamén en conta o tratamento da onomástica nas obras.

3.1. A onomástica na literatura galego-portuguesa medieval

O alumnado deberá reparar no nome dos trobadores e xogares. Que información nos ofrecen estes nomes? A súa orixe xeográfica, social etc. Ofreceremos tamén a lectura de textos onde se inclúan topónimos que tentaremos localizar xeograficamente, repararemos na súa escrita e procuraremos a súa orixe. Contestaremos a seguinte pregunta: por que forman parte do texto literario?

3.2. A onomástica na literatura do Rexurdimento. Eduardo Pondal, *Queixumes dos pinos: cando a toponimia se converte en antroponimia*

O alumnado deberá reparar na lectura de poemas de Rosalía de Castro, Curros Enríquez e Eduardo Pondal na presenza de antropónimos e topónimos, ademais de localizalos xeograficamente e visualizalos na lectura do poema.

A obra de Eduardo Pondal *Queixumes dos pinos* é un exemplo da importancia da onomástica para mostrar ese pasado épico da nación que o bardo nos quere presentar. Para nos aproximar á obra do autor da pequena Ponteceso, e non só, propoñemos como guía e modelo o traballo realizado por Manuel Ferreiro (2017).

Situaremos no mapa os catorce concellos que teñen presenza na obra pondaliana: Cabana, Carballo, Coristanco, A Laracha, Laxe, Malpica e Ponteceso (e mais a parroquia de Anxeriz, no concello de Tordoia), da comarca de Bergantiños; Mazaricos e Santa Comba, de Xallas; Camariñas, Vimianzo e Zas, de Soneira; Muxía e Dumbría, da comarca de Fisterra.

Sinalaremos que o nome de Galiza non aparece, como moi ben sinala o profesor Manuel Ferreiro (2017); a Terra de Bergantiños identifica a nación galega.

Repararemos na importancia que tiveron na vida do autor cidades como A Coruña, a súa relación coa Cova Céltica, e Santiago, onde tivo lugar o banquete de Conxo.

Na lectura dos textos comprobaremos como os nomes dos personaxes dos poemas teñen a súa orixe na toponimia. Os topónimos da terra de Bergantiños convértense en antropónimos para crear ese pasado mítico, pasan a denominar personaxes que nos presenta como lendarios: *Gundar*, *Rentar*, *Brandomil*, *Maroñas* etc. Cada topónimo recolle e conserva o nome do personaxe enterrado no lugar. *Maroñas* é a virxe celta morta en combate cos romanos.

Pondal ofrécenos un mapa poético e simbólico, o seu lugar mítico, o seu espazo familiar de Bergantiños, o da súa identidade, como metáfora da nación, onde os fillos de Breogán son o pobo galego. Crea coa onomástica, a través da poesía, onde integra toponimia e antroponimia, a mitoloxía épica dun pasado glorioso.

3.3. Otero Pedrayo desde *Os camiños da vida*, como deseñar a xeografía, como contar a historia

A través de obras literarias coma *Os camiños da vida*, *Arredor de si* ou *Devalar* podemos comprobar nas aulas como o autor de Trasalba deseña a terra xeograficamente coa toponimia e se apoia na antroponimia para contar a historia.

N' *Os camiños da vida* (novela que se divide en tres partes: “Os señores da terra”, “A maorazga”, “O estudante”), cos nomes dos personaxes o autor preséntanos tipos sociais que representan a fidalguía, o clero e o mundo popular.

- A fidalguía a través de dúas familias, a dos Puga e a dos Doncos.
- Os Puga: Misia Vicenta, don Xosé María, A maorazga (Ramonía), Rosalía, capitán Soutelo (Antonio Soutelo), Adrián Soutelo (o tío de afora), Paio Soutelo (o estudante).
- Os Doncos: don Caetano, Misia Xacinta (Misia Chinta), o primeiro maorazgo, Farruco, Laureano, Xenoveva, Sabela.
- O Señorito de Casar das Tres.
- O clero: don Xacobe de Castro, o exclaustro de Oseira, o frade de San Clodio. Só o abade ten nome, os demais representan tipos sociais. No caso do exclaustro, representa a figura do monxe que xorde despois da exclaustración.
- Mundo popular: Xenara a Corda, o Torto de Santa Comba, señor Estevo, señor Tenancio, Clemente Zaporín, Bibiana da Burata. Neste sentido os nomes identifican co tratamento “señor” as persoas que dentro da colectividade merecen certo respecto. Ás veces os alcumes substitúen o nome completamente, outras acompañano para axudar na súa caracterización.
- Mundo da burguesía: a señora Tutana, o Castellano. Repararemos na importancia do nome e dos alcumes para a caracterización da personaxe. Por exemplo, o señor Trepapouco ou o Castellano presentan eses novos tipos sociais que se enriquecen coa morte da fidalguía e coa aparición das tendas na aldea coa xente que vén de fóra. Tamén vemos como estes sobrenomes nos indican o lugar de procedencia.
- O mundo alleo: Bertha, a muller idealizada das trenzas loiras, Edith, a muller que significa a relación con Irlanda.

Na obra de Otero Pedrayo podemos explicar a conciencia de Galicia — simbolizada no mapa de Fontán, que Adrián Solovio alumea cando está morrendo o seu tío—, a conversión ao galeguismo que ten a orixe desde a terra, o mapa, o rostro da nación.

N' *Os camiños da vida*, con Adrián Soutelo (trasunto estilizado de Antolín Faraldo) e Paio Soutelo (trasunto do pai de Otero Pedrayo), realizamos unha

viaxe pola rota da frustrada revolución de 1846: Ordes, Carral até o cemiterio de Santo Estevo de Paleo. O autor deseña o roteiro dunha viaxe iniciática, da conversión ao galeguismo. É lóxica a alusión na obra ao banquete de Conxo. É tamén lóxico que Adrián Soutelo se converta co seu suicidio en Werther.

Otero Pedrayo trázanos a través da xenealoxía a conversión ao galeguismo; os antropónimos que utiliza levan no interior a galegitude. É interesante procurar na aula o significado destes nomes.

N' *Os camiños da vida*, Adrián Soutelo, a xeración dos mozos provincialistas, e Paio Soutelo, a xeración do pai do autor. En *Arredor de si*, Adrián Solovio, a xeración dos homes de Nós (dos inadaptados á conversión ao galeguismo). En *Devalar*, Martiño Dumbría e Pauliños Fontenla, a xeración do Seminario de Estudos Galegos.

A toponimia forma parte da descrición da paisaxe cando o xeógrafo se apodera da man de quen escribe. Como exemplo: o monxe de Oseira no seu camiñar cruza Os Chaos, pasa a miúdo pola Poboanza e a ponte dos Frades, observa as fondas carballeiras e as parras cheas de acios pechos. Podemos reparar na descrición que se nos ofrece da zona das Campás Abaixo, aldea na bocarribeira ourensá, para designar o lugar.

Os topónimos cobran unha grande importancia simbólica. Trasouto é o lugar da morte da tradición, da fidalguía, mais tamén fica a esperanza, cando na última parte d' *Os camiños da vida* Paio Soutelo regresa á aldea, unha nova sorte de fidalgo. Nese paraíso que agoniza, el simboliza unha salvación.

Ourense é a cidade subsidiaria da aldea, Compostela é a cidade que debe formar á nova clase dirixente de Galiza, representada por Paio Soutelo.

París, Irlanda, Polonia, Hungría, representan as nacións na procura do seu propio camiño, por iso aparecen no camiño do personaxe de Adrián Soutelo. Na despedida en Dublín, os irlandeses ofrecen “un mollo de corazóns e de fusiles pra cando cumpriran en Galiza”.

3.2. María Xosé Queizán, *O segredo da Pedra Figueira*, antroponimia e conciencia feminista

O segredo da Pedra Figueira publicouse por vez primeira en 1985 e entrou no que se pode denominar como narrativa infantil ou xuvenil. A protagonista é unha

na de doce anos que emprende unha viaxe en barco coa súa tribo dos Amala desde a illa de Rocasul.

A narración preséntanos a travesía, créanos un mundo mítico e unha paisaxe nova, unha narración destinada a ficar na memoria, a ser transmitida oralmente, entre as habitantes do pobo que a vive e das futuras xeracións que a van herdar.

Tule é a illa de onde foi expulsada polos lurpios, a tribo que foxe. Foi elixido por ser un nome mitolóxico: illa no norte arredado. De alí foxen os protagonistas que saben ler as runas (alfabeto das tribos escandinavas), que precisan dun xuíz que coñeza ben as Bellagines, as súas xustas leis. Eles e elas son a tribo dos Amala. Adoran Serpeviva. Teñen un bardo, reis como Gotila e cantan sagas alánicas.

A obra ofrécenos múltiples topónimos que axudan a configurar esa atmosfera mítica, de lenda herdada. Os topónimos aos que se fai referencia para contar este presente destinado a ser pasado mítico, son:

- Alto Lago, onde nos tempos remotos vivía o Gran Dragón que asustaba os nenos de todas as Illas do Norte.
- Rocasul, a illa onde se refuxia a tribo dos Amaia cando os invaden os Lurpios, convencidos de que teñen a protección de Marte e do seu rei Belamiro. A espada de Belamiro evócanos a do rei Artur.
- A Caverna dos Tesouros, onde, disque, habita unha corte de bruxas. Os tesouros son levados polas aguias amestradas como botíns ao País Meridiano.
- A Gran Fraga dos Ceos. Un tipo de paisaxe terrestre designa o ceo, que é quen derrete as neves dos cumes. Alí habitan os señores das Tebras, onde as nubes se abrían “para deixar escapar os abraiantes raios e os Señores das Tebras facían un ruído infernal patexando nelas moi enfurecidos”. Esta é a explicación da treboada, dos tronos que vive nas crenzas da tribo.
- Fálase dos Lagos do Confín, dos Mares do Confín, que se relacionan con Fisterra. As Illas Gardas, que se identifican coas Illas Cíes.
- A Illa Lobeira, que o alumnado poderá localizar no mapa, é o lugar para situar a lenda das mulleres lobas, a quen os pais lles botaron a fada: “Permita Tameobrigos que te volvas loba”.

- Aparecen na narración a tribo dos Pindos e a tribo dos Tamagani, pobos que vivían preto do río Támeга. Isto permitirá procurar a orixe destes nomes e situar no mapa os lugares do monte Pindo, do río Tambre e do río Támeга.
- Pola costa da Morte teñen medo de navegar e ser sepultados no Sepulcro Solar.
- Chegamos á Findasol (lugar que contrasta con Renacer solar), onde acoden en peregrinación pobos do mundo enteiro, o que permite comprobar “a variedade de seres e culturas”. O alumnado pode reparar na diferenza de perspectiva entre Findasol, o lugar onde morre o Sol, e Fisterra, o lugar onde remata a terra.
- Pedra Figueira, que aparece desde o título da obra, ten unha referencia real na parroquia de Santa Comba de Carnota. Correspóndelle ao alumnado descubrir cal é o segredo.

A autora tamén creou os nomes que nos van indicar o carácter das persoas.

- Lazo é o nome da protagonista, unha nena de doce anos, que vén do norte, de aí o significado do seu nome (‘xeo’). Esa é a razón da escolla da autora, ademais é un nome que remata en *-o* e vai designar unha persoa feminina.
- Saro. Nome masculino. É o nome dun militar godo que se puxo ao servizo do Imperio Romano.
- Sensatanai, Sene (anciá con acento sereno), Amnia (gastada polos anos, esquece todo: amnesia). Alucinio (ten alucinacións, acostumaba a realizar sacrificios na Illa de Tule). Sucamares maior, fillo de Isolal (sucamares arriscado e solitario) e de Medopa (Dopamina), Nadonomar.

3.3 María Reimóndez e a antroponimia non hexemónica

Cobiza é unha novela que se publicou en 2021 e gañou o I Premio Literario Pinto e Maragota á diversidade sexual e de xénero. A historia desenvólvese entre o ano 30 a. G. D. (antes da Gran Desconexión) e o ano 50 d. G. D. (despois da Gran Desconexión). Trata da rebelión xenérica, da lotaría da fertilidade. Tamén da morte das linguas, do sometemento das linguas, dunha lingua universal, do galego como lingua secreta, como lingua dos Seres Completos (vexetais de

aspecto humano). Onde habitan Corpos desbotábeis, onde ocorre a Nova pandemia e son precisos corpos en que se busca a orixe da mutación.

A toponimia para designar os lugares que resisten é pobre, xa que semella que todo se perdeu. Currunchos, Capitais (Capital do Oeste, onde están as persoas fértiles como Luz), Mar de Plásticos e Gran Furado. Trátase de dar forma a un mundo desolado, escravizado, sometido e de destrución. Un mundo froito da Gran Desconexión (G. D.) cos vexetais e os outros animais.

A antroponimia ten un papel determinante para nos ofrecer ese espello da perda das linguas, para homenaxear, a través do seu nome, as mulleres de orixes afastadas da ollada androcéntrica europea:

- Luz (Luz Divina, Diario de Luz Divina), Lucinda, nomes relacionado coa iluminación, co valor que se lle dá á ‘divindade’, como narradora de libros sagrados, neste caso tamén profético.
- Ora: nome de orixe hebrea (‘lixeiro’), Tamén se di que ‘diñeiro’ en anglosaxón. Tamén luz.
- O tío Andrés, que non “André”, xa que o galego é unha lingua secreta. Ten o significado orixinal de viril, forte, gañador. Na obra leva o nome *o tío Andrés*, que non é o seu tío e é un home con vaxina.
- Kalpana: detrás deste nome agóchase unha astronauta da NASA de orixe india.
- Tassi: Tassin Hangb, raíña africana.
- Seh- Dong: raíña das amazonas de Dahoney (actual Benín).
- Dandara dos Palmares: guerreira negra do Brasil.
- QTAM-Nzinga, pertencente ao grupo de QTAMS. Nzinga defendeu a terra e a xente de seres humanos que querían levar persoas presas a traballar a outros lugares. Ngola Ana Nzinga Mbande foi a raíña Nzinga. Do seu nome vén Angola. Guerreira contra os portugueses.
- QTAM-Shewa. Por que me chamo Shewa? Pregunta ela mesma e recibe a resposta: –Por que foi unha importante muller negra? E segue preguntando sobre o que é: –Que é muller? –Boa pregunta. Un ser humano.

Algúns nomes de diversas linguas europeas fan referencia á lingua que non se corresponde co lugar de orixe, o nome fóra do seu lugar, do contexto, o

colonialismo lingüístico, tan integrado que as persoas perden a conciencia da perda do propio, do que é propio:

- Yenny (inglés *Jenny*): provén do Gran Furado, onde só hai cinsas. “Cinsas somos, cinsas seremos”, mutacións.
- Claudine (francés): ‘coxa’. Augustus Paul (inglés; o primeiro é tamén latín): pai de Agnes Carolina Teodora Paul, viven na antiga Capital do Oeste.
- Rubén: irmán de Jenny, a quen debe coidar.
- Alma: a que alimenta.

A onomástica é fundamental en todas as obras da súa autora, está pensada e obedece á tradución da realidade que se traslada ás súas novelas. En *Cobiza* os antropónimos constitúen un artificio literario para deseñar unha realidade futura, en plena rebelión, onde manda o modelo de seres humanos binarios (homes e mulleres), contra o que cómpre loitar e onde a liberación comeza cos novos seres. O humano e mais o vexetal, unha alianza, velaí unha alegoría para a liberdade, onde o galego, na morte das linguas, como lingua secreta, vai sobrevivir por ser a lingua dos novos seres.

Esta obra é importante desde o punto de vista da onomástica, xa que axuda a deseñar un mundo apocalíptico e toda unha revolución.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Ferreiro, Manuel (2017). *Esta é a terra dos eidos amigos. Escolma xeográfica da poesía pondaliana*. A Coruña: Deputación da Coruña.
- Otero Pedrayo, Ramón (1992 [1935]). *Devalar*. Vigo: Galaxia.
- Otero Pedrayo, Ramón (2019 [1928]). *Os camiños da vida*. Vigo: Galaxia.
- Otero Pedrayo, Ramón (2021 [1930]). *Arredor de si*. Vigo: Galaxia.
- Queizán, María Xosé (1985). *O segredo da Pedra Figueira*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- Reimóndez, María (2021). *Cobiza*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.

III

A elección dos nomes dos personaxes na narrativa galega

Escoller nomes propios

/ BERTA DÁVILA

Os nomes da ecuación

/ MARCOS CALVEIRO

Os nomes importan

/ FINA CASALDERREY

Debate

Escoller nomes propios

Berta Dávila

A finais do 2020 o novelista Iván García Campos convidoume a escribir coa estrutura dun decálogo algunhas ideas sobre o que é a forma novela para a sección que coordina dentro das actividades da Fundación Euseino?, onde outras e outros novelistas antes e despois ca min foron dando conta do seu xeito particular de pensar a novela desde a novela. Aquel decálogo tituleino “O nome da illa” e concluía que na novela, a diferenza do que ocorre na vida corrente, é posible acoutar o territorio, pechar unha porta e determinar que todo o que hai detrás dela é un universo completo; e que por iso a novela é unha illa. O poder fundamental de quen escribe —dicía tamén alí— é nomear esa illa e establecer onde remata a liña de costa e comeza o mar.

Cando me propuxeron participar nesta xornada dedicada á onomástica literaria lembrei deseguido aquela colección de apuntamentos sobre a novela. Pareceume que a cuestión de como nomeamos as cousas debía ter algunha importancia para min se o título que lle dei ao decálogo enteiro remitía precisamente a isto e que, de calquera xeito, a escrita literaria ten moito que ver coa tarefa de tomar decisións sobre case todo e coa obriga de prever as súas consecuencias no artefacto; cunha vontade de converterse nun deus pequeno para esa illa limitada e para quen vive dentro dela.

Non adoita pasarme —confeso— que os personaxes que escribo cobren vida propia para contradicirme, e sempre me sinto déspota sobre eles porque son incapaz de escribir nada antes de ter ben tomado o ton e a temperatura coa que aparecen nunha novela. Se non imaxinei cada un dos seus xestos non consigo adiviñar cales son os asuntos que lles preocupan e preséntanse como seres deshidratados que camiñan cara a ningunha parte. Cando os personaxes teñen nome nas novelas, preciso saber como se chaman o antes posible e, moi poucas veces, e sempre por algún motivo de peso, cambio de opinión.

Isto ten moito que ver coa intersección das dúas palabras que usei antes, “imaxinar” e “adiviñar”. Cando escribo, paréceme estar sempre na procura de cales son as palabras coas que debe contarse unha historia que xa está escrita

nalgún sitio e cal é o nome que dalgunha maneira lle corresponde a cadaquén; é dicir, tratando de adiviñar o que xa existe no espazo da imaxinación, co desexo de tomar as decisións correctas para que os meus personaxes non teñan a feitura da sombra ou do cartón. É por iso, creo, que me interesan en especial os pactos de ficción ambiguos e o xogo da autorrepresentación, como un modo de cruzar a ponte do “que pasaría se” —que é a pregunta que está detrás da pulsión de narrar— fiando a impostura da fábula co discurso natural.

A primeira novela que construí con conciencia de estar dándolle forma a algún tipo de artefacto titulábase *O derradeiro libro de Emma Olsen* e estaba ambientada no Mid West americano, en Dakota do Sur. Presentábase como unha falsa tradución ao galego do relato memorialístico dunha escritora ficticia que quería contar algunhas escenas significativas da súa infancia e mocidade na súa vila natal, Faith, xusto no momento en que lle quedaba pouco tempo de vida. Eu sabía que quería situar a novela nos Estados Unidos, e tiña algunhas ideas imprecisas sobre os territorios posibles onde acontecía todo, pero escollín o lugar definitivo, que ten unha referencia real, unicamente polo significado do topónimo *Faith*.

Falo aquí do topónimo porque é o único lugar importante que se menciona polo seu nome nun libro meu e penso que é así porque adquire no libro corpo de personaxe. Era relevante como lle chamaba porque dalgunha maneira era tamén alguén. Compuxera, nese sentido, unha pequena listaxe, onde figuraban outras localizacións que tamén se chamaban *Faith* —o topónimo *Faith* é abondo frecuente nos Estados Unidos e en todo o mundo— ou que se axeitaban á vontade de localizar as accións nun lugar cuxo nome remitise ás ideas do libro. Non lembro exactamente o resto de posibilidades e paréceme difícil, nesta altura, asumir calquera alternativa, porque o nome do lugar condicionou ata certo punto que un dos temas da novela sexa a relación que os personaxes teñen coa esperanza.

Cando escribía *O derradeiro libro de Emma Olsen* escollín *Emma* e *Clarisa* para as miñas protagonistas porque eran dous nomes habituais —aínda que non os máis habituais— no lugar e na década en que elas dúas naceran, tal e como eu quería. Calquera reminiscencia literaria, no caso de *Emma*, podía situarse na encrucillada entre a literatura e o ordinario porque, aínda que apuntase ás outras Emmas da literatura, apuntaba ao tempo aos millóns de Emmas que non teñen nada que ver coa literatura.

O que é frecuente, aínda que non o máis frecuente, ten moito que ver coa procura do extraordinario dentro do común que hai en case todo o que escribo. Que os nomes dos meus personaxes non sexan singulares, que non estorben na lectura despregando un abano de connotacións curiosas ou raras, é unha elección que está en toda a miña narrativa para adultos coa intención de evitar no posible que as árbores non nos deixen ver o bosque.

Outro aspecto importante á hora de escoller os nomes propios dos personaxes, no caso singular desta novela, foi o feito de que o libro se presentase como unha falsa tradución. Desde o momento en que a novela se inscribe na tradición literaria galega para contar unha historia foránea, formula a necesidade de achar a confluencia entre a verosimilitude do relato e o recoñecemento por parte do lectorado ao que se dirixe. Non quería escoller nomes que lle ofrecesen dúbidas de pronuncia a unha lectora galega ou que tivesen sons excesivamente improprios, así que elixín algúns que fosen tamén comúns ou aceptables no idioma en que o libro estaba escrito.

Selecionei *Emma*, *Clarisa*, *Monica*, *Linda*, *Sarah*, *Anna* porque son nomes ou palabras que existen xa no idioma de quen le. Escollín tamén *Bill*, *Doris* ou *Susan* porque se pronuncian igual que se escriben, e fixen o mesmo con algúns apelidos: *Logan*, *Olsen*, *Evans*, *Montana*, que non son galegos pero cuxas sílabas poderían aparecer nun apelido galego calquera. Para min era relevante non incorporar, cando menos nos personaxes principais, letras ou pronuncias pouco confortables entre o resto de letras ou pronuncias do texto, e por iso as reservei para os personaxes que case non aparecen: *John* e *Jim*. Lembro tamén que, nesta superposición de idiomas, tiven que cambiar o nome que lle dera inicialmente ao irmán de Emma, *Benjamin*, porque a súa forma curta era *Ben* e iso creaba con máis frecuencia da que me gustaría repeticións co adverbio *ben* en galego.

Recoñezo unha certa preocupación, como apuntaba antes, porque os nomes dos meus personaxes sexan transparentes, unha preocupación que vén, creo, do desacougo que me produce o impacto das palabras nun texto. Unha palabra que non está onde debería ou que non é a que debería cae sobre a páxina formando unha especie de cráter que condiciona a postura das demais. O efecto é parecido ao da contaminación luminosa. Se unha palabra é excesiva, faise imposible mirar con nitidez as palabras que a rodean, e os nomes propios producen esta sensación máis que ningunha outra palabra.

Por iso, aínda que soamente en parte, as miñas protagonistas máis importantes, nas tres novelas que seguiron a *O derradeiro libro de Emma Olsen* — *Carrusel*, *Illa Decepción* e *Os seres queridos*— falan por elas mesmas e non teñen ningún nome. Que non teñan ningún nome retira do texto unha información que condicionaría a naturalidade do discurso e, aínda que podería nomealas de calquera maneira, é consecuente coas novelas non facelo. Esta decisión non está exenta de problemas. Non outorgarlle ningún nome a estas protagonistas —que funcionan como un trasunto ficcional de quen escribe— non é unha decisión doada desde a posición da autora, porque conduce a unha recepción máis incómoda das novelas, pero é así como adiviñei que debía ser e para min é isto o que importa ou, cando menos, é o que me importaba cando as escribía.

Tampouco é, con certeza, a única opción. Con frecuencia, en novelas onde as e os protagonistas falan en primeira persoa e poderían ser percibidos como un trasunto de ficción de quen escribe, eses personaxes aparecen marcados, as máis das veces desde as páxinas primeiras, con algún nome, sempre distinto ao nome do autor ou autora que asina o libro, e iso soluciona, polo menos a priori, o problema da confusión entre a novela autoficcional e a crónica autobiográfica ou o testemuño de feitos auténticos, inexplicablemente frecuente.

Non quero dicir con isto, en ningún caso, que outorgar un nome a un ou a unha protagonista que fala en primeira persoa e que pode relacionarse con quen escribe sexa un subterfuxio —non penso que o sexa e, de ser algo parecido, non lle restaría nada, ao meu ver, a ningunha destas novelas— senón máis ben apuntar a como unha ou outra decisión pode determinar como é lida unha obra narrativa, a que tendencia ou subxénero é adscrita e tamén que consideración se ten dela.

Algúns decisións que tomei, para alén dos nomes das protagonistas, cando escribín *Carrusel*, *Illa Decepción* e *Os seres queridos*, teñen certo interese na cuestión da onomástica. Mantiven, por exemplo, en *Carrusel*, un nome de personaxe que xa utilizara nun libro anterior e considerei empregar iniciais para referirme a personaxes de pouca relevancia, algo que finalmente descartei porque non achegaba nada de valor e entorpecía máis o discurso do que o alixeiraba. En *Illa Decepción* volví construír un personaxe estranxeiro, unha muller francesa, seguramente o personaxe máis carismático da novela, a quen chamei *Amandine* atendendo á súa idade e á sonoridade do nome en función dos atributos do personaxe. O nome propio doutro dos personaxes ten nesta novela importancia na

trama. No final dunha das historias que compoñen o libro a coincidencia entre o nome dun personaxe e o nome do pai da protagonista revela sen dicilo cal é a identidade deste primeiro personaxe, que xa apareceu anteriormente.

N' *Os seres queridos*, ademais da protagonista, hai outro personaxe que non ten nome: o neno. Nin a nai nin o neno da novela teñen nome propio e o feito de que ningún dos dous se chame de ningunha maneira non ten que ver coa idea de que puidesen ser calquera neno ou calquera nai senón, pola contra, coa idea de que son unha nai e un neno concretos, e de que o vínculo que constrúen entrambos fai innecesario que se chamen un ao outro por calquera nome compartido por máis xente. Sitúanse xuntos, así, dentro da ficción, na burbulla do anonimato, e iso convértese nunha maneira de separalos dos demais e de tender entre eles dous unha ponte.

Tamén n' *Os seres queridos* escollín, para os dous personaxes masculinos principais, nomes que funcionasen ben un co outro. Por unha banda, o nome *Carlos*, que ten unha referencia real, era consecuente co carácter do personaxe e, de novo, tratábase dun nome pouco connotado, abondo común, e por iso transparente no relato. Por oposición a este, escollín para o outro personaxe masculino o nome *Miguel* entre varias opcións, procurando que os nomes dos dous personaxes masculinos que aparecen na novela non tivesen as mesmas vogais nin a sílaba tónica no mesmo sitio, seguramente porque con frecuencia me confunden, nas novelas ou nas películas, os personaxes que levan nomes semellantes ou teñen certo parecido físico. A intención da escolla ten que ver con que o lector tarde pouco tempo en diferencialos, algo que non sucedería de maneira tan diáfana se lles chamase *Marcos* e *Carlos* ou *Miguel* e *Manuel*.

Para as novelas ambientadas en Galicia, adoito consultar os datos de frecuencia e distribución dos nomes e apelidos do Instituto Nacional de Estatística, que están en rede e que recollen, entre outras cousas, cal é a idade media das persoas que se chaman de certo xeito, e algunhas gráficas que indican cando e onde ese nome se popularizou. En todo caso, hai unha noción sempre intuitiva da connotación que ten un nome propio e lembro pensar, cando era nena, que a literatura non estaba feita para que a protagonizasen as *Sheilas* ou os *Kevins* que abundaban na miña escola e, no caso da literatura galega, si as *Uxías*, *Mariñas* e *Antóns* tamén frecuentes na miña contorna pero non tanto noutras. Na literatura española tampouco había *Sheilas* ou *Kevins*, e era máis común que nas miñas lecturas aparecesen nomes en desuso, curiosos ou antigos —*Bárbaras*,

Remigio— seguramente porque nesa literatura non era necesario normalizar a onomástica propia.

Un dos asuntos sobre os que se nos propuxo reflexionar no marco desta xornada é a da escolla consciente de nomes galegos para os personaxes e o problema da castelanización dos nomes propios. Moi poucas veces, e non por acaso, escollín para os meus personaxes, fóra dos que son estranxeiros, nomes que non fosen galegos, agás que quixese marcar na escolla precisamente o problema da castelanización dos nomes no contexto do personaxe. Pero tampouco escollín case nunca aqueles nomes que son específicos do galego e impropios no castelán. Isto ten que ver, seguramente, coa vontade de sinalar que *Manuel*, *Ana* ou *María* son nomes igual de galegos ca *Helena* ou *Antón*, aínda que non sexan exclusivos do galego. Preocupoume sempre, dun xeito intuitivo, asumir que o que non é exclusivo do galego é patrimonio do castelán, sobre todo cando se trata de nomes que forman parte da tradición onomástica de maioría das linguas romances.

Esta preocupación esténdoa á revisión do resto de escollas léxicas que fago cando escribo un texto literario. Usar sempre *procurar* por vez de *buscar*, *atopar* por vez de *encontrar*, *acontecer* por vez de *sucedee*, *mudar* por *cambiar*, entre outros exemplos, déixame unha sensación agre de renuncia a palabras que tamén nos pertencen como falantes. O gume entre reivindicar, dalgunha maneira, os trazos diferenciais do galego, e ao tempo non renunciar a ningunha ferramenta do idioma, é fráxil e delgado, pero tamén son fráxiles e delgadas as demais disxuntivas da escrita e, ao meu ver, se estas escollas asoballan todas as outras opcións, constrúen unha especie de idiolecto literario por oposición ao castelán que afirma ou subscribe, dalgunha maneira, unha dependencia da outra lingua.

Como conclusión a estas notas sobre as motivacións que hai detrás da escolla dos nomes de personaxe na miña narrativa para adultos, quero comentar o caso, case oposto en intención, das eleccións que fixen para a pouca narrativa infantil que escribín ata o de agora. No caso da novela *Demetrio Demoscopio perdeu a chispa*, os nomes dos personaxes teñen a vontade de ser humorísticos e non pasar inadvertidos. Dentro desta novela, ademais do personaxe de Demetrio Demoscopio, seleccionei outros nomes con rimas ou rarezas, como os que levan as irmás Carmelina e Laudina Flan, o mago Ciro, Afonsa Sosón, a avoa do protagonista, e a súa irmá, Celeste Sosón. Son personaxes, todos eles, insólitos ou fantasiosos, e os seus nomes queren ser sonoros e significativos. Ao tempo,

para os dous protagonistas, que son persoas comúns, escollín nomes comúns; *Clara e André*.

A miña sensación respecto a todas estas cuestións e a todos estes nomes é a de estar diante dunha especie de álbum de fotografías familiares, coma se os meus personaxes formasen parte tamén da miña relación cos nomes de persoa e revelasen as miñas preferencias ou os afectos que me produce a xente que se chama dun ou doutro xeito. O vínculo máis importante que teño coa onomástica literaria prodúcese fóra da ficción e, con frecuencia, a literatura marca o meu xeito de relacionarme coa xente da rúa. Nunca lle chamaría a un fillo meu polo nome dun personaxe de ficción que algunha vez detestei e todas as Alicias deste mundo teñen, sen facer nada máis, a miña simpatía.

Os nomes da ecuación

Marcos Calveiro

*Bajo las rotas columnas,
entre la nada y el sueño,
cruzan mis horas insomnes
las sílabas de tu nombre.*

Octavio Paz.

Eu tamén. En moitas desas noites insomnes en que escribía, sempre fun un escritor noctámbulo, ante o reflexo do meu portátil bailaban ante min as sílabas dos nomes dos personaxes da novela. Sentíame un pouco como aquel don Xosé protagonista de *Todos os nomes* de Saramago. Aquel gris funcionario do Rexistro Civil que vivía entre centos de cartafoles, libros e cartapacios poeirentos que contiñan absolutamente todos os nomes, os dos vivos e os dos mortos, das máis humildes liñaxes aos máis senlleiros avoengos, de anónimos traballadores a afamados potentados. Aquela oficina sombría onde pasado e presente se superpoñían, mais tamén o futuro, pois alí, nesas dependencias, naqueles arquivos ancestrais, estaban incluso os nomes de todas as persoas que nacerían, o porvir resolto cunha ecuación de nomes: a alxébrica certeza de que xa todo estaba escrito nunha azarosa combinación de grafemas tirados do católico santoral.

Confeso que no meu debut literario, a novela xuvenil *Sari, soñador de mares*, non tiven que resolver ecuación ningunha despexando as súas incógnitas. Actuei coma un ladrón, un malandrín que con aleivosía e premeditación lle raposeou o nome dos seus protagonistas ao Álvaro Cunqueiro de *Se o vello Sinbad volvese ás illas*, Sari o servente e Sinbad o seu patrón, así como tamén o topónimo do país de Bolanda onde se desenvolve a acción e tamén esas illas Cotovías onde a aventura chega á súa fin ou quizabes volve comezar de novo.

Mais a facilidade que achei nesta miña primeira novela non foi despois unha constante, nin moito menos. Todas as que logo seguiron foron un suplicio, xa que sempre me resultaba moi complexo, xunto co título da obra, outra cruz, dar cos nomes dos protagonistas das miñas historias. Moitas veces durante os longos meses do proceso de escrita non era quen de resolver esa ecuación case

até o seu remate ou incluso despois. E non falo desas tres funcións primordiais que a académica onomástica lle atribúe aos nomes, a identificadora e expresiva, a representativa e a apelativa. Era algo máis fondo que ía moito máis alá.

Sempre me pareceu que cada personaxe ten un nome preciso e exacto que é quen de definilo dentro da acción da novela, de situalo no lugar preciso no mundo que o escritor crea para ela. É como se o nome marcasse o rumbo da singradura do personaxe e en moitos casos se gravase a lume quente na pel do lector. Obsesioname o mítico comezo de *Moby Dick*, aquel “Call me Ishmael”, ou o de *Memorias dun neno labrego*, “Eu son Balbino. Un rapaz de aldea. Coma quen di, un ninguén”. Aí penso que está o celme de todo, no nome do protagonista, nesa interpelación directa ao lector, nesa presentación, case amigable confianza ou ameazante revelación, que xa nos apreixa e nos mergulla no relato. De Sherlock Holmes a Adrián Solovio, de Pedro Páramo ao Rañolas, do Milhomes a Holden Caulfield... Lembramos os nomes dos protagonistas e esquecemos moitas veces os título das obras, incluso os dos autores que os bautizaron.

Esta circunstancia para min non só é de relevancia durante a lectura, senón tamén no proceso mesmo de creación do personaxe. Semella, polo tanto, que hai un nome que lle acae á perfección ao seu papel na narración, ás súas accións, ao seu carácter intrínseco e ao que mostra nas súas relacións cos demais actores da obra. Por iso, mentres escribo, o documento dixital está ateigado de incógnitas: X, Y, Z... O mundo actual converteuse nun xigantesco nomenclátor en que todo ten que estar designado, pois se non o está non existe. Temos unha verdadeira obsesión, case patoloxía, diría eu, por bautizar todos os novos comportamentos, costumes e prácticas que xorden nestes tempos acelerados no que os paradigmas mudan nun simple pestanexo. Nomealos é o xeito de remediar a nosa incapacidade para comprendelos. O neoloxismo libéranos da inqueda ante o descoñecido, ante a continua mudanza. Os nomes están aí para salvarnos desa realidade mutante, e ás veces inescrutable e inintelixible.

Houbo obras en que todo foi moito máis doado polo seu carácter histórico ou o espazo xeográfico onde se ambientaban as narracións, moi lonxe da nosa realidade e o noso tempo. A coherencia na trama e a verosimilitude no relato esixíanlo. Estás circunstancias facilitáronme despegar a ecuación dos nomes con máis facilidade. Se a novela recreaba o Iraq da guerra do Golfo, os nomes deberían ser por forza árabes. Se estaba nas minas africanas de coltan, os mineiros deberían levar os nomes propios das súas tribos ou etnias. E decontado

n' *O carteiro de Bagdad* a incógnita X mudaba en Abdulwahid, ou en *Palabras de auga* o Y trocaba en Amadou.

Repetín en moitas ocasións que me resulta máis doado escribir sobre o que descoñezo ca do máis próximo, sexa no tempo ou no espazo. Cando me achego á actualidade, ao presente que coñezo como cidadán contemporáneo, todo o que escribo, ao lector que tamén son resúltalle falso, de cartón pedra, un finximento, coma se fose incapaz de representar con verosimilitude e coherencia, que si atopo cando viaxo a outros lugares, a outras épocas, todo o que me arrodea. O presente, a realidade, semella exixirme un acto de fe ao que non estou disposto como lector/escriba.

Confeso tamén, xa semella que estivese nunha igrexa ante un crego indulxente e non redactando un texto académico, que algunha vez empreguei os nomes para saldar algunha conta persoal, escritor rancoroso que é un, e sanguinario tamén. Asasinei un crítico nalgunha novela por unha mala recensión e incluso a vellos rivais profesionais de todas esas vidas alleas que ten un escritor. Algúns deles aparecen cos seus nomes reais, co disfrace literario de repugnantes personaxes; outras, cun acrónimo ou cunha tradución a outra lingua do seu apelativo. Non poño exemplos e manteño o anonimato deses nomes por circunstancias que ben podeades comprender. Non sei, quizabes poderíamos denominar esta conxuntura “onomástica da vinganza” abrindo así unha nova porta aos estudos literarios. E creo, coñecendo moitos dos meus compañeiros de escrita, que non son o único que se desquitou con alguén nalgunha das súas obras. O meu eu escritor viuse en moitas ocasións superado polo eu persoal e deixei levar. Un feito este, pouco profesional, seino, pero ás veces a máscara que un pon cando escribe cae sen poder evitalo e apodérase del a persoa que é e precisa satisfacer os seus instintos máis básico e primarios.

Prosgo co repaso da miña andaina literaria. En *Rinocerontes e quimeras*, a miña novela xuvenil, procurei outro camiño para bautizar os meus protagonistas. Sendo explotados traballadores dun espectáculo circense só existen para o público e para eles mesmos como monstros, como *freaks*, como refugallos dunha sociedade que os rexeitou e que borrou toda a súa identidade humana. Polo tanto, só aparecen na narración cos seus alcumes artísticos, *NenaPáxaro*, *NenoPingüín*, *NenaXirafa*, *NenoOlifante*, *NenasSiamesas*... Sen amor, sen familia, sen amizades, non precisan dos seus nomes. Só no remate da obra, cando son quen de liberarse do xugo do opresor, de rachar esas máscaras baixo as que se

agocharon tras os continuos desprezos e aldraxes dende a infancia, recuperan os seus nomes. Uníronse, liberáronse, conformaron unha gran familia, por vez primeira nas súas miserables vidas, volven sentirse humanos, recoñecerse na ollada do outro como tal. Os monstros humanízanse e o eco da súa infancia roubada volve a eles, son nenos de verdade de novo e celébrano xogando, cantando e coreando os seus nomes.

En *Festina lente*, novela histórica de a cabalo do século XVI ao século XVII, era evidente que os nomes dos personaxes principais tiñan que ter sonoridade dese tempo, de aí o *Ambrosio* e o *Ubaldo*, e para os seus apelidos tíveno máis doado, o *Cavaleiro* da nai dos meus fillos, tamén encadernadora coma o protagonista, e *Luaces*, apelido de parte da miña familia paterna. A orixe do protagonista en Nogueirosa, Pontedeume, resulta que é a do finado do meu pai e os meus avós. Noutros casos, ao estar o relato inzado de personaxes históricas reais, tiven doado o de bautizar toda a caterva de arquitectos, mestres de obras, cregos, deáns e bispos que a transitan.

En *Settecento*, outra novela histórica, ambientada na Compostela e na Venecia barrocas, o lugar da obra e a época determinaron os nomes, así como a abundancia unha vez máis de personaxes reais. O mesmo acontece no meu *Fontán*, situada no século XIX, ou en *Centauros do Norte*, ambientada na revolución mexicana. O tempo histórico e o espazo determinan sempre en gran medida os nomes dos personaxes. A coherencia e verosimilitude coa trama ante todo.

N' *O xardineiro dos ingleses*, como obra homenaxe á miña terra vilagarcía, tamén tirei moitos dos nomes e apelidos dos seus personaxes da miña propia familia materna e doutros amizades arousás. Hai polo tanto nesta novela e en *Festina lente* unha onomástica familiar nos personaxes, mais tamén unha toponimia moi próxima, pois non deixan de ser lugares que eu transitei moito na miña infancia e adolescencia.

Noutras obras miñas, máis actuais e apegadas á realidade, a escolla nos nomes é un chisco aleatoria. Penso nas dúas novelas de *Todos somos* e *Todos fomos*; aí recoñezo que me deu un chisco igual sempre dentro de que fosen nomes eufónicos e resultasen cribles.

Concluindo, como se pode inferir de todo o antedito, naquelas novelas cun tempo histórico anterior ou un espazo alleo ao noso país, a verosimilitude e a coherencia son os dous referentes fundamentais na escolla dos nomes dos protagonistas. Confeso que estes detalles nunha novela son de relevancia para min,

tanto como escritor coma como lector, e poden afastarme dunha trama se non se cumpren estes requisitos. Coa onomástica pásame un chisco coma coa gastronomía: sempre investigo que comían e bebían os personaxes de tal clase social nunha época determinada. Todo isto formaría parte do que poderíamos chamar o *raccord* literario. Esa continuidade en todos os detalles da ficción, aínda que parezan nimios, é relevante para que o pacto ficcional entre autor e lector funcione e a historia flúa en harmonía coma un río vagaroso.

Os nomes importan

Fina Casalderrey

Si, dende cativa souben que os nomes importan. Os antropónimos son o noso primeiro sinal de identidade dende a Prehistoria. E dado que son outras persoas quen o escollen por nós no momento en que nacemos, indefensos para decidir, en canto tomamos conciencia de que esa palabra permanece pegada á nosa pel coma un órgano máis, non sempre nos satisfai a elección.

A min mesma, de cativa, chamáronme polo hipocorístico *Finita* —que non *Finiña*, malia criarme nun ambiente galegofalante— e a medida que fun medrando convertínme en *Fina*, aínda que no Rexistro Civil e na partida de bautismo —ambas as opcións obrigadas daquela— aparezo como *Josefa Casalderrey Fraga*. Moitos anos despois, cando se nos permitiu facelo, mudei o nome de pía por *Xosefa*; galeguiceino como un xesto reivindicativo a favor da lingua.

Volvendo á infancia, daquela, como saben, non se permitía que nos rexistrasen como *Pepa*, *Fina*, *Lola*... E a min o nome que me puxeran mancábame coma unha pedra nun zapato. Miña avoa paterna era *Josefa*, meu avó, *José*, meu pai *José* e eu *Josefa*. Cando moitos anos máis tarde, liberada dos prexuízos, souben daquela canción infantil que popularizou Rosa León, “José se llamaba el padre, Josefa la mujer y tenían un hijito que se llamaba José”, sorrín lembrando a miña propia biografía. Aclaro que non era que non sentise afecto por todos eles e en especial polo meu aínda anhelado pai, tratábase de que *Josefa*, sen dúbida, era propio de “vella” e eu non quería converterme automaticamente nunha delas por mor do nome. De feito, varias anciás da veciñanza chamábanse así. Cando non me quedaba máis remedio que pronuncialo nalgún momento de certo protocolo, facíao cun premeditado e inintelixible balbucido e con moita máis contundencia vocalizaba os apelidos: “Ammm Casalderrey Fraga”. Sentíame estraña, tiña a sensación de que me estaba a transformar noutra persoa que non era eu.

Por suposto, se eu, que coleccionaba cromos das películas de Marisol, soubese que o verdadeiro nome da nena actriz-cantante era *Josefa Flores González*, *Pepa Flores*, quizais o aceptase doutro xeito.

E nos tempos das primeiras rebeldías adolescentes fun *Pichy*, con *y*, igual que a miña amiga Mª Dolores, quen tamén ocultaba o seu nome de pía por razóns semellantes, foi *Saske*, con *k*, parecíannos máis snob, de máis prestixio, coma se mudar o nome nos fixese ascender de clase social. Menos mal que os hipocorísticos, *Fina* e *Loli*, suavizaban os nosos arcaicos antropónimos.

Non son poucas as persoas que mudaron o nome en canto tiveron oportunidade. Outras —quizais agora menos—, disimúlano cun hipocorístico ou utilízanlo exclusivamente nos documentos onde é ineludible e para todas as relacións usan un antropónimo escollido voluntariamente que é, ademais, co que se identifican e co que as coñecen na veciñanza; diso saben moito os carteiros e carteiras que reparten a correspondencia polas aldeas. Eu descubrín, poño por caso, que miña tía Esmeralda se chamaba *Victoria* —co *c* por razóns obvias do franquismo— o día en que o lin na necrolóxica. Na partida de bautismo aparecía como *Esmeralda*, e no Rexistro Civil como *Victoria*. Souben, logo, que dese xeito pretendían contentar á madriña e ao seu pai. Eu mesma fun testemuña dunha anécdota rexoubreira sobre un caso semellante. Miña sogra tiña que asinar un documento oficial e consultou co seu cónxuxe: “Poño *Regina* ou *Hermelinda*?”, ao que meu sogro lle respondeu con contundencia “Ti chámaste *Regina*, *Hermelinda*!” Aínda hoxe me pregunto, en ambos os dous casos, Esmeralda e Hermelinda, cal era o seu “verdadeiro” nome...

Non son filóloga, porén coído que furgar nos motivos que nos empuxan a escoller uns nomes ou outros, nunhas épocas e noutras para os nosos descendentes, e que nos fan rexeitalos ou aceptalos de bo grado, son tan variados —os afectos, os compromisos, o parentesco, o santoral dese día, a emigración, os ídolos...— que darían para apaixonantes teses. Diso saben moito Ana Boullón e Luz Méndez, coordinadoras destas xornadas.

E si, os nomes importan, importan na vida real e, como consecuencia, na literatura.

De feito, contan que Patricia Highsmith, escritora estadounidense do século xx, famosa polas súas novelas de suspense, enviou un manuscrito a un editor, despois de que tres amigas loasen o seu orixinal, dicindo que era “real coma a vida mesma”. Enténdese que as estupendas referencias previas e a lectura posterior fixeron que o editor se animase a publicar o orixinal. Daquela, a autora, suponse que entusiasmada pola publicación, cambiou os nomes dos personaxes

varias veces ata que o editor rematou por rexeitar a novela porque perdera credibilidade (Arciniegas 2012).

Cando leo unha novela, agradezo que me faga viaxar ata onde acontecen os feitos. Poño por caso, ao ler *Neve*, do escritor turco Orhan Pamuk, agradeceín que me levase a aquela paisaxe oriental de inverno e a aquel ambiente islámico da remota Kars na periferia turca (Ipek, Muhtar, o seu exmarido, Saadettin Efendi, Zaim, Lazuli...). Neste caso, aínda que me custe máis retelos, ou se me vaian antes da cabeza, a idea que me queda é que estiven alí e sentín a respiración dos personaxes, o frío intenso na pel... Se lles puxesen *Manolo* ou *Pepe*, serían menos cribles, aínda que me facilitasen o non ter que volver atrás máis dunha vez a comprobar quen é quen. Pola contra, cando dou con nomes “raros” para os que non atopo xustificación, sinto que me estorban.

Os nomes importan...

Ata os nomes que escollemos para que conste a nosa autoría nos libros son resultado dunha escolla intencionada: María de los Ángeles Alfaya Bernárdez asina como *An Alfaya*, María Pilar Jiménez Aleixandre, como *Marilar Aleixandre* e, indo un chisco máis lonxe no tempo e no mapa, Ricardo Eliécer Neftalí Reyes Basoalto é o nome real do poeta chileno *Pablo Neruda*.

Por veces esta escolla responde a unha moi premeditada estratexia de mercado ao considerar que un libro terá unha maior acollida ocultando a verdadeira identidade. Tal foi o caso de Katherine Kressmann, escritora estadounidense coñecida sobre todo pola súa breve e marabillosa novela epistolar *Enderezo descoñecido* (1938) que fala do veneno do nazismo. Esta autora ocultou o nome de pía coa intención de garantir, así, un maior éxito para as súas novelas, dado que marido e editor consideraban que era demasiado dura para ser escrita por unha muller. Escolleu, pois, o seu apelido e o do seu marido Elliot Taylor e fíxose chamar *Kressmann Taylor*. Durante un tempo pensaron que era un home.

Mesmo me pregunto que é o que nos fai saltar todas as normas á hora de escoller o nome co que queremos que nos identifiquen. Estou a pensar, por exemplo, no cociñeiro de moda Dabiz Muñoz. A procura das respostas déixollela ás persoas que investigan neste campo, a min só se me ocorre que, quizais, aproveitan esta transgresión, ou rebeldía, para sinalarse como seres únicos...

Restrinxíndome aos criterios que utiliceí para decidir os nomes dos personaxes que aparecen na miña literatura, son moi variados:

En *Mutacións xenéticas* (1991) —escrito a comezos dos oitenta— o protagonista chámase *Hadrián*, con *h*. Pretendía que se notase que era galego, cando aínda estabamos nós a recuperalo.

Na maioría dos meus libros, os nomes escollidos non teñen máis significado ca tentar que sexan cribles coas connotacións asociadas á verosimilitude, pero perfectamente poderían ser outros: Isha, con *h* intercalado, de *Isha, nacida do corazón* (2006), chámase así porque veu da India. Halima d’*A Pomba e o Degolado* (2007) é marroquí, tampouco non quería quedar no tópico de Fátima, amais de haber no noso país moitas Fátimas galegas. Nalgún caso concreto busquei que fosen eufónicos para o meu oído: *Alba* púxenlle a esa nena enigmática e leda coma un ramallo de amenceres que vive soa en *Un misterio na mochila de Alba* (2005). *Cosme* de *Lúas de nácara* (2003) é un nome que vai pronunciar un dos personaxes da historia coma quen lle acaba de ser revelado un gran segredo e cae na conta de quen é el: “Cosme!”

Outras veces teñen unha maior significación. En *Hoxe sóbrame o corazón* (2015), o propio nome escollido é o que constrúe o relato. Aquí o protagonista, “casualmente”, chámase *Miguel Hernández* coma o poeta de Orihuela. Trátase dun ancián que quedou practicamente cego. Na súa biblioteca persoal ten toda a obra do poeta maldito para o réxime e pídelle á cuidadora, migrante hispanoamericana, que lle lea eses poemas. Ela, convencida de que son da súa autoría, admírao profundamente...

En *Ás de mosca para Anxo* (1998), a Estrela, unha nena con diferentes capacidades, non se lle ocorrería preguntar a Anxo se tiña ás de voar, se o seu nome fose outro... E ela chámase *Estrela* porque malia as súas limitacións intelectuais é quen de brillar no medio dos seus compañeiros e compañeiras.

En *Dúas letras* (2012), unha historia sobre a emigración nos anos cincuenta do pasado século, a nai, xa velliña, recibe unha carta do fillo, en castelán, como adoitaban facer (2012, pp. 17-21):

Pues queridísima madre, por aquí las cosas no nos van demasiado bien.

[...]

Nosotros aún seguimos empeñados, después de tantos años con don Raúl por el precio del billete para venir acá y no es fácil deshacerse de la deuda porque los intereses son cada vez más altos y los salarios son lo que son y dan para lo que dan.

[...] A la espera de la suya, reciba el más sentido de los abrazos de su hijo Miguel, que la venera.

Miguel Louro

Mi señora y Miguelito también le mandan abrazos.

Este Miguel é outro fracasado da emigración, coma o pai do Migueliño de Castelao (1929).

En *Historia da bicicleta dun home lagarto* (2014) o protagonista ten oito anos e “un nome máis grande ca un edificio de trinta plantas. Chámase Mundo...”. Ambientada nos anos previos á guerra civil, Mundo faise amigo dun traballador de telefonía que estaba a levantar postes e cables. A amizade comeza por coñeceren os seus respectivos nomes (2014, p. 21):

Pero aquel home tiña ganas de falar:

—Son Camilo, celador de telefonía.

A Mundo aquilo sooulle rimbombante, coma se dixese “Son Camilo, emperador de Vilagarcía.” E limitouse a contestarlle:

—Eu son Mundo.

—Vaia... O teu nome é inmenso!

Máis adiante aclárase a razón de que Antonio, o pai de Mundo, non adoitase poñer nome aos animais do seu rabaño, incidindo na transcendencia que supoñería (2014, p. 43):

Só Loto e Canela tiñan nome propio. E Pescozo Ferido, a ovella atacada polos lobos.

Antonio nunca quixo poñerlle un nome a cada ovella nin a cada cabra. E chamarlles Unha, Dúas, Tres, Catro... ata Dúas Mil, sería feo e aburridísimo. Decía que, se logo tiña que vendelas, non sentiría tanta mágoa.

—Saber o nome de todas as miñas ovellas e de todas as miñas cabras tecería entre elas e mais eu un fío de afectos aínda maior —aseguraba o pai de Mundo—. Os nomes son demasiado importantes! Acaso non sabes por que razón te quero tanto?

—Porque me chamo Mundo!

—Pois iso.

Pero os golphistas, ademais de levar preso a Antonio, o pastor, reducíronlles considerablemente o rabaño ao neno e á súa nai (2014, p. 54):

Como o rabaño agora era moito máis pequeno, Mundo decidira poñerlles nomes a todos os animais para que soubesen que eran moi importantes para el. As palabras máis bonitas que oíra eran os nomes que escollía.

Cada cabra e cada ovella, igual que cada cabuxo e cada aña tiña o seu nome propio. Así, ademais de Catedral, estaban: Vagalume, Lúa Chea, Branquiña, Bicicleta, Telefonía, Torre Branca, Poste, Campanario, Celador, Casa Azul, Queixo Fresco, Papoula...

Por afecto, Mundo escollera para os seus animais os mellores nomes, e por afecto escollín eu a David como protagonista d’*O misterio dos fillos de Lúa* (1995) ou a Noema como protagonista d’*O Estanque dos parrulos pobres* (1996), o meu sobriño e a miña sobriña. Por certo, neste último todo un capítulo xira arredor do nome da protagonista. Tamén para ela é importante (1996, pp. 31-33):

Ah! Xa non me lembraba de o dicir. Chámome Noema Afonso. A min tamén me gustaba Pili Canosa, igual ca a miña mellor amiga. É tan amiga, tan amiga, que case é a miña curmá.

—Por que non me puxestes Pili Canosa? —pregunteille un día a meus pais.

—Non puido ser porque ese apelido non é noso —explicoume papá.

—Seguro que se llo pedise a Pili Canosa, prestaríamo. É moi boa.

[...]

Chámome Noema porque cando ía nacer, que era cando estaba na barriga de mamá esperando, meu pai atopou o meu nome nun libro gordísimo que se chama Biblia. Eu xa sei ler e papá ensinoume o sitio onde vén, e aprendino de memoria. É así: “Noema, neta de Matusael”, e xa está. A señora da farmacia dixo que Noema fora unha xudía moi famosa, eu non sei...

Esta é a historia do meu nome. Vaia!, é un anaco da historia do meu nome.

En *Un día de caca e vaca* (2006), Álex chama ao seu pai e á súa nai polos nomes de pía. Estes nomes, ambiguos, foron escollidos premeditadamente para non indicar o xénero dos seus posuidores. A intención foi poñer a proba os prexuízos de lectores e lectoras á hora de imaxinar quen é quen (2006, p. 6):

Gústame estar na carpintería de Cruz e ver como corta a madeira e fai mobles. A min fíxome un barco, un coche antigo... Eu tamén vou ter unha carpintería! Andrea queda na casa para coidarme. Pero agora medrei e, despois de estender a roupa, toca o violín. Vai volver á súa orquestra.

—As túas mans naceron para o violín —dille Cruz.

—E para fregar pratos —ri Andrea.

E, despois dunha excursión chea de aventuras e sustos, a historia remata así (2006, p. 28):

Chegamos de volta. Eu adoecía por ver a papá e a mamá. Estábaseme acabando a aperta! Quería contarlles tantas cousas!

—Andrea, Cruz, estou aquí! —gritei.

Esquecinme de vos dicir que Andrea, o violinista, é meu pai; e Cruz, a carpinteira, é miña nai... Pero xa o sabiades, non? Ah, e eu son Alexandra, a súa filla, claro!

En *A lagoa das nenas mudas* (2007), Amina Nwapa chegou de Lagos, Nixeria, a Galicia. O nome *Amina* permitiume facer unha chiscada a outra Amina nixeriana, Amina Lawal, a quen, como lembrarán, un tribunal islámico quería lapidar por adulterio. E o apelido *Nwapa* en honra a Flora Nwapa, a primeira muller africana que publicou un libro en inglés.

Nesta historia, as primeiras amigas que Amina fai no novo colexio son Ana, Rosario, Flor, Ío e Paz. Eses son os primeiros nomes que aprende cando aínda descoñece a nosa lingua. Amina, feliz, escíbelle unha carta ao seu curmán Edu (de “Education”) dicíndolle que un compañeiro lle regalou unha canción “preciosa” a ela e ás súas amigas, unha interpretación libre e amable dun escrito cruel que lle fixo Severo, quen tampouco non podía chamarse doutra maneira para que fose un nome acaído ao personaxe. Velaquí un anaco da devandita composición (2007, p. 72):

Viñeches da África negra
africana ana **ana**.
É moi feo o teu pelo de ovella,
o teu **rosario** de trenzas de vella.
Pernas de espaguetti con tinta de lura,
nariz de coliflor flor **flor**,
de ti me río ío **ío**.
Volve á túa terra e déixanos en **paz**!

[...]

En *Cuca e o abrigo marrón* (2014), Cuca é unha cadela vagabunda que de cando en vez cadra cun “abrigo marrón” onda o contedor do lixo. Ese abrigo ten unha man quente que esvara vagariño polo seu lombo escuro mentres lle fala (2014, p. 14):

—Gggrrr! —protesta desconfiada—. Guau!
A man tamén se asusta e retírase axiña, aínda que a voz insiste.
—Non te enfades, cadelíña! Non che quero facer mal...
É o abrigo marrón, ou talvez o que vai dentro del, quen lle fala.

En fin, os nomes que nos poñen importan, mesmo aínda que haxa quen os ignore...

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Arciniegas, Triunfo (2012). Patricia Highsmith / La novelista. *Secretos by Triunfo Arciniegas*. 10/X/2012. Disponible en <https://trunfoarciniegas.wordpress.com/2012/10/10/548/>
- Casaderrey, Fina (1996). *O estanque dos parrulos pobres*. Barcelona: Edebé.
- Casaderrey, Fina (2006). *Un día de caca e vaca*. A Coruña: Baía Edicións.
- Casaderrey, Fina (2012). *Dúas letras*. Vigo: Galaxia.
- Casaderrey, Fina (2014). *Historia da bicicleta dun home lagarto*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- Castelao (1929). Segundo libro de *cousas*. A Cruña: Nós.

Debate

Moderadora: Marilar Aleixandre

Participantes: Luz Méndez, Marcos Calveiro, Berta Dávila, Fina Casalderrey,
Ana Boullón, Antón Palacio, Anxos García Fonte

Marilar Aleixandre

Hai varios temas que percorren as tres intervencións. Un destes, que aparece de distintas formas nos tres participantes, é a cuestión da credibilidade. E é curioso porque as persoas que escribimos novelas somos especialistas en contar mentiras, basicamente, pero esas mentiras teñen que ter verosimilitude. É unha preocupación supoño que compartida por case toda a xente que escribe.

É tamén moi interesante o que contou Marcos [Calveiro] de Marcial Lafuente Estefanía. Agora parécenos normal o que dicía Berta [Dávila] de que ela entra no sitio web do Instituto de Estatística e alí busca os nomes por anos etc., cando no momento en que escribe Marcial Lafuente Estefanía non existía Internet, por tanto un tesouro dispoñer dunha guía de teléfonos. E isto desde logo, a existencia de información en rede, fíxoo cambiar moito.

E como a literatura ten que ver coa vida, e a vida ten que ver coa literatura, incluso as novelas poden ter relación coas actas que produce o Seminario de Onomástica, persoas como Ana Boullón e Luz Méndez, pois eu teño que dicir que na miña última novela, *As malas mulleres*, que está situada no século XIX, utilicei varios dos documentos que están na web de Ana Boullón, por exemplo o dos hipocorísticos durante os séculos pasados. *Xisca*, *Cisca*, ou tal como eu o emprego, *Sisca*, polo seseo, é un hipocorístico que se podía utilizar nese momento. Por que? Como xa dixemos: é importante que a mentira sexa crible.

Este é un dos temas, pero apareceron outros, e eu creo que talvez queirades facer algunha pregunta.

Luz Méndez

Falando da credibilidade e da necesidade de que o nome se axeite á época, estou pensando que moitas veces se xustifica un apelido deturpado porque ao mellor *Outeiro* é un apelido pouco frecuente e un personaxe chámase entón *Otero*, ou cun nome en castelán porque é moi pouco frecuente a súa forma en galego. Pero ninguén pensa que durante moitísimos anos esta cousa da credibilidade non

sei se nos afectaba menos; *Margarita* Gautier andaba con *Armando*, *Romeo* tiña unha amiga que se chamaba *Julietta*... Realmente a verosimilitude dos nomes é unha cousa relativa para o propio lector. Entende tamén moitas veces por que os personaxes dunha novela adoptan un nome galego pouco usual, no século XVIII ou no 1942, onde non deixaban poñer tan facilmente nomes galegos. Entón quería preguntarlle aos autores que opinan destas cousas, se reflexionan un pouco sobre a función que tamén ten a literatura de normalizar moitas situacións que a nós nos furtaron.

Marcos Calveiro

Recoñezo que respecto á galeguización dos nomes fago trampas. En *Festina lente*, unha novela ambientada a cabalo entre os séculos XVI e XVII, seguramente os nomes que aparecen de moitos dos protagonistas non poderían estar galeguizados, é evidente, pero fago trampa. Fago trampa porque considero que estou escribindo en galego. Tamén nesa novela hai unha aparataxe documental moi importante, documentos notariais, escrituras e demais, que evidentemente nesa altura en Compostela estaban en perfecto castelán. Ben, en castelán ou nun castelán daquela maneira, pero eu na novela transcríboas en galego, un galego arcaizante, por así dicilo, para que teñan reminiscencias daquel tempo, pero trato de respectar o galego.

Hollywood fai *Gladiator* ambientada no Imperio Romano e alí fala todo deus en inglés, non falan en latín. É unha licenza. Eu coa lingua, nese sentido, trátoo. Teño o protagonista, que é Ambrosio Cavaleiro, que seguramente naquela altura non sería *Cavaleiro*, sería *Caballero* ou outra forma deturpada. Si que Ambrosio é un nome da época, pero nos apelidos, por exemplos, galeguízoos. E nos topónimos, evidentemente; incluso na aparataxe documental que eu imaxino e transcribo na novela, os topónimos escriboos segundo a realidade actual, non poño o topónimo castelanizado daquela altura como se poría seguramente nas escrituras dos escribáns. Aí nese caso a regra incúmproa. Busco outra verosimilitude, sobre todo se estou noutra latitude. E o que fago en moitas ocasións noutro tipo de novelas, nunha ambientada en África, introduzo un montón de elementos do swahili, que é unha lingua que se fala alí, aínda que a novela estea escrita en galego, tamén por darlle certa verosimilitude. Teño unha novela ambientada en Venecia no século XIX, que fala moito de música, hai moitísimos termos italianos de música. Gústame facer esa chiscadela. Nunha novela ambientada en Iraq teño un montón de termos árabes.

Logo dás nas escolas as charlas e os rapaces preguntanche por que os protagonistas desa novela teñen ese nome tan raro, aínda que estás falando dunha novela ambientada en Iraq durante a guerra. E tes que dicirlles que é imposible que unha nena se chame *Uxía* no 2004 na guerra de Iraq. Pero para eles, e incluso para min como escritor desde un punto de vista comercial, é malo, porque a eles moitas veces os distancia. É dicir, un nome case impronunciado ou un nome árabe que non saben nin como se di moitas veces e que lles resulta moi estraño, ao mellor incluso os distancia da narración ou da historia que lles estás contando.

Alguén do público

É o caso precisamente de *Romeo e Julieta*, que, na versión castelá, ninguén espera a forma *Giulietta*.

Marcos Calveiro

É *Julieta*, si. Aí están perfectamente castelanizados. Pero claro, iso téñeno aí metido no ADN claramente aceptado. En cambio cando o fas co galego [a adaptación de nomes estranxeiros] non o teñen tan aceptado. Pasa coa nosa lingua coma noutros moitos campos e ámbitos sen ser no literario, onomástico ou toponímico. Comentaba antes Marga [do Val] o de *La Coruña*. Cando logo din *Melide* e non din *Mellid*.

Berta Dávila

Para min, neste sentido, escoller un nome en castelán, que é algo que non fixen nunca, non sería por unha razón de verosimilitude. Non escollería un nome propio para un personaxe meu porque fose máis verosímil, porque a novela é unha convención completa. Igual que os personaxes das miñas novelas non dialogan en castelán, eu cando collo un autobús ou cando entro nun hotel o frecuente é que a rapaza que está en fronte de min poida falar-me en castelán. Entón para min non é esta a cuestión. A novela é unha convención e os nomes teñen unha función no libro. O que si me parece é que en determinados momentos unha escolla de nome pode marcar precisamente esa cuestión. Pode marcar, por exemplo, a diferenza entre unha avoa que se apelida de determinada maneira e un neto que se apelida doutra porque cambia o apelido. É un exemplo obvio, pero refírome a que teña un valor na trama.

Logo, por outra banda, teño bastantes reservas coa idea da función da literatura en case todo. Creo que a literatura non debería ter tantos “para ques”

e debería ter máis “por que”. A literatura é autosuficiente en si. Si que entendo que a literatura cumpre un papel na normalización da lingua, é unha consecuencia da literatura, pero non escribo pensando en que o que eu escriba ten que salvar o idioma en cada liña, porque é unha carga demasiado pesada. Creo que é máis interesante pensar nisto no día a día, pensar nas cousas que para min son importantes, como reclamar que esa pediatra me dea o formulario en galego, ou reclamar que esa profesora cumpra co tempo que tal, que non pensar que unha novela miña ten unha función aí, no sentido que, ademais, sobre todo creo na escrita para adultos, creo que nos diriximos a un lectorado que xa está convencido, que xa o sabe. Entón non o vexo tanto así, porque se non teríamos que condicionarnos absolutamente a salvar as ideoloxías, e non o entendo así.

Con todo, o que quero dicir é que a razón nunca pode ser a verosimilitude para escribir unha novela en castelán ou para escribir diálogos en castelán, personaxes que se chaman en castelán e que forman parte da literatura española... porque entón escribamos directamente en castelán, e editemos en castelán. A novela é un artefacto sempre, e efectivamente a min non me chama a atención que determinados personaxes... mesmo cando lín a Dickens por primeira vez, todos os nomes aparecían castelanizados, non me chamaba en ningún caso a atención. Pero non vou tanto por aí senón pola idea de poñer a literatura por riba.

Fina Casalderrey

Eu distinguiría entre verdade e verosimilitude e eu sigo a crer na verosimilitude dunha novela. É dicir: o que escribes non tivo por que ser verdade en nada, nin o nome. Pero cando alguén o le, e sobre todo ti cando escribes, tes que crelo. Eu polo menos empezo a estar mellor cando noto que os personaxes respiran, cando teñen vida propia, cando case me din: “Non, iso non o pode facer Fulanito, que non é desa maneira”. Eu distinguiría iso, entre verosimilitude e verdade.

Na literatura, para min, cando leo unha novela gústame que iso que está a pasar, anque sexa fantasía pura, que pareza que é verdade, que estou metida nese mundo; que é crible. Non significa que sexa real, que pasase de verdade. Entón, eu si que tento; se non o fago mellor é porque non sei, pero intentar intento que cando alguén le algunha historia, anque sexa para pequeniños, que tamén lle remova por dentro. Que sexa crible, que lle diga cousas.

En canto ao do compromiso coa lingua, verás: os que somos moito máis vellos vivimos unha época tan... como cando soltan un cadeliño que tiveron atado tantos anos, coas ventás pechadas á liberdade. Esas cousas ás que lles

damos moita importancia, tamén; a que, se serve para gañar un falante galego, bendito sexa, aínda que non o fagas, por suposto, por iso. Porque ti escribes, eu polo menos o que quixera, é atopar unha bonita historia e contala da maneira máis bonita posible, pero a beleza tamén fere, como di o poeta. A beleza en si tamén xa ten mensaxe, xa ten significado. Xa ves que os da miña época eramos practicamente todos xente do ensino. Queríamos cambiar un pouquiño o mundo, tamén, e tamén o mundo do ensino. Cadrounos cando estivera aínda o galego prohibido, tantos anos, e aínda vivimos na escola o tempo de prohibición en directo. Marilar sabe algo de cousas que nos pasaron, por, simplemente ao mellor facer teatro en galego. Os que vivimos iso en directo dámoslle importancia, moita. É dicir: non pasamos por alto que, se serve para que lles abra as portas a querer saber máis da lingua e a falala, pois mellor.

A todo isto, mirade *A orixe da nosa lingua guapa*, na Real Academia Galega, que está moi ben.

Berta Dávila

Quería contestar ao que dixo Fina agora, moi brevemente. Eu estou de acordo co que dis. O único que digo é que precisamente a razón de que non sexa verosímil que unha protagonista se chame *Mariña*, aducir que iso non é verosímil e que por tanto ten que chamarse *Marina*, ou *Julia*, ou calquera outra cuestión, creo que esas razóns de verosimilitude están fóra da verosimilitude da novela, do feito de que a novela é un artefacto en si.

Fina Casalderrey

É que ti, coa forza das túas palabras, co artificio das túas palabras, es quen vai facer que ese nome sexa verosímil.

Berta Dávila

Claro, efectivamente. É o que estaba dicindo.

Fina Casalderrey

Eu estou alucinada contigo, unha moza tan nova, e o ben que escribe, que a colgaría dunha viga para ter menos competencia.

Berta Dávila

Refírome a que o feito de que moitas veces cando se dan estas razóns, mesmo fóra da literatura, de “non falo galego porque non me sae”. Estes son sempre pretextos. O que comentabas da importancia da literatura para a lingua, non é que non estea de acordo, é que penso que é unha consecuencia da literatura. O que dicías: a beleza ten un contido, a beleza é o contido case superior da literatura, e creo que unha consecuencia de que exista a literatura galega, que lle preste a un cativo, a un adulto, é o feito de normalizar o idioma. Pero non é o motor, para min, senón un efecto de todo isto.

Ana Boullón

Quería facer un comentario sobre isto do que falabades, sobre o que dicía Marcos de facer trampa. Cando estaba escollendo personaxes para a época do XVI ao XIX, poñamos. Entón dicías “eu fago trampa porque os poño en galego”. Hai unha cousa que ignoramos, que se ignora moito: que os nomes en Galicia do XVI ao XIX na cotiandade, na oralidade, eran nomes galegos, aínda que na documentación estivesen sempre castellanizados. E iso vale tamén para a toponimia; a toponimia podía aparecer castellanizada. En Jerónimo del Hoyo aparécenos *Palmera* e *Buero* en vez de *Boiro* e *Palmeira*, que hoxe dicimos “Oh!”, pero daquela era o que aparecía. Non quere dicir que existisen *Buero* e *Palmera*, pois igual que a maior parte das castellanizacións estaban só nos papeis, non na realidade. Entón a xente levaba toda a súa vida nomes en galego, e os apelidos eran en galego, e aínda temos hoxe testemuñas de persoas que se chaman “Os de *Outeiro*” e no carné teñen *Otero*, ou *Vermello*, que unha parte da familia son *Bermejo* e outra parte son *Vermello*. As castellanizacións seguen ocorrendo. Entón, non é trampa, porque naquel momento, a relación que a xente tiña coa antroponimia era en galego cen por cento, excepto no momento de ir casar ou nas actas de defunción. Non é trampa, é a realidade, como nos demostrou Martín Sarmiento nas súas *Coplas*, que lles puxo os nomes a todos os seus rústicos, e os rústicos chamábanse con nomes e con alcumes galegos. Así que non é trampa, Marcos, é a realidade.

Marcos Calveiro

Con trampa referíame sobre todo á transcripción dunha acta notarial do século XVII, que aparecía en perfecto castelán. Eu transcríboas na novela en cursiva coma se fosen reais, cando sei perfectamente que un notario de Santiago non levanta unha acta no século XVIII en galego. Evidentemente está en castelán.

Ana Boullón

É unha convención, como a que dicía Berta.

Marcos Calveiro

Isto é unha convención porque eu escribo en galego. Os romanos en *Gladiator* falan en inglés, non falan en latín, evidentemente.

Berta Dávila

E podes transcribir unha noticia de prensa de hoxe en día, que estea en castelán.

Marcos Calveiro

A min ese rexistro que conste que logo moléstame, pero agora nos últimos anos si que apareceron algunhas novelas —non vou citar títulos nin autores— que teñen ese xogo para reflectir a nosa sociedade, que teñen esa idea de que están mesturando galego con castelán, sobre todo en diálogos.

Ana Boullón

Ese debate húboo desde *Maxina ou a filla espúrea*, no século XIX, e xa debería estar superado.

Marcos Calveiro

A min desde logo non me gusta, porque ademais non retrata para nada os personaxes nin a trama da novela. Pero... incluso agora, como editor en Galaxia, recibo moitos orixinais en que un personaxe está unicamente descrito, e que os diálogos están en castelán.

Ana Boullón

Iso pode reflectir a diglosia do autor, máis que outra cousa.

Marcos Calveiro

Creo que non tanto a diglosia. Non entendo moi ben o motivo. Se che digo a verdade, non alcanzo a comprender o motivo, pero si que se publicou nos últimos tempos algunha novela que ten esa situación, e eu estou recibindo moitas novelas na editorial que reflecten iso, e que me chama a atención, ademais. Pero por que non falan todos en galego, se escribes en galego?

Vén algunha novela en que o protagonista é suramericano e poñen todos os diálogos dese protagonista suramericano falando como se fala, pois..., poñamos

na Arxentina, ou falando en uruguai con palabras das que usan alí, patrimoniais. E eu léoa e non alcanzo a comprender. Ben, está dentro da verosimilitude de que falabamos, ao mellor, pero a min rénxeme un montón. E non atopei unha nin dúas, unhas cantas. E non alcanzo a comprender moi ben o motivo, nin como lector nin como escritor nin como editor.

Marilar Aleixandre

Eu creo que podemos tranquilizarnos, porque a máxima autoridade neste congreso, que é Ana Isabel Boullón, acaba de autorizarnos a facer trampas dese estilo. É máis, a explicarnos que non son trampas, que era a verdade, entón isto está ben para xente que non dorme con esas cousas. E sei que hai dúas palabras pedidas.

Outra das cuestións que saíu, que eu creo que é moi interesante, é a cuestión de se a literatura é literatura; eu teño que dicir que creo que a literatura é literatura e que ás veces se coloca sobre os nosos ombros unha responsabilidade de que ademais de facer unha literatura boa, a ser posible, tamén temos que mudar a situación lingüística do país, o machismo, a discriminación etcétera. Está claro que xa escribir en galego é unha acción, nese sentido, como dicía Berta, e que escribir de determinada forma é unha acción, por exemplo, contra a discriminación, pero de verdade que hai veces que se mira con lupa as cousas dos nomes. E teño que dicir que a min me ten pasado, nese sentido, que o que temos que facer aí é como unha pauliña respecto de determinadas cousas que non é a función da literatura. Porque algunha xente tamén escribimos panfletos ou artigos, e é aí o sitio. Eu creo que está ben, que é un tema tamén que ten que ver con todo o que ten que ver coa lingua.

Antón Palacio

A pregunta é para Marcos como editor. Que farías se me encargases a min a tradución dun fragmento ou de toda a obra de Proust en que fala, no fragmento ao que me refiro, fala de *Romeo e Xulieta* e da rivalidade entre as dúas familias? No noso ámbito cultural estamos afeitos a falar dos *Montesco* e dos *Capuleto*, pero Proust escribe, non lembro agora cal é o dos *Capuleto*, pero o apelido que pon el [para os Montesco] é *Montaignu*, é dicir, *Monteagudo*. Que farías ti, se eu che poño na tradución os *Capuleto* e os *Monteagudo*?

Marcos Calveiro

Antes de Proust quero traducir *A montaña máxica* de Thomas Mann, pero ten mil páxinas e é complicado, que me sexa rendible economicamente. Non son moi fan de Proust, son máis de Thomas Mann.

Eu poñería os nomes do noso ámbito cultural, evidentemente, para que fosen recoñecibles polo lector, non poñería o nome que pon Proust, porque ao mellor un lector de aquí lería iso e estaría pensando a que diante se refire, perdería esa referencia que está na novela. Pero tamén sería unha escolla do tradutor, máis que do editor. Eu reviso a tradución logo e podía falalo con el, pero a primeira escolla é do tradutor. Pero se é unha referencia moi evidente...

É coma o título das películas de Hollywood. A maiorías das referencias que temos nós de moitos filmes do canon do Hollywood clásico, en moitísimas novelas que eu leo aparecen co título que se traduciu na dobraxe aquí, e non poñen o título en inglés orixinal, porque moitísima xente non tería a referencia no contexto da novela, porque non pillaría seguramente o xogo á referencia cultural. Terías que ir seguramente ao campo cultural onde está o lector que vai recibir esa referencia, e ver como habitualmente se fixo referencia a ese mesmo termo. Evidentemente se Proust se refire dunha forma, pero aquí todos temos a referencia de *Romeo e Xulieta* como *Montesco e Capuleto* —a calquera da rúa dislle *Montesco e Capuleto* e reconece os apelidos—, se lle digo os de Proust seguramente non sabe nin de que lles falo. Pero sería a primeira escolla a do tradutor, logo eu xa me pelexaría con el.

Anxos García Fonte

Simplemente vou contar unha anécdota, porque eu penso que a literatura si que é certo que é unha entelequia, pero crea realidades, crea realidade, crea universos paralelos. Iso entendérono moi ben os das Irmandades da Fala.

E vou contar unha anécdota que me contou a miña avoa, que naceu oficialmente *Joaquina* pero que toda a súa vida foi *Xoquina*. Estas dúas realidades que sempre conviviron en Galicia: a oficial e a real. Pois ela contoume que os seus pais foron bautizar unha nena que acababa de nacer, que por certo era filla duns canteiros que viñeran de Pontevedra e que se instalaran alí naquela zona. Os pais da nena querían poñerlle *Preciosa*, nome moi cervantino. Isto é principios do século xx. E chegaron xunto ao cura, e dixo: “E como lle van poñer á nena?” “*Preciosa*.” E di o cura: “Home, a nena agora bonita é, pero cando medre

será bonita ou non. Como se chama o padriño?” “*Antonio.*” “E a madriña?” “*Francisca.*” “Pois tanto o nome do padriño como o da madriña, dous nomes cristiáns, son ben bonitos, así que é mellor que escollan un nome dun dos padriños para a nena”. E fixéronlle caso. Eu penso que ese momento determinou o futuro da nena. Que por suposto non foi *Preciosa*, pero foi por iso, porque o nome determina. Ese sopapo de realidade a aqueles labregos e canteiros pretensiosos que querían poñerlle un nome tan ilusionante á nena, quedou cortado pola norma, pola oficialidade. “Non, non. Esta nena humilde non ten dereito a chamarse *Preciosa*”.

Marilar Aleixandre

Moitas grazas, porque volvemos ao comezo, nun círculo. Efectivamente os nomes importan, os nomes determinan, moito máis aínda na literatura. Creo que debemos dar as grazas a Berta, a Fina e a Marcos por estas reflexións tan interesantes.

Índice

Limiar	7
Ana Boullón e Luz Méndez	
I.	
A onomástica na obra de Rosalía de Castro: algúns principios e perfís	17
Anxo Angueira	
<i>Seguirán falando os nomes a voces.</i> Toponimia e eco poesía na literatura galega	37
M.ª Xesús Nogueira Pereira	
Onomástica literaria en Galicia. I. Media ducia de nomes artúricos femininos	53
Antón Palacio	
A poética dos nomes. Funcionalidades da onomástica na poesía profana galego-portuguesa	105
Bieito Arias Freixedo	
O misterio do nome: etimoloxía e alegoría nas lendas de Troia	137
Helena de Carlos Villamarín	
II. Intervención didáctica	
A literatura no mapa: a onomástica como identidade	153
Marga do Val	

III. A elección dos nomes dos personaxes na narrativa galega

Escoller nomes propios	171
Berta Dávila	
Os nomes da ecuación	179
Marcos Calveiro	
Os nomes importan	185
Fina Casalderrey	
Debate	193
Índice	203

Sección de Lingua / Seminario de Onomástica

“Nomes feridos” que designan lugares en poemas sobre as agresións ao medio natural e catástrofes ecolóxicas. Nomes propios como *Rosa*, a de “Nasín cando as prantas nasen”, a nai aleitadora de “Ora, meu meniño, ora” ou a “Queridiña dos meus ollos” de Rosalía de Castro; alcumes das cantigas medievas que reforzan o ánimo satírico; nomes das lendas troianas que deixaron pegada na Gallaecia ou antropónimos que marcan o rumbo dos protagonistas dunha novela. No porqué de todos eles, e de moitos outros, no seu valor e significado profundou a VII edición da Xornada de Onomástica de Pontevedra. Esta publicación pretende ser un punto de partida para as reflexións sobre a onomástica literaria continuaren a daren tan bos froitos coma estes.

Ana I. Boullón Agrelo e Luz Méndez

REAL ACADEMIA GALEGA

DEPUTACIÓN
PONTEVEDRA